

חברה ורווחה

SOCIETY and WELFARE

דבעון לעבודה סוציאלית

אדר - ניסן תשפ"א | מרץ 2021 | כרך מ"א חוברת 1

חברי המערכת:

יוסף (אסי) אהרונוב
משרד העבודה, הרווחה
והשירותים החברתיים

ליאת איילון
אוניברסיטת בר-אילן

אלי בוכבינדר
אוניברסיטת חיפה

אשר בן אריה
האוניברסיטה העברית

יעל גירון
המכללה האקדמית צפת

אורלי דביר
אגוד העובדים הסוציאליים

הילה חיים-צוויג
משרד העבודה, הרווחה
והשירותים החברתיים

יאירה חממה-רז
אוניברסיטת אריאל

ענבל חרמוני
אגוד העובדים הסוציאליים

אהרון יורק
האגודה לקידום העבודה
הסוציאלית

איילה כהן
המכללה האקדמית תל-חי

כרמית כץ
אוניברסיטת תל אביב

אורית נוסמן-שורץ
המכללה האקדמית ספיר

ורד סלונים-נבו
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

שלהבת עטר-שורץ
האוניברסיטה העברית

עינת פלד
אוניברסיטת תל אביב

אייל קלונובר
המכללה האקדמית אשקלון

רונית ראובן אבן זהב
המרכז האקדמי רופין

דיידי רועה
אוניברסיטת חיפה

כתב העת **חברה ורווחה**, המתפרסם אחת לרבעון, נועד להרחיב ולהעמיק את הידע התאורטי, המחקרי והיישומי של עובדים סוציאליים בישראל ושל אנשי מקצועות רווחה אחרים, כגון פסיכולוגים, סוציולוגים, קרימינולוגים ועובדי בריאות הציבור. כתב העת מפרסם מאמרים אמפיריים ועיוניים על-פי אמות מידה אקדמיות, העוסקים בהיבטים שונים ומגוונים של רווחה ברמת הפרט, המשפחה, הקהילה והחברה, ושיש להם השלכות על התפיסה ועל ההבנה של סוגיות חברה ורווחה שונות, על דרכי התערבות ועל מדיניות.

מערכת כתב העת **חברה ורווחה** תשקול את פרסומם של מאמרים שטרם פורסמו בלבד, המתאימים לתחומי העניין של כתב העת, כפי שתקבע מזמן לזמן מערכת כתב העת.

הכללים הנהוגים בכתב העת **חברה ורווחה** מבטיחים שהליכי ההערכה של המאמרים שנשלחים אליו יהיו אובייקטיביים, איכותיים ויעילים, ועולים בקנה אחד עם המדיניות של כתב העת. סוגי המאמרים כוללים: מחקרים אמפיריים בשיטה כמותנית או איכותנית (בהיקף של עד 9,000 מילים); תיאור התערבות ייחודית - "חוכמת המעשה" (בהיקף של עד 6,000 מילים); מאמרי סקירה וביקורת על גישה תאורטית, על התערבות או על מדיניות (בהיקף של עד 6,000 מילים); מאמרי פרספקטיבה - גישה חדשנית לטיפול בתופעה או בסוגיה חברתית מהותית (בהיקף של עד 3,000 מילים). כל המאמרים עוברים תהליך שיפוט מדעי לקבלת חוות הדעת על-פי קריטריונים אחידים.

כתבי היד יישלחו לכתב העת **חברה ורווחה** בגרסה עדכנית של תוכנת וורד, ברווח כפול, בגופנים (פונט) Times New Roman או David, גודל 12, בהתאם להנחיות הכנת מאמר המפורטות בעמוד חברה ורווחה באתר משרד הרווחה בכתובת להלן. יש לשלוח את כתב היד בארבעה קבצים נפרדים לכתובת הדואר האלקטרוני של המערכת (socwelf@gmail.com). כתבי יד אשר לא יוכנו לפי כל הנחיות יוחזרו למחברים.

עמוד **חברה ורווחה** באתר משרד הרווחה:

http://www.molsa.gov.il/CommunityInfo/Magazine/Pages/RM_05_03.aspx

מען המערכת:

פרופ' ורדה סוסקולני, עורכת ראשית
ביה"ס לעבודה סוציאלית ע"ש לואיס וגבי וייספלד
אוניברסיטת בר-אילן

רמת גן 5290002

דוא"ל המערכת: socwelf@gmail.com

מען המנהלה, מחלקת המנויים ואינטרנט:

לאה כהן

האגף למחקר ותכנון והכשרה

משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים

רח' קפלין 2, ירושלים 91008

טלפון: 02-6752507

עיצוב והנגשה: רון דוד, סטודיו ACC - www.acc.org.il

חברה ורווחה

רבעון לעבודה סוציאלית

www.molsa.gov.il

עורכת ראשית:

פרופ' ורדה סוסקולני

עורך מדור סוקרים ספרים:

ד"ר רוני אלפנדרי

עורכת לשון:

דנה שילר

עורכת לשון באנגלית:

מימי שניידרמן

רכזת המערכת:

הדר עיני

אדר-ניסן, תשפ"א

מרץ 2021

כרך מ"א

1

כתב העת יוצא לאור על ידי משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים והאגודה לקידום העבודה הסוציאלית, בשיתוף מועצת בית הספר לעבודה סוציאלית בישראל

ISSN 0334-4029

תוכן העניינים

דבר העורכת הראשית ורדה סוסקולני	5
אוריינות בריאות הנפש בקרב סטודנטים פלסטינים- ישראלים נור אבו ראס, פאדי אלשייך, רפי יונגמן ואפרת נטר	8
תמיכה, פיקוח, מסוכנות: מגמות בשיקום אסירים משוחררים בישראל נתנאל דגן ורותם שער-אפודי	25
הקשר בין שוויוניות לבין עוינות ביחסי הזוגיות: ניתוח משווה בין גברים לנשים ליאת קוליק	49
חויית כינון הזוגיות (שידוכין) ותפיסת הזוגיות בקרב גברים בוגרים-צעירים חרדים שחוו גירושי הורים נתי בקר	80
"אני אישה מאוד יצרית, ואני אישה מאוד דתית": פרספקטיבות של צעירות דתיות בנוגע למיניותן בבגרות הצעירה מאור קפלן, אפרת לוסקי-וויסרוז ודפנה טנר	103
"אתה לא רב, אתה רק אבא": סיפורי חיים של נשים, בנות לאבות-רבנים, במגזר הדתי-לאומי שרה כהן, רוני סטריאר	125
סוקרים ספרים	
חשיבה מדעית, שיטות מחקר ועיבוד נתונים כמותי רמי בנבנישתי	148
אימהות לסבית בישראל: סיפורים של הורות תחת חובת הוכחה אלונה פלג	151
חדש על המדף - סוקר: רוני אלפנדרי	
הביטחון כסוגיה אזרחית: התרופפות הביטחון האזרחי- פוליטי-תרבותי בישראל. עירית קינן ועירית הרבון (עורכות)	154
שתי וערב: פסיכואנליזה, אמנות ותרבות. הילית אראל-ברודסקי (עורכת)	154
כיצד מרפאת הביבליותרפיה? כתיבה, ילדות, שיר. ליאור גרנות	155
לראות את הקשת: המפגש המופלא עם הקשת האוטיסטית. יהודית מילר זמיר	155
עדות היא מצב נפשי: חויית העדות במבט פילוסופי, ספרותי ופסיכואנליטי. ציפי רוזנברג שיפר	155
חולם מלא: איך להבין חלומות? אודי בונשטיין	156
הבעת תודה	157
תקצירים באנגלית	161

■ המשתתפים בחוברת:

גב' נור אבו ראס
המרכז האקדמי רופין

ד"ר נטע אחדות
המחלקה לעבודה סוציאלית,
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

מר פאדי אלשיך
תלמיד תואר שני, ייעוץ חינוכי,
המכללה האקדמית עמק יזרעאל

עו"ס נתי בקר
המחלקה לשירותים חברתיים, קריית יערים; דוקטורנט
בבית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית
ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים

עו"ס דפנה גרינר
היחידה לייעוץ ולטיפול, המרכז הגאה, עריית תל אביב

ד"ר נתנאל דגן
המכון לקרימינולוגיה, הפקולטה למשפטים,
האוניברסיטה העברית בירושלים

ד"ר דפנה טנר
בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית
ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים

ד"ר רפאל יונגמן
תוכנית המוסמך לפסיכולוגיה קלינית,
המרכז האקדמי רופין

עו"ס שרה כהן
מרכז משאבים לטיפול בטרומה; פרקטיקה פרטית

אפרת לוסקי-וויסרוז
דוקטורנטית בבית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה
חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית

פרופ' אפרת נטר
המחלקה למדעי ההתנהגות, המרכז האקדמי רופין

פרופ' רוני סטריאר
בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה

פרופ' ליאת קוליק
בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש לואיס וגבי וייספלד,
אוניברסיטת בר-אילן

עו"ס מאור קפלן
מכון באר אמונה, ירושלים

ד"ר רותם שער-אפודי
הרשות לשיקום האסיר; המכון לקרימינולוגיה, הפקולטה
למשפטים, האוניברסיטה העברית בירושלים

דבר העורכת הראשית

נעים מאוד לפתוח את דבריי בהודעה על חזרה לפעילות מלאה של מערכת כתב העת לאחר חידוש ההסכם בין משרד הרווחה לאגודה לקידום העבודה הסוציאלית. ראוי להעריך את המאמץ שנעשה - על-ידי שני הגורמים המממנים - להגיע להסכם בתנאים הנוכחיים, כאשר משרדי הממשלה עובדים עדיין לפי תקציב המשכי, וכלל המשק סובל מקשיים כלכליים בשל משבר הקורונה.

בחוברת זו מערכת 'חברה ורווחה' נפרדת מגב' אהובה סתיו, העורכת הלשונית בעברית, שליוותה את כתב העת במשך שנים רבות. במהלך שנים אלו היא שמרה על איכות הכתיבה בעברית של כל המאמרים והסקירות בכתב העת, נקטה יוזמות שונות לקידום עבודתה עם המחברים ועם המערכת, ודאגה בקפדנות גם להגהות הסופיות של כל חלקי החוברות לפני פרסומן. תודות לאהובה על עבודתה המסורה, ואנו מאחלים לה בריאות טובה והמשך עשייה. אנו מקדמים בברכה את גב' דנה שילר שהתחילה לעבוד כעורכת הלשונית בעברית של כתב העת.

מסביבנו משבר הקורונה נמשך, והמגפה מטילה את משקלה הכבד על האוכלוסייה, גם עתה אחרי הסגר השלישי. הנתונים היומיים על התחלואה, על התמותה ועל מספר הנדבקים עדיין מדאיגים, ומעיבים על האופטימיות הזהירה כי העלייה בשיעורי החיסונים תוביל לתחילת יציאה מהמשבר. הנתונים המצטברים על ההשלכות הכלכליות מעיקים: לראשונה זה שנים ארוכות חלה ירידה בשיעור של 4.4% ברמת החיים של האוכלוסייה (קו העוני הנגזר מחציון ההכנסה). הסיוע שניתן על-ידי המדינה צמצם אומנם את הפגיעה ברמת החיים, אך הירידה בקו העוני הביאה לכך שדווקא העשירון התחתון הוא זה שנפגע פחות מהשאר, והפגיעה העיקרית ב-2020 הייתה במעמד הביניים (אנדבלד ואחרים, 2021). המשבר הביא כבר לעלייה חדה בפניות חדשות לשירותי הרווחה על רקע הפגיעה הכלכלית, אך גם על רקע כלל הנושאים המטופלים בשירותים החברתיים - אלימות במשפחה, ילדים בסיכון, סיוע לקשישים והתמכרויות (ירון, 2021). אלו מצטרפים לעדויות הרבות מישראל ומרחבי העולם על העלייה במצוקה נפשית ובשיעורי תחלואה נפשית בעקבות הלחצים המצטברים (Lou et al., 2020). השאלות הגדולות הן אם המדינה נערכת לטיפול בעוני ובמצוקה החברתית והנפשית שיימשכו עוד זמן רב גם אחרי שהמגפה הבריאותית תסתיים, וכיצד תעשה זאת. ככתב עת בנושאי רווחה נקדם בברכה מאמרים שיעסקו בכך.

מה בחוברת?

המאמרים השונים בחוברת נוגעים בנושאים שבשגרת תחומי המחקר והפרקטיקה של מקצועות הרווחה, ועוסקים באוריינות בריאות הנפש, בשיקום אסירים, ביחסי זוגיות ובשלושה נושאים שנחקרו בחברה הדתית והחרדית. במאמר הראשון, נור אבו ראס, פאדי אלשייך, רפי יונגמן ואפרת נטר חקרו את אוריינות בריאות הנפש בקרב סטודנטים פלסטינים-ישראלים. ממצאיהם על זיהוי חסר של דיכאון, ועל זיהוי טוב יותר, אך גם הוא לא מלא, של הפרעת דחק פוסט-טראומטית, וההסתמכות הרבה על מידע מהאינטרנט, מדגישים את העדר הנגשת המידע על בריאות הנפש באופן מותאם תרבותית לאוכלוסייה הערבית.

במאמר השני, נתנאל דגן ורותם שער-אפודי ערכו ניתוח היסטורי של התפתחות מגמות שיקום אסירים משוחררים ושל השיח המלווה אותם מאז קום המדינה ועד היום. באמצעות מסמכי מדיניות

שונים הם הראו כי במהלך השנים הייתה תמיכה עקבית במדיניות שיקום אסירים משוחררים, אולם בשיח הפורמלי המלווה אותה חלו שינויים.

במאמר השלישי, ליאת קוליק מציגה היבט מגדרי על הקשר בין שוויוניות לבין עוינות ביחסי הזוגיות. הניתוח המורכב משווה בין גברים לנשים, ומצביע על הבדלים מגדריים בקשרים שבין שוויוניות בין בני הזוג לבין רמת העוינות, כך ששוויוניות ביחסי הזוגיות קשורה ליחסי זוגיות טובים יותר בקרב שני המינים, אך מגמה זו בולטת יותר בקרב גברים מאשר בקרב נשים. ממצאים אלו הינם בעלי השלכות חשובות להתייחסות מبدלת בטיפול זוגי.

שלושת המאמרים האחרונים התמקדו בנושאים המשיקים זה לזה – זוגיות, מיניות ומשפחה בקרב צעירים דתיים וחרדים, ונחקרו כולם בשיטות מחקר איכותניות:

במאמר הרביעי, נתי בקר בדק את תפיסת הזוגיות בקרב גברים צעירים-חרדים שחוו גירושי הורים. הוא מראה כיצד החוויה של גירושי ההורים בפרספקטיבה התרבותית בחברה החרדית מקרינה על הרגשות של הצעירים בכל השלבים לקראת הנישואין העתידיים.

במאמר החמישי, מאור קפלן, אפרת לוסקי-וויסרוז ודפנה טנר עוסקות אף הן בתקופה שלפני הנישואין. בשונה מהמאמר הקודם הן חקרו נשים צעירות-דתיות, ונגעו בנושא מרכזי בזוגיות, שנחקר הרבה פחות – מיניות בבגרות הצעירה. הממצאים מהראיונות של המשתתפות במחקר גילו שהחוויות המיניות אינן מתחילות עם החתונה, אלא בשלבים מוקדמים יותר, ומתעצבות תחת מרחבי חיים שונים תוך שיח פנימי מתמיד עם הנורמות הדתיות-הלכתיות.

במאמר המסיים, שרה כהן ורוני סטריאר מציגים פן מיוחד של יחסים במשפחה במגזר הדתי-לאומי. סיפורי החיים של נשים, בנות לאבות-רבנים, הצביעו על מרכזיותו של האב בעיצוב סיפור זהותן של המשתתפות במחקר, ועל השילוב של קונפליקטים שאותם הן חוו ביחס לאב ולתפקידו הרבני לצד כמיהה לנוכחות וקרבת האב.

במדור "סוקרים ספרים" נכללות שתי סקירות על ספרים, השונים מאוד זה מזה. נטע אחדות בר-שדה סקרה את הספר המקיף על מחקר כמותני שחיבר רמי בנבנישתי. יש לציין כאן כי זהו ספר אלקטרוני, היכול להיות נגיש לרבים מהקוראים. דפנה גרינר סקרה את הספר "אימהות לסבית בישראל" שכתבה אלונה פלג על סיפורי חיים של הדור הראשון של זוגות נשים בישראל. לסיום, רוני אלפנדרי סקר מבחר ספרים במדור "חדש על המדף".

פרופ' ורדה סוסקולני

העורכת הראשית

מקורות

אנדבלד, מ., הלר, א., כראדי ל., וקסיר (קלינר) נ. (2021). **רמת החיים, העוני והאי-שוויון בהכנסות - 2018-2019 ואומדן ל-2020 (לפי נתונים מנהליים)**. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי. נדלה מתוך:
https://www.btl.gov.il/Publications/oni_report/Documents/oni2019.pdf

ירון, ל. (2021). זינוק בפניות לשירותי הרווחה בזמן הקורונה. **הארץ**, 13.1.2021. נדלה מתוך:
<https://www.haaretz.co.il/news/education/.premium-1.9446369>

Luo, M., Guo, L., Yu, M., Jiang, W., & Wang, H. (2020). The psychological and mental impact of coronavirus disease 2019 (COVID-19) on medical staff and general public – A systematic review and meta-analysis. *Psychiatry Research*, 291, 113190. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.113190>

אוריינות בריאות הנפש בקרוב סטודנטים פלסטינים-ישראלים

נור אבו ראס, פאדי אלשייך, רפי יונגמן ואפרת נטר

תקציר

רקע: אוריינות בריאות הנפש (ברה"נ) מתייחסת לידע ולאמונות של אנשים לגבי הפרעות נפשיות, ומסייעת בהכרה, בניהול ובמניעה של תחלואה. האוכלוסייה הפלסטינית בישראל היא בסיכון גבוה למחלות נפש בשל היותה בסטטוס של מיעוט.

מטרת המחקר: לבחון אוריינות בריאות הנפש כפי שמתבטאת בזיהוי מצבי מצוקה, ידע על עוזרים פוטנציאליים, עזרה ראשונית והתערבויות מתאימות; לבחון את מקורות המידע על בריאות הנפש בקרב סטודנטים פלסטינים בישראל.

שיטה: שאלון אנונימי מקוון בערבית הועבר ל-306 סטודנטים במוסדות אקדמיים שונים בישראל במדגם נוחות. השאלון הותאם מסקר אוסטרלי על אוריינות בריאות הנפש. הוצגו תיאורי מקרה של דיכאון ושל הפרעה פוסט-טראומטית (PTSD) ונשאלו שאלות על זיהוי המצב, ידע על עוזרים פוטנציאליים, עזרה ראשונית והתערבויות מתאימות וכן על מקורות המידע בבריאות הנפש.

ממצאים: כמחצית מהמשתתפים זיהו נכון את תיאור הדיכאון ו-76.8% זיהו נכון את תיאור ה-PTSD. עוזרים מקצועיים בבריאות הנפש נשפטו כמתאימים לפנייה, בעוד עוזרים לא-מקצועיים נשפטו כמתאימים פחות. רוב (78.4%) המשתתפים דיווחו על שימוש באינטרנט כמקור מידע מרכזי על בריאות הנפש.

דין והשלכות: זהו תיעוד ראשון של אוריינות בריאות הנפש בקרב מבוגרים-צעירים-משכילים בחברה הפלסטינית בישראל. זיהוי-חסר של דיכאון עלול לגרום לעיכוב בפנייה, הימנעות מפנייה לשירותים ואי-הגשת עזרה לאחר. חשוב שיקודמו תוכניות ייעוץ וטיפול בחינוך הגבוה בקרב צעירים בחברה הערבית, וינקטו צעדים לטובת הנגשת סיוע נפשי בקופות החולים לאוכלוסייה הערבית. יש להסביר לבוגרים הצעירים את ההשלכות האפשריות של עיכוב הטיפול בהפרעה נפשית.

מילות מפתח: אוריינות, בריאות הנפש, סטודנטים, אוכלוסייה פלסטינית-ישראלית, מיעוט.

מבוא

המחקר הנוכחי בוצע על-מנת לתעד אוריינות בריאות הנפש באוכלוסייה הערבית-פלסטינית הבוגרת-הצעירה בישראל, ולבחון מקורות מידע בנושא. ייחודו של המחקר הוא בכך שהוא מתמקד באוכלוסיית הסטודנטים הערבים, אוכלוסייה שהיא חלק מקבוצת מיעוט גדולה של אזרחים פלסטינים-ישראלים, שכמעט ולא נחקרה בהקשר אוריינות בריאות הנפש.

אוריינות בריאות נפש

אוריינות בריאות הנפש היא מושג המתייחס לידע ולעמדות לגבי בריאות הנפש, המסייעים בהכרה, בהתנהגות ובניהולה, למען טיפול הולם ולמניעת בעיות בתחום בריאות הנפש (Jorm, 2012; Jorm et al., 1997). לאחרונה, אוריינות בריאות הנפש הורחבה והוגדרה מחדש, והתגבשה הבנה כיצד ניתן להשיג ולשמור על בריאות נפש חיובית על-ידי הבנה של הפרעות נפש ושל אפשרויות הטיפול בהן; על-ידי הפחתת הסטיגמה הקשורה להפרעות נפש; ועל-ידי שיפור היעילות בחיפוש אחר עזרה (Kutcher, Wei, & Coniglio, 2016). אוריינות בריאות הנפש כוללת במיוחד הכרה במצוקה בזמן שההפרעה מתפתחת, ידע על אפשרויות טיפול למחפשים עזרה, ידע על אסטרטגיות יעילות לעזרה עצמית עבור בעיות קלות יותר, ומיומנויות עזרה ראשונה לתמיכה בזולת המפתח הפרעה נפשית או נמצא במצב של מצוקה נפשית (Jorm, 2012). עבודה זו מתמקדת בזיהוי בעיה נפשית, ידע על עוזרים פוטנציאליים, על עזרה ראשונית ועל התערבויות מתאימות.

אוריינות בריאות נפש נמוכה מונעת מרבים מהסובלים מהפרעות נפש, קשות וקלות כאחת, לעשות שימוש בטיפולים עדכניים, יעילים, מבוססי-ידע ונגישים (Pirisi, 2000). אוריינות בריאות נפש נמוכה קשורה לפער טיפולי משמעותי בקרב מי שסובלים מהפרעות נפשיות, בין השאר משום שהסובלים לא מזהים שהם סובלים מהפרעה נפשית, לא פונים, או פונים באיחור רב לבקש עזרה מאנשי מקצוע בתחום בריאות הנפש. יתר על כן, גם כשהסובלים מהפרעות נפש מכירים בכך שמדובר בהפרעה נפשית, ההיכרות שלהם את טווח העזרה המקצועית ואת הטיפולים האפקטיביים מבוססי הידע האפשריים דלה. הידע המוגבל של הציבור לגבי תמיכה ועזרה ראשונית לסובלים מהפרעות נפשיות ולגבי גורמי סיכון להפרעות ומניעתן, פוגע ביכולת של רשת הקשרים החברתית (הרשת החברתית) להעניק לסובל עזרה ראשונית, לכוון אותו לקבל עזרה מקצועית ראויה, ומצמצם את היכולת של היחיד לבחור באסטרטגיות התנהגותיות שמקטינות את הסיכון לפריצת ההפרעה (Jorm, 2012; Wang et al., 2007).

היחס של מיעוטים, כמו המיעוט הפלסטיני בישראל, כלפי מחלות נפש מעוצב במידה רבה על-ידי אמונות תרבותיות ועל-ידי סטיגמה על בריאות הנפש (Al-Krenawi, 2019). במדגם שנערך בקטאר בקרב אוכלוסייה ערבית, נמצאה רמה נמוכה של אוריינות בריאות במונחים של עמדות ופרקטיקה כלפי מחלות נפש. תועד כי גברים היו מודעים יותר מנשים למאפיינים ולגורמים למחלות נפש. לדוגמה, יותר נשים מגברים האמינו כי מחלת נפש היא תוצאה של רוח רעה (Bener & Ghuloum, 2011). בישראל נמצאו ידע מועט יותר על בעיות בריאות הנפש ועמדות שליליות יותר כלפי שירותי בריאות הנפש בקרב פלסטינים-ישראלים (Abu-Kaf, 2019) ועולים (בעיקר מברית המועצות לשעבר) לעומת יהודים ותיקים (Struch et al., 2008). הבדלים אלה בידע בתחום הבריאות מחריפים את הפערים במידת השימוש בשירותים, במיוחד במקרים של פסיכופתולוגיה קשה (Ten Have et al., 2010).

פער טיפולי בריאות הנפש וצמצומו

במדינות רבות בעולם, כולל ישראל, ללא קשר לרמת ההכנסה השנתית לנפש, ועל אף קיומם של טיפולים אפקטיביים, יש פער טיפולי בבריאות הנפש (Andrade et al., 2014; Kohn, Saxena, Levav, 2018). משמעות הפער היא שבקרב אלו שסובלים מהפרעות נפשיות, רק חלק משתמשים בשירותי הבריאות (Kohn, Saxena, Levav, & Saraceno, 2004). הסיבות לפער טיפולי, או למחסומים בקבלת טיפול נפשי אפקטיבי רבות ומגוונות, ביניהן: גורמי ייחוס אינדיווידואליים כמו רתיעה מסטיגמה (Chiesa, Drahorad, & Longo, 2000), אמונה שהבעיה תיפתר מעצמה וגורמים מבניים ברמה המערכתית, כמו מחסור באנשי מקצוע והנגשה תרבותית (Sareen et al., 2007; Kaplan, Levav, & Nakash, 2019). הפער הטיפולי קיים בכל אחד ממרכיבי הספקטרום של הפרעות הנפש, החל ממחלות נפש קשות כמו סכיזופרניה ופסיכוזות לא אפקטיביות (Kohn, Saxena, 2012; Lora et al., 2004; Levav, & Saraceno, 2004), ועד להפרעות נפש שכיחות כדיכאון, חרדה והתמכרות לסמים ולאכזרה (Wang et al., 2007). בישראל נמצא שרק 48.8% במדגם מייצג של פלסטינים-ישראלים, יהודים ועולים מברית המועצות לשעבר, בני 21 ומעלה, שאובחנו כסובלים מהפרעות במצב הרוח ומהפרעות חרדה, פנו במהלך השנה האחרונה לטיפול מכל סוג שהוא (Levinson, Lerner, Zilber, 2007; Grinshpoon, & Levav, 2007).

הפער הטיפולי גדול יותר בקרב מיעוטים, כך שסטטוס של מיעוט כשלעצמו מהווה גורם סיכון לבריאות הנפש (Massey, 2006). הסבר אפשרי הוא שמיעוט אתני הוא בעל סיכוי גדול לחשיפה ללחץ נפשי המשפיע בתורו לרעה על בריאות הנפש (Neville, Heppner, Ji, & Thye, 2004). אחד המנגנונים שדרכם סטטוס מיעוט קשור לתחלואה נפשית הוא המצב החברתי-כלכלי. על-פי דוח המוסד לביטוח לאומי, תחולת העוני של משפחות המיעוט הפלסטיני בישראל היא 49.2% בהשוואה לממוצע הכללי במדינה שעומד על 18% (המוסד לביטוח לאומי, 2016). מחקר שבחן איך מצב חברתי-כלכלי אישי ומאפיינים חברתיים ומבניים קשורים לבריאות מצא כי אלו תרמו 40% להסבר הקשר בין אתניות לבריאות (Daoud, Soskolne, Mindell, Roth, & Manor, 2018).

למרות שברוב היישובים הפלסטיניים-הערביים בישראל יש מרכזי בריאות, הנגישות ואיכות שירותי הבריאות הנפשיים בחברה הפלסטינית מוגבלים יחסית. למשל, יש מחסור משמעותי באנשי מקצוע ערבים מוסמכים ובמרכזי טיפול נפשי ביישובים הערבים (Natur, 2019). מנתוני ועדת העבודה, הרווחה והבריאות בכנסת עולה כי מתוך 140 תפקידי הכשרה שהיו באחד מספקי הבריאות הגדולים במדינה ("שירותי בריאות כללית"), רק 16 היו פלסטיניים-ישראלים; בנוסף, רק 2.5% מהפסיכולוגים בישראל הם פלסטינים-ישראלים, ו-90% מהפלסטינים הזקוקים לטיפול נפשי אינם ניגשים אליו (זעירא, 2014; כנסת ישראל, 2015). בנוסף, רבים מהמטופלים באוכלוסייה הפלסטינית-ישראלית מעדיפים מטפל יהודי בגלל החשש מסטיגטיזציה, וגם, חוסר במטפלים פלסטינים-ישראלים מאלץ את המטופלים הפלסטינים לפנות לטיפול פסיכולוגי אצל מטפלים יהודים (Suleiman & Agat-Galili, 2015), שמטבע הדברים מכירים פחות ממטפל פלסטיני-ישראלי את התרבות הפלסטינית בישראל. בישראל, כמו במדינות אחרות, לעיתים קרובות מטופלים מקבוצת המיעוט מקבלים טיפול לא הולם מבחינה תרבותית, או נתקלים במחסומים מרובים בקבלת טיפול (Jarvis, 2003; Leong & Lau, 2001; Ullman, 1992; Woodward et al., 2011; Bar, 2011), או משתמשים בניבי מצוקה תרבותיים ספציפיים (Kirmayer, 2001; Ullman & Bar, 2011). מטופלים ערבים, לרוב, רואים מקור סומטי להפרעות רגשיות, ולכן מצפים

שהטיפול בבריאות הנפש יהיה דומה לטיפול גופני. בנוסף לכך, הם מצפים להירפא מהתסמינים מבלי שהם צריכים לחשוף היבטים רלוונטיים בחייהם האישיים, בדומה לשיח המתנהל עם רופא מקצועי בפנייה לטיפול בגין מחלות גופניות (Al-Krenawi & Graham, 2000). בסקירה של מחקרים אפידמיולוגיים בתחום בריאות הנפש (Kaplan, Levav, & Nakash, 2019), המחברים הסיקו שהפער הטיפולי בקרב הפלסטינים-הערבים בישראל נובע משילוב של גורמים תרבותיים ומבניים: תפיסות של הפרעה נפשית, טיפול פסיכיאטרי וסטיגמה מחד גיסא, וזמינות פחותה של שירותים המותאמים לתרבות הערבית מאידך גיסא.

כדי להתמודד עם אתגר הפער הטיפולי בבריאות הנפש, ארגון הבריאות העולמי יזם בשנת 2001 תוכנית פעולה עולמית לצמצום. התוכנית אושרה על-ידי המדינות החברות, ביניהן ישראל (WHO, 2001, 2002), והיא כוללת שורה של המלצות, ביניהן פיתוח שירותי בריאות הנפש בקהילה וגיבוש תוכניות הסברה לאוכלוסייה בנושאי בריאות הנפש (Kohn, Saxena, Levav, & Saraceno, 2004). אמנת האו"ם לגבי זכויות אדם עם מוגבלויות UN-CRPD (United Nations, 2006), שאושרה על-ידי מדינת ישראל ב-2012 (Ministry of Justice, 2012), מתיישבת עם יוזמת ארגון הבריאות העולמי לצמצום הפער הטיפולי בבריאות הנפש (WHO, 2002), ומדגישה את הצורך בקיום שירותי בריאות, כולל בריאות הנפש, בהנגשת השירותים, בהקפדה על איכותם, ובהתאמה תרבותית של השירות לאנשים עם מוגבלויות. מולאס (Molas, 2016) מצא שלמרות שמדינות רבות חתמו על היוזמה, קיים עדיין פער בינה לבין היישום בפועל בנוגע לאנשים שסובלים ממחלות פסיכיאטריות. הללו מתמודדים עם מחסומים שיטתיים (עוני, מחוסרי בית, הדרה חברתית וכדומה) ולעיתים קרובות לא מתאפשר להם ליהנות מאותן זכויות אישיות וזכויות קניין כמו שאר האזרחים. כדי להתגבר על הפער הטיפולי, על המדינות לנקוט צעדים אקטיביים בנושא, מעבר למה שנעשה בהווה, ולכך אנו מכוונים במחקר הנוכחי.

מקורות המידע על בריאות הנפש

מקורות המידע על בריאות הנפש כוללים מגעים, ישירים או עקיפים, עם רופאים ועם בעלי מקצוע בתחום בריאות הנפש והתקשורת הבין-אישית, ועם משתמשי שירות אחרים, בני משפחה, חברים, שכנים ומנהיגים דתיים (Bonds, Foley, Dugan, Hall, & Extrom, 2004; Smith & Christakis, 2008). אנשים נסמכים גם על אופניויות שונות של תקשורת המונים כדי לקבל מידע על בריאות הנפש, כמו עיתונים, טלוויזיה, רדיו, שלטי רחוב והאינטרנט (Cotton & Powell & Clarke, 2006), כאשר השימוש באינטרנט לאיסוף מידע בריאותי, כולל בתחום בריאות הנפש, עולה בהתמדה (Powell & Clarke, 2006). קיימים הבדלים בין-תרבותיים בסוגי האתרים המשמשים לחיפוש מידע, ובאופן שבו משתמשים במידע המקוון (Morahan-Martin, 2004). בישראל נמצא שלקבוצות מיעוט, כמו בני המיעוט הפלסטיני ועולים מברית המועצות לשעבר, יש יותר מוטיבציה מלקבוצת הרוב להשתמש באינטרנט כדי לקבל מידע רפואי (Mesch, 2012; Mesch, 2015). כן נמצא שבעלי אורינות בריאות מקוונת גבוהה בישראל הם צעירים, משכילים וממעמד חברתי-כלכלי גבוה יותר מבעלי אורינות בריאות מקוונת נמוכה (Neter & Brainin, 2012). יש ראיות שלאינטרנט יש פוטנציאל להוות מקור חשוב למידע בריאותי גם בקרב יוצאי אתיופיה, בעלי רמות אורינות שונות (Guttman et al., 2017).

יש הרבה מחקרים - בארצות הברית, באירופה (Christakis & Fowler, 2007; Smith & Christakis, 2008) ובישראל (Neter & Brainin, 2012) על התפקיד שממלאת הרשת החברתית כנתיב מרכזי

להפצת מידע בריאותי, כולל בתחום בריאות הנפש, ולחיפוש עזרה מקשרים חברתיים. אולם, למיטב ידיעתנו, אין מחקר אמפירי-שיטתי שבוחן את הפצת המידע הבריאותי-נפשי בקשרים החברתיים. עם זאת, יש לזכור כי אוריינות בריאות הנפש מייצגת המשגה מדעית-מערבית, שבבסיסה עומד מודל מדעי ביו-פסיכו-רפואי, שעשוי לעמוד בקונפליקט עם אמונות עממיות-מסורתיות (Jorm, 2012) כגון אלו הרווחות בחברה הפלסטינית בישראל (Al-Krenawi et al., 2009).

מתמודדי נפש ושימוש בשירותי בריאות הנפש בקרב ערבים-פלסטינים בישראל

לאוכלוסיית הערבים-הפלסטינים בישראל מערכת אמונות שונות ופרקטיקה שונה של שימוש בשירותי בריאות הנפש, שאינה מוכרת דיה לשירותי בריאות הנפש בישראל, והיא שונה לעיתים מהמודל המדעי הביו-פסיכו-רפואי שמנחה את שירותי בריאות הנפש בישראל (Al-Krenawi, 2002). אל-קרינאווי (Al-Krenawi, 2005, 2019) מציע כי אמונות דתיות, חשיבות המשפחה והסטיגמה המיוחסת לבעיות בבריאות הנפש משפיעות רבות על תפיסת הערבים ועל תגובותיהם לבריאות הנפש ולטיפול בהם. ביטויי הקונפליקט והרגשות השליליים אינם מקובלים בתרבות הערבית. מסיבה זו, לעיתים קרובות מחלת נפש נשללת כדיאגנוזה, ומיוחסת למחלה גופנית, וכך מרחיקה מעזרה מקצועית. יש גם קושי לגבר להיות מטופל על-ידי אישה, ולפרט לבקש עזרה מחוץ למשפחה או לקהילה (Haj-Yahia, 2019). בנוסף, למוסלמים בקרב הפלסטינים-הישראלים יש נטייה להשאיר את עצמם תחת חסדיו של אלוהים, ולכן הם עלולים להזניח או להכחיש את הסימפטומים (Al-Krenawi, 2005). נטייה רווחת נוספת נוגעת להעדפה של הפלסטינים-המוסלמים בישראל להשתמש במרפאים מסורתיים וברפואה עממית (Al-Krenawi, 2005).

הממצאים על בריאות הנפש בקרב פלסטינים-ישראלים מעוררי דאגה: שיעורי המצוקה הרגשית בקרב הפלסטינים-הישראלים לעומת האוכלוסייה היהודית בישראל הם גבוהים יותר: למשל, שיעורי הדיכאון הם כמעט פי 5.2 מאשר באוכלוסייה היהודית (Kaplan et al., 2010), אך למרות שפלסטינים-ישראלים מעריכים את בריאות הנפש שלהם כנמוכה יותר, הם פונים פחות בבקשה לעזרה פסיכיאטרית (Levav et al., 2007). מיפוי של שירותי בריאות הנפש הזמינים עבור החברה הערבית-הפלסטינית בישראל, שנערך על-ידי משרד הבריאות בשנת 2011, העלה פערים גאוגרפיים, מבניים ואתניים-לאומיים במתן השירותים על-ידי המדינה (Mansbach-Kleinfeld et al., 2013). נמצא כי 19.8% מכלל הילדים והמתבגרים הפלסטינים-הישראלים הזקוקים לטיפול נפשי, קיבלו טיפול במרפאה ציבורית לבריאות הנפש בשנת 2011, לעומת 49.9% בקרב הילדים והמתבגרים היהודים. הפער הטיפולי (כלומר, אחוז הזקוקים לטיפול שלא קיבלו טיפול) בקרב מתבגרים פלסטינים היה גבוה במיוחד במחוז הדרום (95.7%), במחוז הצפון (83.2%) ובמחוז חיפה (62.2%) לעומת 42.2%, 34.5%, 34% בהתאמה, בקרב ישראלים-יהודים (Mansbach-Kleinfeld et al., 2013).

בנוסף, מחקר שערך שלאעטה (2010), הראה שבמקרים רבים המידע על שירותי בריאות הנפש בקרב מתמודדים פלסטינים-ישראלים עם מחלות נפש הוא חסר בהשוואה למטופלים היהודים בישראל. למשל, מעט מאוד מתמודדים פלסטינים מכירים את המונח "סל שיקום"; אף שהם מקבלים חלק ממרכיבי הסל, אין הם מכירים את המכלול שלו. רובם דיווחו כי הם משיגים את המידע בכוחות עצמם (שלאעטה, 2010). נראה אם כן, שנגישות לשירותי בריאות הנפש כשלעצמה לא מספיקה

לשיפור הטיפול באנשים שסובלים מהפרעות נפשיות, ויש לפעול במקביל להעלאת רמת אוריינות בריאות הנפש בקהילה (Hadlaczky, Hökby, Mkrtchian, Carli, & Wasserman, 2014; Jorm, 2012).

לסיכום, הפער הטיפולי בחברה הפלסטינית בישראל יכול להיות מוסבר על-ידי שורה של גורמים, כמו: חוסר מודעות לבעיות נפשיות; המשגה שונה של הפרעות נפשיות; חוסר ידע על עצם קיומן של מרפאות לבריאות הנפש; חוסר אמונה ביכולת של מרפאות לבריאות הנפש לעזור; הימנעות משימוש בשירותי בריאות הנפש בשל סטיגמה. השימוש במושג "אוריינות בריאות הנפש" מכנס את הגורמים שמצוינים לעיל, ומאפשר להתמודד איתם באופן ממוקד ובר-מדידה, ובכך החידוש של המחקר הנוכחי.

המחקר הנוכחי

המחקר הנוכחי התמקד באוכלוסיית בוגרים-צעירים פלסטינים-ישראלים בחינוך הגבוה, בשל היותה אוכלוסייה בסיכון. צעירים פלסטינים-ישראלים נמצאים ברמת לחץ גבוהה בגלל דרישות אקדמיות השונות מלימודיהם בחינוך התיכוני, ובגלל חשיפה מהירה ובדרך כלל ראשונית לחברת הרוב היהודית (Smootha, 2010). בהמשך לעבודת מחקר דומה שנעשתה בווייטנם, שהתמקדה בסטודנטים (Thai & Nguyen, 2018), ושכללה רק תיאור מקרה אחד (דיכאון), במחקר הנוכחי נכללו הפרעת דיכאון והפרעה פוסט-טראומטית, בשל היותן הפרעות שכיחות וקלות יחסית, ובשל הסיכוי שמבוגרים-צעירים ייתקלו בהן.

למחקר הנוכחי מספר מטרות: (1) לתעד אוריינות בריאות הנפש באוכלוסייה הערבית-פלסטינית במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל מבחינת הממדים של זיהוי הבעיה הנפשית וידע על עוזרים פוטנציאליים, עזרה ראשונית והתערבויות מתאימות; (2) לבחון את מקורות המידע של סטודנטים ערבים-פלסטינים בישראל בנושא בריאות הנפש, כאשר ההשערה היא שיימצא שימוש רחב יותר באינטרנט ובגורמים מקצועיים בהשוואה למקורות בין-אישיים כמו חברים ומשפחה; (3) לבחון את ההבדל באוריינות בריאות הנפש בין משתמשים בשירותי בריאות הנפש לבין לא-משתמשים, כאשר ההשערה היא שלמשתמשים תהיה אוריינות רבה יותר בממדים השונים.

שיטת המחקר

משתתפים

סטודנטים פלסטינים-ישראלים שלומדים במוסדות אקדמיים שונים בישראל ($n=306$), מתוכם נשים - 257 (84%) וגברים - 49 (16%), בגילאי 18-30 ($SD=2.12$, $M=21.70$). סך כל המשיבים שהקליקו על הקישור היה 459 משתתפים, אך 91 משיבים לא ענו על כל השאלון ו-62 משיבים דיווחו שהם לא סטודנטים, ולאור א-ההתאמה לאוכלוסיית המחקר הם לא נכללו במחקר. המשתתפים נדגמו במדגם נוחות, ונענו לסקר מקוון שהופץ באמצעות פנייה ברשתות החברתיות.

מערך המחקר

הסקר המקוון היה במערך מתאמי-רוחבי. המשתנים התלויים הם אוריינות בריאות הנפש, מקורות מידע ושימוש בשירותי בריאות הנפש. שימוש בשירותי בריאות הנפש היה בנייתוח אחר משתנה בלתי תלוי.

מהלך

השאלונים המקוונים בערבית הועברו למשתתפים דרך הרשתות החברתיות במשך כשבועיים במרץ 2019. הוסבר למשתתפים כי השאלונים מועברים במסגרת לימודי מדעי ההתנהגות לצורך מחקר בנושא "אוריינות בריאות הנפש". המשתתפים הביעו הסכמה למלא את השאלון, והובהר להם שהאנונימיות שלהם תישמר. המחקר אושר על-ידי ועדת האתיקה של המרכז האקדמי רופין.

כלים

משתני רקע. משתתפי המחקר התבקשו לציין מין, גיל, מקום מגורים, מצב חברתי-כלכלי (הסקר החברתי האירופי, 2012) ומספר הנפשות בבית.

אוריינות בריאות הנפש. נמדדה תוך שימוש בשאלות מתוך ה-National Survey of Mental Health-Literacy and Stigma (Reavley & Jorm, 2011) המתייחס להיבטים הבאים: (1) זיהוי בעיות בבריאות הנפש; (2) ידע על עוזרים פוטנציאליים, דהיינו, למי אפשר לפנות בזמן מצוקה נפשית (נכללו תשעה עוזרים אפשריים, למשל, בן משפחה, חבר, רופא, פסיכולוג); (3) אמונות על עזרה ראשונית (נכללו תשעה סוגי עזרה); (4) אמונות על התערבויות מתאימות (נכללו 13 סוגי התערבויות). המשתתפים התבקשו לציין לגבי כל אפשרות המוזכרת בשאלון אם היא עוזרת, מזיקה, לא עוזרת ולא מזיקה או לא יודעת/ראוי לציין שבמחקר הנוכחי נכללו שני תיאורי מקרה: דיכאון וסידרם דחק פוסט-טראומטי (PTSD), שעה שבמחקר האוסטרלי המקורי היו שישה תיאורי מקרה. הקריטריון לבחירת שתי ההפרעות היה שכיחותן, כלומר, מצב נפשי שיש סיכוי שהמשיבים נתקלו בו (נספח 1).

הציון לכל אחד ממרכיבי אוריינות בריאות הנפש נקבע כלהלן: זיהוי בעיות בבריאות הנפש קודד כתיגו נכון או לא נכון. נבנה משתנה תיגו נכון לדיכאון ול-PTSD בנפרד, וכן משתנה כולל של תיגו שני המצבים באופן נכון. ידע על עוזרים פוטנציאליים חושב כסכום של עוזרים פוטנציאליים מתאימים. ידע על עזרה ראשונית חושב כסכום של סוגי העזרות הראשוניות שדורגו כמועילות (למשל, להקשיב לאדם בהבנה, להציע לאדם במצוקה לחפש עזרה מקצועית, לקבוע תור לרופא, לעודד פעילות גופנית; לא נכללו בציון הסכם כעזרה מועילה האפשרויות לדבר עם ההורים על הבעיה, לשתות אלכוהול בשביל לשכוח את הבעיה, להשתכר עם חברים, למצוא תעסוקה כדי לא לחשוב על הבעיה ולהתעלם ממנה). ידע על התערבויות מתאימות חושב כסכום של סוגי ההתערבויות שדורגו כמועילות (למשל, נקיטה בפעילות גופנית, לימוד הרפיה, השתתפות בקבוצה טיפולית, קבלת ייעוץ או טיפול פסיכולוגי; לא נכללו התערבות כגון להתמודד עם הבעיה לבד, שימוש באלכוהול או בעישון להירגע).

שכיחות שימוש במקורות מידע על בריאות הנפש. שכיחות הפנייה למקורות שונים כדי לקבל מידע על בריאות הנפש הוערכה על-ידי פריטים מכלי מתוקף - Health Information National Trends Survey - HINTS (Nelson et al., 2004). הכלי תורגם לערבית. המשתתפים התבקשו לציין את מקורות המידע הראשוניים שאליהם הם פונים בבואם לחפש אחרי מידע בנושא בריאות, כאשר במחקר הנוכחי נערכה התאמה והשאלה כוונה לבריאות הנפש. הופיעו 12 חלופות, למשל: אינטרנט, שיחה פנים-אל-פנים עם בני משפחה או עם חברים, חומר מודפס (עלונים, עיתונים, ספרים), שיחה עם מטפל מסורתי, ו"אחר" (פרט). המשתתפים התבקשו להגיב על-פי סולם ליקרט בן 4 דרגות שנוע בין 1 (= מסכים במידה רבה) ל-4 (= כלל לא מסכים).

שימוש בשירותי בריאות נפש. נמדד על-ידי דיווח עצמי של ביקורים אצל אנשי מקצוע שונים לצורך ייעוץ, אבחון או טיפול בבעיות רגשיות או נפשיות במהלך 12 החודשים האחרונים, עם קטגוריית תשובה דיכוטומית "כן" או "לא". המשתתפים נשאלו על חיפוש שירות (בית חולים, רופא משפחה, פסיכיאטר, פסיכולוג, עובד סוציאלי, יועץ בית ספר, איש דת, מרפא מסורתי). הכלי היה בשימוש במחקר על מהגרים ממוצא אתיופי בקנדה (Fenta, Hyman, & Noh, 2007).

כל הכלים תורגמו מאנגלית לערבית ובחזרה, ונוסו על מספר קטן של משתתפים בתהליך של ריאיון קוגניטיבי (French, Cooke, Mclean, Williams, & Sutton, 2007; Sutton & French, 2004).

ניתוח נתונים

תחילה תוארו משתתפי המחקר, לאחר מכן הוצגו ממצאים תיאוריים על אוריינות בריאות הנפש (זהו מצב נפשי, ידע נכון על עוזרים פוטנציאליים, עזרה ראשונית למצב מצוקה והתערבויות מתאימות), שכוחות שימוש במקורות מידע ושימוש בשירותי בריאות הנפש. לבסוף, נבחן במבחן χ^2 (למשתנים קטגוריאליים) וב-t-test (למשתנים רציפים) אם קיימים הבדלים בזהו ובתיוג נכון של מצבי מצוקה בין קבוצת משתמשים בשירותי בריאות נפש לקבוצת לא משתמשים, ואם קיימים הבדלים במידת המידע הנכון על עוזרים פוטנציאליים, על עזרה ראשונית למצבי מצוקה ועל התערבויות מתאימות בין שתי הקבוצות. במחקר נעשה שימוש בתוכנת SPSS לניתוח הנתונים.

ממצאים

תיאור משתתפי המחקר

מתוך סך כל משתתפי המחקר ($n=306$), הגיל הממוצע היה מעל 21 שנים, הרוב היו נשים, ורוב המשתתפים תיארו את עצמם כ"מסתדרים" עם הכנסתם (44.8%), או כחיים עם הכנסתם בנוחות (36.6%). רק 12% דיווחו כי פנו לשירותי בריאות הנפש (לוח 1).

לוח 1: תיאור משתתפי המחקר

משתנה	(SD) M	N (%)
גיל מין	21.79 (2.13)	
זכר		49 (16%)
נקבה		257 (84%)
הכנסה		
חי בנוחות עם ההכנסה הנוכחית		112 (36.6%)
מסתדר עם ההכנסה הנוכחית		137 (44.8%)
מתקשה לחיות מההכנסה הנוכחית		47 (15.1%)
מאוד מתקשה לחיות מההכנסה הנוכחית		10 (3.3%)
שימוש בשירותי בריאות הנפש		37 (12.1%)

אוריינות בריאות הנפש

תיגור תיאורי המקרה: לוחות 2-3 להלן מציגים את אוריינות בריאות הנפש (מטרה 1). בלוח 2 מוצגים נתונים תיאוריים לגבי אוריינות בריאות הנפש בממד של תיגור מצבי מצוקה של דיכאון ו-PTSD ותיגור נכון של שניהם.

לוח 2: נתונים תיאוריים לגבי אוריינות בריאות הנפש בממד תיגור נכון

תיגור לא נכון (%) N	תיגור נכון N (%)	
155 (50.7%)	151 (49.3%)	זיהוי הפרעה (דיכאון)
71 (23.2%)	235 (76.8%)	זיהוי הפרעה (PTSD)
18 (59.8%)	123 (40.2%)	זיהוי נכון בשני המקרים

ניתן לראות מלוח 2 כי 40.2% מתיגור נכון את שני תיאורי המקרה, ואילו רוב המשתתפים תיגור לא נכון (59.8%) את הסימפטומים של דיכאון ושל פוסט-טראומה. בנוסף, ניתן לראות כי זיהוי PTSD גבוה יותר מזהו של דיכאון. לוח 3 מציג את התגובות של המשתתפים לכל אפשרויות המענה לתיאורי המקרה (דיכאון, PTSD).

לוח 3: נתונים תיאוריים לגבי תיגור של מקרי דיכאון ו-PTSD, N (%)

PTSD	דיכאון	אפשרויות תיגור להפרעה
1 (0.3%)	6 (2.0%)	הפרעת קשב וריכוז
33 (10.8%)	54 (17.6%)	חרדה
7 (2.3%)	151 (49.3%)	דיכאון
16 (5.2%)	83 (27.1%)	לחץ
235 (76.8%)	-	PTSD
1 (0.3%)	-	סרטן
3 (1.0%)	-	אפילפסיה
3 (1.0%)	1 (0.3%)	אחר
7 (2.3%)	11 (3.6%)	לא יודע

מתגובות התיגור של דיכאון ניתן לראות כי כחצי מהמשיבים זיהו נכון את הסימפטומים של הדיכאון, והקטגוריות השגויות השכיחות היו לחץ וחרדה. מתגובות התיגור של PTSD ניתן לראות כי זיהוי ההפרעה היה מתאים בקרב רוב העונים. הקטגוריות השגויות השכיחות היו חרדה (10.8%), שאיננה ממש תשובה שגויה אלא קטגוריית-על ולחץ.

מדדי אוריינות בריאות הנפש: שלושת המשתנים שנבנו (ידע נכון על עוזרים פוטנציאליים, עזרה ראשונית והתערבויות מתאימות) מוצגים בלוח 4. ניתן לראות כי בכל המשתנים הממוצע היה ברמה הנמוכה של טווח התשובות.

לוח 4: נתונים תיאוריים לגבי משתני אורינות בריאות הנפש

משתני אורינות בריאות וטווח	(SD) M
עוזרים פוטנציאליים, 7-0	4.55 (1.57)
עזרה ראשונית, 4-0	3.01 (0.80)
התערבויות מתאימות, 10-0	6.33 (1.86)

מקורות מידע

לבחינת מטרה 2, מוצגות ההתפלגויות של מקורות המידע על בריאות הנפש בלוח 5.

לוח 5: מקורות מידע בריאותי, רפואי או תרופתי על בריאות הנפש

מקורות מידע	(%) N
ספרים	5 (3.4%)
עלוני מידע, חוברות וכדומה	4 (2.7%)
ארגוני בריאות ציבוריים	1 (0.7%)
משפחה	3 (2.0%)
חברים/ עמיתים לעבודה	2 (1.3%)
רופאים או נותני שירותי בריאות	17 (11.4%)
אינטרנט	117 (78.5%)

ניתן לראות מלוח 5 כי כמשוער, ישנו שימוש רחב באינטרנט (78.5%) לשם חיפוש אחר מידע בתחום בריאות הנפש, הגבוה בהרבה משאר המקורות. לאחר מכן, דורגו הגורמים המקצועיים (רופאים או נותני שירותי בריאות) כנותני מידע על תחום בריאות הנפש (11.4%). גורמים לא מקצועיים כחברים, עמיתים או משפחה, היו בשימוש מועט ביותר.

הבדל באורינות בריאות הנפש לפי שימוש מדווח בשירותי בריאות הנפש

בכדי לענות על מטרה 3, בחינת ההבדל באורינות בריאות הנפש בחלוקה למדדים (ידע על עוזרים פוטנציאליים, עזרה ראשונית, התערבויות מתאימות) לפי השימוש בשירותי בריאות הנפש, נערך מבחן t למדגמים בלתי תלויים, שהשווה את קבוצת המשתמשים ($n=37$) לקבוצת הלא-משתמשים בשירותי בריאות הנפש ($n=269$). נמצא כי ההבדל בין קבוצות שימוש בבריאות הנפש בידע על עוזרים פוטנציאליים אינו מובהק סטטיסטית ($t(304)=0.37, p=0.71$), ומשקף גודל אפקט קטן (Cohen's $d=0.07$). ההבדל בין קבוצות השימוש בבריאות הנפש בידע על עזרה ראשונית גם לא היה מובהק סטטיסטית ($t(304)=1.25, p=0.21$) ושיקף גודל אפקט קטן (Cohen's $d=0.22$). לעומת זאת, ההבדל בין קבוצות השימוש בשירותי בריאות הנפש בידע על התערבויות מתאימות היה מובהק מבחינה סטטיסטית ($t(304)=3.23, p\leq 0.001$), ושיקף גודל אפקט גדול (Cohen's $d=0.57$).

בכדי לבחון את ההבדל בין משתמשים בשירותי בריאות הנפש ללא-משתמשים בתיוג תיאורי המקרה (זיהוי נכון של שניהם) בוצע מבחן χ^2 . משתמשים בשירותי בריאות הנפש (54.1%) לעומת לא-משתמשים (38.3%) זיהו מצבי מצוקה טוב יותר באופן מובהק ($\chi^2=3.36, p<0.05$).

דיון

אוריינות בריאות הנפש הוגדרה כהבנה כיצד ניתן להשיג ולשמור על בריאות נפש חיובית, הבנה של הפרעות נפש ואפשרויות הטיפול בהן, הפחתת הסטיגמה הקשורה להפרעות נפש ושיפור היעילות בחיפוש אחר עזרה (Kutcher, Wei, & Coniglio, 2016). היא כוללת מרכיבים רבים כמו ידע כיצד למנוע הפרעות נפשיות, הכרה בזמן שההפרעה מתפתחת, ידע על אפשרויות טיפוליות וידע על אסטרטגיות יעילות לעזרה עצמית (Jorm, 2012). המחקר הנוכחי התמקד בזיהוי בעיה נפשית (זיהוי שתי הפרעות קלות ושכיחות יחסית), ידע על עוזרים פוטנציאליים, עזרה ראשונית, התערבויות מתאימות ומקורות מידע בנושא בקרב מדגם של האוכלוסייה הערבית הבוגרת-הצעירה בישראל, סטודנטים במוסדות אקדמיים. במחקר הנוכחי לא נבדק הממד של הפחתת סטיגמה כלפי בעלי הפרעות נפשיות. ייחודו של המחקר מתבטא בכך שהוא מתמקד באוכלוסיית הסטודנטים הפלסטינים, אוכלוסייה שהיא חלק מקבוצת מיעוט גדולה של אזרחים פלסטינים-ישראלים, שכמעט ולא נחקרה בהקשר אוריינות בריאות הנפש. בנוסף, בספרות המחקרית אין מספיק עדויות על אוריינות בריאות הנפש בקרב אוכלוסייה דוברת ערבית באופן כללי (לא רק בישראל).

מעיון בתגובות המשתתפים נמצא כי בקרב כשליש מהמשתתפים דיכאון תוּג כלחץ. הממצא דומה לממצאי המחקר הווייטנמי (Thai & Nguyen, 2018) באיתור חוסר הדיוק, למרות שבמדגם הנוכחי שיעור התיג הנכון (49.3%) היה גבוה יותר מאשר בקרב מדגם הסטודנטים הווייטנמי (32% תיג נכון). ממצא זה חדשני בהקשר של האוכלוסייה שנבדקה, ומהווה את אחת התרומות הייחודיות של המחקר הנוכחי. נראה שתיוג של הפרעת דיכאון כמצב של לחץ, מצב שכיח בחיים הסטודנטיאליים, מאפשר התרחקות מהסטיגמה הציבורית והאישית המיוחסת לדיכאון בחברה הפלסטינית-ישראלית (AI-Krenawi, 2005). נעשה פה שימוש בניב מצוקה מקובל לתיאור הדיכאון, בדומה לסומטיזציה של דיכאון (AI-Krenawi, 2019). הזיהוי של דיכאון כמצב של לחץ מהווה ממצא חשוב בעבור אנשי בריאות הנפש ואנשי חינוך המספקים שירותים לאוכלוסייה זו; הדיכאון אינו מזוהה כמחלה נפשית, אלא כתגובה שכיחה של "לחץ", מצב נורמטיבי, ואפשר שכך מרחיקה, או מעכבת פנייה לעזרה מקצועית. הממצא מתיישב עם מחקר קודם שמצא ידע נמוך יותר על בעיות בריאות הנפש ועמדות שליליות יותר כלפי שירותי בריאות הנפש בקרב ערבים (Abu-Kaf, 2019) ועולים מברית המועצות לשעבר (Struch et al., 2008) בהשוואה לאוכלוסייה הכללית. עם זאת, מאחר ואין ממצאים מקבילים באותו כלי מחקר (השאלון האוסטרלי) באוכלוסייה דוברת עברית, יש להיות זהירים בהשוואות.

מטרה שנייה של המחקר הייתה לבחון את מקורות המידע על בריאות הנפש, כאשר שוער שיש שימוש רחב יותר באינטרנט ובגורמים מקצועיים. בהתאם למשוער, נמצא כי רוב המשתתפים משתמשים באינטרנט למען חיפוש אחר מידע על תחום בריאות הנפש; גורמים מקצועיים דורגו אחרי האינטרנט כמקור מידע, ולעומת זאת חברים ומשפחה דורגו במקומות האחרונים. ממצא זה משתלב עם ממצאים מקומיים קודמים שתיעדו כי לקבוצות מיעוט בישראל, כמו בני המיעוט הפלסטיני-ישראלי ועולים מברית המועצות לשעבר, יש יותר מוטיבציה מלקבוצת הרוב להשתמש באינטרנט כדי לקבל מידע רפואי (Mesch, 2012; 2015). השימוש המוגבר (חיפוש אחרי מידע בריאותי, תקשורת על נושאי בריאות) של קבוצות מיעוט מוסבר בצורך לפצות על הון חברתי מצומצם בהשוואה לקבוצת הרוב. הממצא עולה בקנה אחד עם נתונים בין-לאומיים על השימוש בטכנולוגיות דיגיטליות כמו

אתרי אינטרנט, פורומים של דיונים מקוונים, מדיה חברתית, פלטפורמות לשיתוף תוכן ואפליקציות סולריות בקרב מבוגרים-צעירים, כדי ללמוד ולקדם את בריאותם, את כושרם הגופני ואת רווחתם (Lupton, 2020).

לבסוף, נבחן הקשר בין אוריינות בריאות הנפש (ידע על עוזרים פוטנציאליים, עזרה ראשונית, התערבויות מתאימות) לבין השימוש בשירותי בריאות הנפש. בהתאם למשוער, ההבדלים בין קבוצות השימוש בשירותי בריאות הנפש בזיהוי מצבי מצוקה וידע על התערבויות מתאימות (למשל, השתתפות בקבוצות טיפוליות, קבלת יעוץ או טיפול פסיכולוגי) היה מובהק. בניגוד למשוער, ההבדל בין קבוצות השימוש בשירותי בריאות הנפש בידע על עוזרים פוטנציאליים וידע על עזרה ראשונית (למשל, להקשיב בהבנה) לא נמצא כמובהק. נראה שההתנסות במצוקה והשימוש בשירותי הבריאות קשורים לזיהוי מצבי מצוקה ולידע - אולי אף התנסותי - על התערבויות, אך אינם מתורגמים לידע למי לפנות, ומה יכולה להיות עזרה ראשונה מתאימה. ממצא זה מתיישב עם ממצאי מחקרו של שלאטטה (2010) שהראה שבמקרים רבים המידע הקיים אצל מתמודדים פלסטינים-ישראלים עם מחלות נפש הוא חלקי ביותר. השלכה עיקרית של ממצאים אלו היא שהימצאות שירותי בריאות הנפש בקהילה בקרב הפלסטינים-הישראלים כשלעצמה לא מספיקה להעלאת שיעור המשתמשים בשירותים ולשיפור הטיפול באנשים שסובלים מהפרעות נפשיות; נחוץ להעלות את רמת אוריינות בריאות הנפש בקהילה, להפחית את הסטיגמה המיוחסת לפנייה לשירותי בריאות הנפש ולהנגיש את השירות מבחינה תרבותית (Jorm, 2012; Hadlaczky, Hökby, Mkrtchian, Carli, & Wasserman, 2014; Mansbach-Kleinfeld & Daeem, 2019).

למחקר הנוכחי קיימות מספר מגבלות מתודולוגיות. ראשית, המחקר התבסס על מדגם יחסית קטן ($n=306$) של סטודנטים פלסטינים-ישראלים; מדגם זה אינו מייצג את אוכלוסיית הסטודנטים הפלסטינים וגם לא את החברה הפלסטינית-הישראלית. שנית, המחקר היה מקוון, ובכך פנה מראש למשתמשי אינטרנט. מגבלה זו פחות מטרידה בקרב מבוגרים-צעירים משכילים בשל שיעור כמעט מלא של משתמשים באינטרנט בקבוצת גיל זו. שלישית, המדגם כלל הרבה יותר נשים מגברים ולא שיקף את התפלגות המינים באוכלוסייה. מומלץ לערוך מחקר המשך במדגם מייצג את כלל האוכלוסייה הפלסטינית בישראל כדי לקבל ממצאים שייצגו טוב יותר שכבות אוכלוסייה שונות. לבסוף, המחקר כלל רק שני תיאורי מקרה של הפרעות נפש, בעיקר בשל שיקולים הנוגעים להגברת שיתוף הפעולה מצד המשתתפים, באמצעות קיצור משך זמן המענה על השאלון. במובן זה המחקר דומה למחקר קודם שנערך בקרב אוכלוסיית סטודנטים בוויטנם, שכלל רק תיאור מקרה אחד (Thai & Nguyen, 2018).

על אף המגבלות שהוצגו, חשיבות העבודה הנוכחית היא בהיותה הראשונה שהסבה כלי מרכזי בספרות המקצועית, המודד אוריינות בריאות הנפש, לשפה הערבית. נוסף על כך, הממצאים הראו כי המשיבים נטו להקטין או לצמצם דיכאון על-ידי הגדרתו כלחץ, והצביעו על שימוש נרחב באינטרנט למטרות בריאות, כך שנהפך למקור המידע העיקרי, לפחות בקרב סטודנטים פלסטינים-ישראלים צעירים.

לממצאים אלו ישנן השלכות מעשיות בנושא אוריינות בריאות הנפש בקרב החברה הערבית בישראל. ראשית, אנו מציעים לבחון את המידה שבה קיימות התאמה והנגשה תרבותית של שירותי

בריאות הנפש לאוכלוסייה הפלסטינית במסגרת שירותי "דיקן הסטודנטים", או שירותים אחרים במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל. שירותי דיקן הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה אמונים גם על הפניה של סטודנטים לשירותי בריאות הנפש - במוסד או מחוצה לו - וחשוב שההפניה תהיה לשירותי בריאות מתואמים תרבותית. שנית, נראה שחשוב לשלב במערכת החינוך בישראל, בבתי ספר התיכוניים בחברה הערבית-פלסטינית, מידע בסיסי על בריאות נפש, ובכך להעלות את המודעות לנושא. זה יכול להתבצע על-ידי יועצים חינוכיים או פסיכולוגים, המהווים חלק מצוות בית הספר, שילמד את התלמידים על בעיות נפשיות, על ההשלכות של התעלמות מהבעיות ועל מגוון האפשרויות לקבלת תמיכה וטיפול בקהילה. צעדים שכאלו, בליווי פעילות דומה בקרב האוכלוסייה הבוגרת, עשויים להגדיל את המודעות לטיפול נפשי בקרב החברה הערבית-הפלסטינית בישראל.

במחקר עתידי מוצע להרחיב את המדגם למדגם מייצג של החברה הערבית-הפלסטינית בישראל, ולהרחיב את טווח תחומי הפסיכופתולוגיה בשאלון. בהמשך ראוי יהיה לערוך השוואות באוריינות בריאות הנפש ובפער הטיפולי בין האוכלוסייה הפלסטינית לבין האוכלוסייה היהודית בישראל.

נקודות מפתח

- רמת אוריינות בריאות נפש בקרב מדגם של סטודנטים ערבים-פלסטינים בישראל היא בינונית; ישנה הפחתה בחומרת הדיכאון ופירושו כלחץ.
- מקור המידע העיקרי על תחום בריאות הנפש הוא האינטרנט.
- כדי לשפר את אוריינות בריאות הנפש באוכלוסייה הערבית-הפלסטינית בישראל יש להנגיש ידע על בריאות הנפש כבר בגיל הבגרות הצעירה דרך האינטרנט, ולקדם תוכניות התערבות בבתי ספר ובמוסדות להשכלה גבוהה.

מקורות

זעירא, ג. (2014). **מרפאות בריאות הנפש במגזר הערבי**. ירושלים: מרכז המחקר והמידע של הכנסת. נדלה מתוך:

https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/e7556b58-e9f7-e411-80c8-00155d010977/2_e7556b58-e9f7-e411-80c8-00155d010977_11_10016.pdf

הסקר החברתי האירופי (2012). נדלה מתוך:

https://bicohen.tau.ac.il/images/projects/ess/2012/ess_2012_heb.pdf

כנסת ישראל (2015). פרטוקול ישיבה על הרפורמה בבריאות הנפש של ועדת העבודה, הרווחה והבריאות, הכנסת ה-20, הודעה מ-7.12.2015. נדלה מתוך:

https://main.knesset.gov.il/Activity/committees/Labor/News/Pages/firsy_071215.aspx

שלעטה, מ. (2010). ממצאי קבוצות מיקוד עם מתמודדים ובני משפחתם. בתוך ס. דיאב וא. סנדלר-לף (עורכים). **תכנית לקידום מעמדם של אנשים עם נכויות בחברה הערבית בישראל בריאות הנפש ונפגעי נפש בחברה הערבית בישראל - תמונת מצב על אזור המשולש**. ג'וינט ישראל-אש. נדלה מתוך:

<http://www2.jdc.org.il/sites/default/files/masad-doc-arabnifgaeinefesh.pdf>

- Abu-Kaf, S. (2019). Mental health issues among Palestinian women in Israel. In M. Haj-Yahia, O. Nakash, & I. Levav (Eds.), *Mental health and Palestinian citizens in Israel* (pp. 121-148). Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Al-Krenawi, A. (2002). Mental health service utilization among the Arabs in Israel. *Social Work in Health Care, 35*(1-2), 577-589. doi: 10.1300/J010v35n01_12
- Al-Krenawi, A. (2005). Socio-political aspects of mental health practice with Arabs in the Israeli context. *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences, 42*(2), 126-136.
- Al-Krenawi, A. (2019). Attitudes, beliefs, and stigma toward mental health issues among Palestinian citizens in Israel. In M. Haj-Yahia, O. Nakash, & I. Levav (Eds.), *Mental Health And Palestinian Citizens In Israel* (pp. 165-173). Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Al-Krenawi, A., & Graham, J. R. (2000). Culturally sensitive social work practice with Arab clients in mental health settings. *Health and Social Work, 25*, 9-22. doi: 10.1093/hsw/25.1.9
- Al-Krenawi, A., Graham, J. R., Al-Bedah, E. A., Kadri, H. M., & Sehwal, M. A. (2009). Cross-national comparison of middle eastern university students: Help-seeking behaviors, attitudes toward helping professionals, and cultural beliefs about mental health problems. *Community Mental Health Journal, 45*(1), 26. doi: 10.1007/s10597-008-9175-2
- Andrade, L. H., Alonso, J., Mneimneh, Z., Wells, J. E., Al-Hamzawi, A., Borges, G., Bromet, E., Bruffaerts, R., ... & Kessler, R. C. (2014). Barriers to mental health treatment: Results from the WHO world mental health surveys. *Psychological Medicine, 44*(6), 1303-1317. doi: 10.1017/S0033291713001943
- Bener, A., & Ghuloum, S. (2011). Gender differences in the knowledge, attitude and practice towards mental health illness in a rapidly developing Arab society. *International Journal of Social Psychiatry, 57*(5), 480-486. doi: 10.1177/0020764010374415
- Bonds, D. E., Foley, K. L., Dugan, E., Hall, M. A., & Extrom, P. (2004). An exploration of patients' trust in physicians in training. *Journal of Health Care for the Poor and Underserved, 15*(2), 294-306. doi: 10.1353/hpu.2004.0018
- Chiesa, M., Drahorad, C., & Longo, S. (2000). Early termination of treatment in personality disorder treated in a psychotherapy hospital: Quantitative and qualitative study. *The British Journal of Psychiatry, 177*(2), 107-111. doi: 10.1192/bjp.177.
- Christakis, N. A., & Fowler, J. H. (2007). The spread of obesity in a large social network over 32 years. *New England Journal of Medicine, 357*(4), 370-379. doi: 10.1056/NEJMsa066082
- Cotten, S. R., & Gupta, S. S. (2004). Characteristics of online and offline health information seekers and factors that discriminate between them. *Social Science & Medicine, 59*, 1795-1806. doi: 10.1016/j.socscimed.2004.02.020
- Daoud, N., Soskolne, V., Mindell, J. S., Roth, M. A., & Manor, O. (2018). Ethnic inequalities in health between Arabs and Jews in Israel: The relative contribution of individual-level factors and the living environment. *International Journal of Public Health, 63*, 313-323. doi: 10.1007/s00038-017-1065-3
- Fenta, H., Hyman, I., & Noh, S. (2007). Health service utilization by Ethiopian immigrants and refugees in Toronto. *Journal of Immigrant and Minority Health, 9*(4), 349-357. doi: 10.1007/s10903-007-9043-0
- French, D. P., Cooke, R., Mclean, N., Williams, M., & Sutton, S. (2007). What do people think about when they answer Theory of Planned Behaviour questionnaires? A 'think aloud' study. *Journal of Health Psychology, 12*(4), 672-687. doi: 10.1177/1359105307078174
- Guttman, N., Lev, E., Segev, E., Ayecheh, S., Ziv, L., Gadamo, F., Dayan, N., & Yavetz, G. (2017). "I never thought I could get health information from the Internet!": Unexpected uses of an internet website designed to enable Ethiopian immigrants with low/no literacy skills to browse health information. *New Media & Society, 20*. doi: 10.1177/1461444817712937

- Hadlaczky, G., Hökby, S., Mkrtchian, A., Carli, V., & Wasserman, D. (2014). Mental health first aid is an effective public health intervention for improving knowledge, attitudes, and behaviour: A meta-analysis. *International Review of Psychiatry, 26*, 467-475. doi: 10.3109/09540261.2014.924910
- Haj-Yahia, M. (2019). The Palestinian family in Israel: Its collectivist nature, structure, and implications for mental health interventions. In M. Haj-Yahia, O. Nakash, & I. Levav (Eds.), *Mental health and Palestinian citizens in Israel* (pp. 97-119). Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Jorm, A. F. (2012). Mental health literacy: Empowering the community to take action for better mental health. *American Psychologist, 67*(3), 231-243. doi: 10.1037/a0025957
- Jorm, A. F., Korten, A. E., Jacomb, P. A., Christensen, H., Rodgers, B., & Pollitt, P. (1997). "Mental health literacy": A survey of the public's ability to recognise mental disorders and their beliefs about the effectiveness of treatment. *Medical Journal of Australia, 166*(4), 182-186. doi: . 10.5694/j.1326-5377.1997.tb140071.x
- Kaplan, G., Levav, I., & Nakash, O. (2019). The psychiatric epidemiological portrait of Palestinian citizens in Israel: A review of community studies. In M. Haj-Yahia, O. Nakash, & I. Levav (Eds.), *Mental health and Palestinian citizens in Israel* (pp. 198-201). Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Kaplan, G., Glasser, S., Murad, H., Atamna, A., Alpert, G., Goldbourt, U., & Kalter-Leibovici, O. (2010). Depression among Arabs and Jews in Israel: A population-based study. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology, 45*(10), 931-939. doi: 10.1007/s00127-009-0142-1
- Kirmayer, L. J. (2001). Cultural variations in the clinical presentation of depression and anxiety: Implications for diagnosis and treatment. *Journal of Clinical Psychiatry, 62*, 22-30.
- Kirmayer, L. J., Groleau, D., Guzder, J., Blake, C., & Jarvis, E. (2003). Cultural consultation: A model of mental health service for multicultural societies. *The Canadian Journal of Psychiatry, 48*(3), 145-153. doi: 10.1177/070674370304800302
- Kohn, R., Saxena, S., Levav, I., & Saraceno, B. (2004). The treatment gap in mental health care. *Bulletin of The World Health Organization, 82*, 858-866. doi: /S0042-96862004001100011
- Kutcher, S., Wei, Y., & Coniglio, C. (2016). Mental health literacy: Past, present, and future. *The Canadian Journal of Psychiatry, 61*(3), 154-158. doi: 10.1177/0706743715616609
- Leong, F.T., & Lau, A. S. (2001). Barriers to providing effective mental health services to Asian Americans. *Mental Health Services Research, 3*(4), 201-214. doi: 10.1023/A:1013177014788
- Levav, I., Al-Krenawi, A., Ifrah, A., Geraisy, N., Grinshpoon, A., Khwaled, R., & Levinson, D. (2007). Common mental disorders among Arab-Israelis: Findings from the Israel national health survey. *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences, 44*(2), 104-113.
- Levinson, D., Lerner, Y., Zilber, N., Grinshpoon, A., & Levav, I. (2007). Twelve-month service utilization rates for mental health reasons: Data from the Israel National Health Survey. *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences, 44*(2), 114-125.
- Lora, A., Kohn, R., Levav, I., McBain, R., Morris, J., & Saxena, S. (2012). Service availability and utilization and treatment gap for schizophrenic disorders: A survey in 50 low- and middle-income countries. *Bulletin of The World Health Organization, 90*, 47-54B. doi:10.2471/blt.11.089284
- Lupton, D. (2020). "Better understanding about what's going on": Young Australians' use of digital technologies for health and fitness. *Sport, Education and Society, 25*, 1-13. doi: 10.1080/13573322.2018.1555661
- Mansbach-Kleinfeld, I., & Daeem, R. (2019) Mental health status, service use, and help-seeking practices of children and adolescents among Palestinian citizens in Israel. In M. Haj-Yahia, O. Nakash, & I. Levav (Eds.), *Mental Health and Palestinian Citizens In Israel* (pp. 165-173). Bloomington, IN: Indiana University Press.

- Mansbach-Kleinfeld, I., Farbstein, I., Saragusti, I., Karmon, G., Apter, A., Ifrah, A., & Lubin, G. (2013). Mapping of mental health clinics for children and adolescents in Israel: Geographic and structural disparities. *5th International Jerusalem Conference of Health Policy*: June 3-5, 2013
- Massey, D. S. (2006). Social background and academic performance differentials: White and minority students at selective colleges. *American Law and Economics Review*, *8*(2), 390-409. doi: 10.1093/aler/ahl005
- Mesch, G. S. (2012). Minority status and the use of computer-mediated communication: A test of the social diversification hypothesis. *Communication Research*, *39*, 317-337. doi: 10.1177/0093650211398865
- Mesch, G. S. (2015). Ethnic origin and access to electronic health services. *Health Informatics Journal*, *22*(4), 791-803. doi: 10.1177/1460458215590863
- Ministry of Justice (2012). Convention on the equal rights of persons with disabilities. *CRRP, State of Israel*. Retrieved from: <http://www.justice.gov.il/Units/YeutzVehakika/InternationalLaw/UnitWork/HumanRightsInternationalLaw/AreasOfResponsibility/HumanRightsConvention/Pages/Crpd.aspx>. 2012.
- Molas, A. (2016). Defending the CRPD: Dignity, flourishing, and the universal right to mental health. *The International Journal of Human Rights*, *20*(8), 1264-1276. doi: 10.1080/13642987.2016.1213720
- Morahan-Martin, J. M. (2004). How internet users find, evaluate, and use online health information: A cross-cultural review. *Cyber Psychology & Behavior*, *7*(5), 497-510. doi: 10.1089/cpb.2004.7.497
- Natur, N. (2019). Psychotherapy for Palestinian citizens in Israel. In M. Haj-Yahia, O. Nakash, & I. Levav (Eds.), *Mental health and Palestinian citizens in Israel* (pp. 349-362). Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Nelson, D., Kreps, G., Hesse, B., Croyle, R., Willis, G., Arora, N., Rimer, B. K., Viswanath, K. V., Weinstein, N., & Alden, S. (2004). The health information national trends survey (HINTS): Development, design, and dissemination. *Journal of Health Communication*, *9*, 443-460. doi: 10.1080/10810730490504233
- Neter, E., & Brainin, E. (2012). eHealth literacy: Extending the digital divide to the realm of health information. *Journal of Medical Internet Research*, *14*(1). doi: 10.2196/jmir.1619
- Neville, H. A., Heppner, P. P., Ji, P., & Thye, R. (2004). The relations among general and race-related stressors and psychoeducational adjustment in Black students attending predominantly White institutions. *Journal of Black Studies*, *34*(4), 599-618. doi: 10.1177/0021934703259168
- Park, N. S., Jang, Y., & Chiriboga, D. A. (2018). Willingness to use mental health counseling and antidepressants in older Korean Americans: The role of beliefs and stigma about depression. *Ethnicity & Health*, *23*, 97-110. doi: 10.1080/13557858.2016.1246429
- Pathare, S., Brazinova, A., & Levav, I. (2018). Care gap: A comprehensive measure to quantify unmet needs in mental health. *Epidemiology and Psychiatric Sciences*, *27*, 463-467. doi: 10.1017/S2045796018000100
- Pirisi, A. (2000). Low health literacy prevents equal access to care. *The Lancet*, *356*(9244), 1828. doi: 10.1016/S0140-6736(05)73297-9
- Powell, J., & Clarke, A. (2006). Internet information-seeking in mental health: Population survey. *The British Journal of Psychiatry*, *189*(3), 273-277. doi: 10.1192/bjp.bp.105.017319
- Reavley, N. J., & Jorm, A. F. (2011). *National survey of mental health literacy and stigma*. Canberra, Australia: Department of Health and Ageing. doi: 10.3109/00048674.2011.621061
- Rhodes, A., Measey, M., O'Hara, J., & Hiscock, H. (2018). Child mental health literacy among Australian parents: A national study. *Journal of Paediatrics and Child Health*, *54*(2), 7-22. doi: 10.1111/jpc.13946_21

- Sareen, J., Jagdeo, A., Cox, B. J., Clara, I., ten Have, M., Belik, S. L., de Graff, R., & Stein, M. B. (2007). Perceived barriers to mental health service utilization in the United States, Ontario, and the Netherlands. *Psychiatric Services, 58*, 357-364. doi: 10.1176/ps.2007.58.3.357
- Smith, K. P., & Christakis, N. A. (2008). Social networks and health. *Annual Review of Sociology, 34*, 405-429. doi: 10.1146/annurev.soc.34.040507.134601
- Smootha, S. (2010). The model of ethnic democracy: Israel as a Jewish and democratic state. *Journal of Sino-Western Communications, 2*(S1), 77. doi: 10.1111/1469-8219.00062
- Struch, N., Shereshevsky, Y., Baidani-Auerbach, A., Lachman, M., Sagiv, N., Zehavi, T., & Levav, I. (2008). Attitudes, knowledge and preferences of the Israeli public regarding mental health services. *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences, 45*(2), 129-140.
- Sutton, S., & French, D. P. (2004). Planning research: Design, sample, measures. In S. Michie & C. Abrahams (Eds.), *Health psychology in practice* (pp. 83-103). London: BPS Blackwell.
- ten Have, M., de Graaf, R., Ormel, J., Vilagut, G., Kovess, V., Alonso, J., & ESEMEd/ MHEDEA 2000 Investigators. (2010). Are attitudes towards mental health help-seeking associated with service use? Results from the European study of the epidemiology of mental disorders. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology, 45*(2), 153-163. doi: 10.1007/s00127-009-0050-4
- Thai, Q. C. N., & Nguyen, T. H. (2018). Mental health literacy: Knowledge of depression among undergraduate students in Hanoi, Vietnam. *International Journal of Mental Health Systems, 12*(1), 19. doi: 10.1186/s13033-018-0195-1
- Ulman, A. M., & Bar, F. (2011). Idiom of distress or delusional state? Cultural clash as the cause of misdiagnosis: A case report. *The Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences, 48*, 60-64.
- Wang, P. S., Aguilar-Gaxiola, S., Alonso, J., Angermeyer, M. C., Borges, G., Bromet, E. J., Bruffaerts, R., ... & Wells, J. E. (2007). Use of mental health services for anxiety, mood, and substance disorders in 17 countries in the WHO world mental health surveys. *The Lancet, 370*(9590), 841-850. doi: 10.1016/S0140-6736(07)61414-7
- Woodward, A. M., Dwinell, A. D., & Arons, B. S. (1992). Barriers to mental health care for Hispanic Americans: A literature review and discussion. *The Journal of Mental Health Administration, 19*(3), 224-236. doi: 10.1007/BF02518988
- World Health Organization. (2001). Mental health: A call for action by world health ministers. In *Mental health: a call for action by World Health Ministers*. Retrieved from:
https://www.who.int/mental_health/media/en/249.pdf?ua=1
- World Health Organization (2002). *Mental Health Global Action Programme (mhGAP)*. World Health Organization. Retrieved from:
https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/67222/WHO_NMH_MSD_02.1.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- United Nations (2006). Convention on the Human Rights Persons with Disabilities (CRPD).
<https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html>

תמיכה, פיקוח, מסוכנות: מגמות בשיקום אסירים משוחררים בישראל

נתנאל דגן ורותם שער-אפודי

תקציר

רקע: שאלת שיקומם של אסירים משוחררים מלווה את מערכת התקון בישראל מאז ימי קום המדינה, ואולם טרם התבצע ניתוח היסטורי הבוחן את ההתפתחות של מדיניות שיקום אסירים משוחררים ואת השיח המלווה אותה בקרב קובעי המדיניות.

מטרת המחקר: המחקר מבקש לאפיין את היחס לשיקום אסירים משוחררים, ואת השיח המלווה אותו בשנים 1948-2020, כדי להכיר לעומק את דרכי ההבניה, את התהליכים ואת התפיסות של קובעי המדיניות בתחום.

שיטת המחקר: ניתוח תוכן של מסמכי מדיניות בין השנים 1948-2020: חומרי ארכיון; מסמכי חקיקה ומשפט; דוחות של ועדות מקצועיות.

ממצאים: המחקר מצא ארבע קטגוריות מרכזיות, ומיקם אותן על ציר כרונולוגי. בתוך כל אחת מהתקופות אותרו התמות המרכזיות: מקום המדינה ועד שנות ה-80 - התאפיין השיח בליווי ובתמיכה באסיר המשוחרר; שנות ה-80 וה-90 - התאפיינו במיסוד ארגוני ובתוכניות שיקום רה-אינטגרטיביות בקהילה; בראשית שנות ה-2000 - התאפיינו המדיניות והשיח בדגש על פיקוח ועל שיקום מחייב; החל משנת 2006 ועד היום - התאפיינו שנים אלה בהתגברות שיח המסוכנות. תפיסת השיקום לבשה אופי תועלתני, במטרה להפחית את המסוכנות ולהגביר את היעילות הכלכלית. המאמר מעגן ממצאים אלו בהקשרים תאורטיים ומשווים.

מסקנות: בישראל חלו תמורות נרטיביות ומעשיות במדיניות שיקום אסירים משוחררים. קיימת תמיכה עקבית בשיקום אסירים משוחררים, אולם חל שינוי בשיח הפורמלי המלווה אותה.

מילות מפתח: שיקום אסירים משוחררים; שחרור מוקדם ממאסר; פיקוח; מסוכנות; שיח שיקומי.

מבוא

שאלת שיקומם של אסירים פליליים משוחררים¹ מלווה את מערכת התקון בישראל מאז קום המדינה. הספרות הקיימת בנושא שיקום אסירים משוחררים בישראל התמקדה בנושאים בעלי אופי פרטני, ובמיוחד בשלושת המוקדים הבאים: ראשית, יעילות מדיניות השיקום, הפיקוח וניהול המסוכנות של אסירים משוחררים (Elisha, Shoham, Hasisi, & Weisburd, 2017; Shoham, Efodi, & Haviv, in press); שנית, הקשרים סוציאליים, קרימינולוגיים וכלכליים של שילוב אסירים משוחררים בקהילה (Shoham & Timor, 2014; Weisburd, Farrington, & Gill, 2017); שלישית, מערכות היחסים בין שיקום אסירים ובין ענישה במערכת אכיפת החוק (דורנר, 2015; לרנאו, 2015) ובפרט עבודתה של ועדת השחרורים (אפודי, 2014; דגן, תימור ורונאל, 2013).

אולם עד כה טרם הוצע ניתוח היסטורי מקיף של התפתחות מדיניות שיקום אסירים משוחררים בישראל והשיח המלווה אותה. במצב זה, עשוי להתקבל רושם לפיו מדיניות זו הינה סטטית ונעדרת תמורות ערכיות ומושגיות במשך השנים. בנוסף, העדר פרספקטיבה רחבה מקשה על בחינה והערכה תאורטית וביקורתית של מדיניות שיקום אסירים משוחררים בהקשרה הכולל, נושא שהוא בעל חשיבות תאורטית ומעשית.

מטרת המאמר היא לתרום להשלמת החלל המחקרי בנושא – באמצעות בחינת המדיניות והשיח של קובעי מדיניות בתחומי התקון, החקיקה והמשפט ביחס לשיקום אסירים משוחררים בישראל, וזאת מאז קום המדינה ועד אמצע שנת 2020. כדי לבחון שאלה זו, בוצע ניתוח תוכן של מסמכים שונים: מסמכי ארכיון; מסמכי מדיניות; פרוטוקולים של ועדות הכנסת; דוחות מקצועיים; חומרים משפטיים מגוונים – במטרה לאפיין את המדיניות, את העמדות ואת התפיסות הערכיות, הקליניות, והמשפטיות ביחס לשיקום אסירים משוחררים במהלך השנים.

סקירת ספרות

שיקום עוברי חוק מוכר בהקשר מודרני של אכיפת חוק ותקון עוד מהמאה ה-18 (Foucault, 1977; Rotman, 1986). אולם קשה למצוא הגדרה מוסכמת לשיקום בשל אופיו ה"אלסטי" של המושג (Gough, 2012, p. 67), הכולל פרשנויות מגוונות והשקת מונחים כמו טיפול, אימון, ריפוי, אבחון, עזרה, כפרה או שיפור מוסרי, ולעיתים חפיפה ביניהם (Lynch, 2000; Ward & Maruna, 2007; Robinson, 2008). היחס לשיקום עבר תמורות רדיקליות במהלך המאה ה-20, מתקופה של אופטימיות רבה לגבי "האידיאל השיקומי" (Allen, 1981) במסגרת המודל הרפואי בתקון, ועד דעיכת האידיאל נוכח עליית מודלים מבוססי מסוכנות וגומול בעולם המערבי החל משלהי שנות ה-70. זאת על רקע הטענות הללו: הוא נכשל בהפחתת פשיעה (nothing works), הוא פוגע בשוויון ובתחושת הצדק וגורם לאפליה (Garland, 2001).

בעשורים האחרונים, ניסו מספר מחקרים להציע תיאור היסטורי רחב של השיח השיקומי. מחקרים אלו הראו כי השיח השיקומי מורכב ורב-ממדי, ומכיל מאפיינים המשתייכים למישורי שיח שונים

1 המאמר יתמקד באסירים משוחררים בגירים ולא בקבוצות ספציפיות (קטינים, קשישים או אסירים ביטחוניים) הדורשים דיון נפרד.

כדוגמת: שיח פוזיטיביסטי ממוקד הפחתת פשיעה ומבוסס ראיות מדעיות (Cullen & Gendreau, 2001); שיח קליני ממוקד טיפול פסיכולוגי-פרטני-קוגניטיבי, התנהגותי או משולב (Lynch, 2000); שיח סוציאלי מבוסס-צרכים, הממוקד בדיור, בתעסוקה או בחינוך (Ward & Maruna, 2007); שיח מניעתי מבוסס אבחון והערכת מסוכנות (Hannah-Moffat, 2013); שיח הומני מבוסס כבוד וזכויות אדם (Rotman, 1986).

ההמשגות השונות של השיקום משקפות ומבנות בו-בזמן תפיסות תאורטיות ומעשיות בדבר מטרותיו של השיקום (למשל נרמולו של עובר החוק, הפחתת הפשיעה, הטבת מצבו של עובר החוק או שיפור מצבו המוסרי), בדבר הדיסציפלינה הרלוונטית לבחינת השיקום (למשל קרימינולוגיה, עבודה סוציאלית, רפואה, משפטים, חינוך או פסיכולוגיה) (Foucault, 1977), בדבר מעמדו של השיקום במערכת אכיפת החוק (Robinson, 2008), בדבר דרכי השיקום הראויות (למשל, אם יש לנקוט בסיוע וליווי, בפיקוח, בהרחקה מהחברה, בהתערבות טיפולית או רפואית), בדבר האחריות לשיקום (אם היא מוטלת על עובר החוק או על החברה) (Garland, 2001), בדבר תפקידו של עובר החוק בהליך השיקומי (אם הוא סובייקט פעיל או אובייקט סביל) (Rotman, 1986), בדבר השאלה אם הליך החדילה מפשיעה (desistance) מיועד להשיג שינוי התנהגותי בלבד או גם שואף לשינוי בתפיסותיו ובעמדותיו האישיות של עובר החוק (Visher, Lattimore, Barrick, & Tueller, 2017).

התפתחות ההיסטורית של מדיניות שיקום ופיקוח על אסירים משוחררים

התפתחות ההיסטורית של היחס לשיקום אסירים משוחררים מעוררת עניין הולך וגובר בשנים האחרונות בשיטות תקון מערביות כדוגמת בריטניה (Robinson, 2008; Padfield, 2019) וארצות הברית (Lynch, 2000; Petersilia, 2003; Simon, 1993). הניסיונות המרכזיים לתאר ולהמשיג את התמורות שחלו ביחס לשיקום ולפיקוח על אסירים משוחררים בעשורים האחרונים נעשו ביחס לארצות הברית ולבריטניה - מקורו ההיסטורי של מודל התקון הישראלי (איטון, 1965; תימור, 2009).

התפתחות ההיסטורית בבריטניה

רובינסון (Robinson, 2008) הראתה באמצעות ניתוח מסמכי מדיניות, כי במעבר למאה ה-21, הלגיטימיות של השיקום בבריטניה התבססה על שלושה נרטיבים דומיננטיים מקבילים: (א) **שיקום תועלתני** (utilitarian), המצדיק את השיקום במונחי יעילות כלכלית ואינטרס חברתי. התועלת בשיקום נעוצה בהגברת הביטחון לציבור ולא דווקא בטובתו או בצרכיו של עובר החוק, ואלו מובאים בחשבון רק כל עוד הם קשורים בהפחתת המסוכנות; (ב) **שיקום ניהולי** (managerial), התופס את השיקום כבעל אופי אינסטרומנטלי, המשמש כלי ניהולי ממוקד אינטרס ציבורי (treatment-as-management). שיח זה מזניח את הערך העצמאי הקיים לעובר החוק בשיקום במונחי העצמה, ערך עצמי או כבוד (Ward & Maruna, 2007); (ג) **שיקום אקספרסיבי** (expressive), התופס את השיקום כבעל משמעות עונשית, וממקד אותו במשמעויות המוסריות של העבריינות ובהגברת האחריות של עובר החוק (responsibilization) כמוקד של ההתערבות השיקומית (Robinson, 2008).

פאדפילד (Padfield, 2019) סיווגה, על בסיס מסמכי מדיניות, את היחס לפיקוח על אסירים משוחררים (parole) בבריטניה לשלוש תקופות: בין השנים 1967-1991 - השיקום היה בעל מעמד מרכזי; בשלב הבא, בין השנים 1991-2003 - השיקום עבר להתמקדות בהערכות מסוכנות לעבריינים

חוזרים; לבסוף, בין השנים 2003–2019 – החלה הפחתה במספר המשוחררים על-תנאי ועלייה בשיעור ביטולי השחרור, תוך צמצום סמכות השחרור למאסרים לא קצובים והתמקדות באסירים מסוכנים.

התפתחות ההיסטורית בארצות הברית

מדיניות התקון האמריקנית ידעה שינויים מהפכניים במהלך המאה ה-20, וזאת על רקע עליית שיקולי גמול ומניעה על חשבון המודל השיקומי ששרר בה עד לשנות ה-70 (Garland, 2001). סיימון (Simon, 1993) הבחין בין שלוש תקופות מרכזיות במדיניות השחרור המוקדם (parole) בקליפורניה:

התקופה המשמעתית (disciplinary) – התקיימה בין שלהי המאה ה-19 לשנות ה-50 של המאה ה-20. באותה תקופה, ניתן מקום מרכזי לתעסוקה ככלי לנרמול, לפיקוח ולשליטה על המשוחרר. בתקופה זו, תעסוקה הפכה למכשיר נפוץ לפיקוח אחר משוחררים, וזו נועדה להבטיח את שהותם במקום העבודה, לאפשר פיקוח אפקטיבי, ולשמש כלי לבחינת הסתגלותם לחברה.

התקופה הקלינית (clinical) – החל משנות ה-50 עד לשנות ה-70 של המאה ה-20, החלה גישה קלינית ממוקדת טיפול, אשר הדגישה את חשיבותם של מערכות היחסים הבין-אישיות בין המפוקחים לבין קציני הפיקוח. בתקופה זו, הושם דגש מרכזי על שינוי העברין, אלא שכעת לא היה זה רק בכלים תעסוקתיים אלא בעיקר באמצעות כלים סוציאליים ופסיכולוגיים.

התקופה המנהלית (managerial) – בסוף שנות ה-70, במקביל לשינוי בפילוסופיית התקון בארצות הברית, לירידה בחשיבות שייחוסו לאידיאל השיקומי, ולמעבר מתפיסת המאסר ככלי שיקומי לתפיסת הענישה ככלי גמולי ומניעתי, הפיקוח על המשוחררים החל להתמקד באיתור ובסיווג קבוצות של עבריינים. השאיפה להפוך את עובר החוק לאזרח נורמטיבי – נזנחה, ותחתיה בא שינוי בשיח הרטורי והמהותי, מפנולוגיה "יְשְׁנָה", מבוססת שיח רווחה (penal welfareism) – קליני-אינדיווידואלי-ממוקד צרכים, לפנולוגיה "חדשה" (new penology) ממוקדת שיח ומדיניות של הסתברות וניהול סיכונים, של קלסיפיקציה ושל זיהוי, בקרה וניהול של אוכלוסיות עוברי חוק, לצורך הגברת הביטחון והיחסון הכלכלי (Simon, 1993), ותוך תפיסת עובר החוק כאובייקט אקטוארי הניתן לחישוב, למניעה ולשליטה (Hannah-Moffat, 2013; Viljoen, Cochrane, & Jonnson, 2018). המגמות הגמוליות והמניעיות באו לידי ביטוי מודגש בשיטה האמריקנית החל מאמצע שנות ה-80 גם ביחס לעבודת ועדת השחרורים (parole board). במדינות רבות בארצות הברית החל שיקול דעת הוועדה להיות מובנה על-פי קווים מנחים קשיחים-טבלאיים (parole guidelines) ועל-פי השיטה הפדרלית, ובחלק ממדינות ארצות הברית, שחרור מוקדם בשיקול דעת הרחב – בוטל כליל (Petersilia, 2003).

לינץ' (Lynch, 2000) בחנה כיצד מושג השיקום בא לידי ביטוי בשיח ובפרקטיקה של מדיניות השחרור והפיקוח במישוגן, ומצאה כי השיקום המשיך להיות בולט כמטרה ראויה וחשובה, ואולם המחויבות לו נותרה ברמה הרטורית ולא עברה לשדה המעשי, שכן ככלל, מעט משאבים הושקעו ביישום הרעיונות השיקומיים למעשה. כתוצאה מכך, האחריות לשיקום הועברה בעיקר למפוקח, וניכרה עלייה בסממנים הפיקוחיים. הדבר הוביל למשבר זהות הנובע מן המתח בין הפן הטיפולי לפן הפיקוחי בעבודתם של קציני הפיקוח (Lynch, 2000).

כפי שהראתה אייזנשדטט (2007), יש לראות את עליית שיח המסוכנות בארצות הברית ובאנגליה גם על רקע עליית הפרדיגמה הניאו-ליברלית בשלהי שנות ה-80 בעולם המערבי, וזאת בשלושה

הקשרים: (א) **שינויים כלכליים ופוליטיים**: התחרות המוגברת בשוק, הפרטה וצמצום של מעורבות המדינה בפעילות ציבורית חיזקו תחושות של ניכור חברתי, של חוסר שייכות, של חוסר יציבות ושל העדר ביטחון אישי; (ב) **שקיעת מדינת הרווחה**: ערכי שיתוף, אחריות וסולידריות חברתית התחלפו באינדיווידואליזם וברגשי עוינות כלפי מי שהוגדר כמסוכן, כזר וכאחר. כחלק מכך, התרחש מעבר ממדיניות חברתית תומכת, סובלנית ודוגלת בטיפול ביחיד ובבעיותיו למדיניות המושתתת על חיסכון, על מהירות ועל יעילות; (ג) **תפיסת האדם כרציונלי**: היחיד נתפס כרציונלי, בעל רצון חופשי, אחראי בלעדי למעשיו ולתוצאותיהם ולהימצאותו במצבי סיכון. בהתאמה, הסיכון נתפס כנעוץ בכישלון של יחיד, בלתי אחראי, שפעל בניגוד למצופה ממנו (אייזנשטט, 2007; לרנאו, 2001; Garland, 2001).

התפתחות ההיסטורית בישראל

ההתפתחות של שיקום אסירים משוחררים בישראל נדונה בכמה מחקרים, לרוב כחלק מדיון בהתפתחות בתי הסוהר עצמם – בפרספקטיבה היסטורית (כספי, 1984), סוציולוגית-קרימינולוגית (איטון, 1965; גולדברג, 2015; תימור, 2009) ומשפטית, ובפרט ביחס למדיניות הכליאה והיחס בין ענישה ושיקום (ואקי, קמיני ורבי, תשע"ד; לרנאו, 2015). החל משנות ה-80, ניתן למצוא דיונים בנושאים ספציפיים הקשורים לשיקום אסירים משוחררים ולפיקוח עליהם (למשל, תימור, 2009), ובסוגיות פרטניות, בעיקר בשאלת האפקטיביות של שיקום אסירים משוחררים בקהילה (Elisha, Shoham, Hasisi, & Weisburd, 2017; Shoham, Efodi & Haviv, in press). אולם, כאמור, ההתפתחות ההיסטורית של מדיניות שיקום אסירים משוחררים בישראל, והשיח המלווה אותה, טרם זכו למחקר ספציפי.

שיטת המחקר

המחקר מבקש לאפיין את היחס לשיקום אסירים משוחררים ואת השיח המלווה אותו מאז קום המדינה ועד שנת 2020, תוך התמקדות בקו התפר שבין מאסר וקהילה, ויבקש להכיר לעומק את התהליכים, את העמדות ואת תפיסות העומק בקרב קובעי מדיניות רשמית בתחום שיקום אסירים משוחררים. כאמור, סוגיית ההתפתחות של שיקום אסירים בבתי הכלא בישראל זכתה לכמה מחקרים (למשל, תימור, 2009; גולדברג, 2015), והיא כרוכה בדיון נפרד, הממוקד במדיניות האכיפה, הכליאה ותנאי המאסר הראויים. שיטת המחקר היא ניתוח תוכן של מגוון רחב של מסמכי מדיניות, שבהם נמצא דיון עקרוני בנושא זה. השיטה נבחרה בשל יתרונותיה בהצגת נקודות דמיון ושוני על פני רצף זמן ממושך, ובשל האפשרות לבצע סיכום של חומר נרחב באופן שיטתי, תוך ייצוג של תפיסות, מישורי שיח והבניות של קובעי מדיניות לאורך תקופה ממושכת (Krippendorff, 2018).

החומרים שבהם נעשה שימוש משתייכים לארבעה מקורות עיקריים: (א) מסמכי ארכיון המצויים בארכיון המדינה ובידי הרשות לשיקום האסיר (רש"א); (ב) חומרי חקיקה – פרוטוקולים של דיוני הכנסת, של חקיקה לסוגיה ושל הצעות חוק; (ג) פסיקות מנחות של בית המשפט העליון; (ד) דוחות של ועדות מקצועיות (גולדברג, 1997; דורנר, 2015; פלמור, 2010; קרפ, 1991) ושל משרד מבקר המדינה (מבקר המדינה, 1997; 2014). במסגרת המחקר, כל אחד מהחוקרים קרא את החומרים, וביצע בהם חיפוש באמצעות מילות מפתח ("שיקום אסירים משוחררים"; "שיקום בקהילה"; "ועדת שחרורים"; "שחרור ברישיון"; "מסוכנות"; "פיקוח על משוחררים"). לאחר קריאת החומרים שנאספו,

בוצע קידוד וניתוח תמטי של קטגוריות בולטות שנמצאו, תוך סנכרון של מקורות שונים (Krippendorff, 2018). הקטגוריות נמצאו על בסיס ציר כרונולוגי, ולאחר מכן נערכה הצלבה בין הקטגוריות שנמצאו על בסיס תמטי. החוקרים ביצעו תיקוף של התמות שנמצאו באמצעות הספרות ובאמצעות שלושה מומחים בתחומי התקון ואכיפת חוק.

יש להדגיש כי התפיסות שנמצאו אצל קובעי המדיניות עשויות להיות שונות מהמדיניות כפי שיושמה הלכה למעשה, כמו גם מהתפיסות שרווחו בדעת הקהל בכל תקופה (למשל, ינון וטננבאום, 1974; חסין, 1979). עוד יש לציין כי מסגרת הזמנים והחלוקה התמטית אינן מבקשות לטשטש את מורכבות השיח בכל תקופה, הכוללת לעיתים תפיסות מעורבות, ולעיתים אף סותרות, של הבניות, של מדיניות ושל ערכים. במקום זאת, המטרה היא לנסות לאתר ולהבליט תמות עקרוניות, ולעגן אותן בהקשר כולל.

ממצאים

"לעודד, בכל דרך, כל אדם": מקום המדינה (1948) ועד שנות ה-80

תמה זו ממוקדת בשיח ובמדיניות כלפי אסירים משוחררים משנות קום המדינה ועד לראשית שנות ה-80, והיא מתחלקת לשתי תת-תמות: ראשית, שיח של ליווי ותמיכה; שנית, שיח של מודל רפואי.

שיקום כשיח של ליווי ותמיכה

קודם הקמת מדינת ישראל, פעלה אגודת "לאסירנו", אשר נועדה לסייע לאסירים ולעצירים היהודים בבתי המעצר והכלא הבריטיים בצורכיהם החומריים, התרבותיים והדתיים (ארכיון המדינה, 1947). אגודה התנדבותית ראשונה לשיקום אסירים משוחררים נוסדה בחיפה בסמוך להקמת המדינה. אחריה קמו אגודות בערים נוספות, אשר אורגנו והופעלו בידי אישים בעלי מעמד בקהילה ובמערכת המשפט. אגודות אלו סייעו במתן מענקים כספיים למימון צרכים ראשוניים של אסירים משוחררים, והציעו ליווי התנדבותי לאסירים משוחררים בראשית דרכם. במשך השנים, כספי התרומות הצטמצמו ופעולות האגודות הופסקו (עובדיה-יוסף, 1996).

חברי האגודות ההתנדביות פעלו לפי יכולתם האישית באופן וולונטרי ולפי הבנתם את תפקיד השיקום: "חברי האגודות נפגשים יחד, פועלים יחד ועושים את האפשר כדי לשקם את האסיר על מנת שלא יחזור לסורו" (הכנסת, 1957, עמוד 1098). במקביל, בראשית שנות ה-50, החל לפעול במשרד הסעד "ענף הטיפול באסיר" אשר תפקידו היה "שיקום האסיר המשוחרר, הגשת עזרה, ביקורים בבתי הסוהר" (הכנסת, 1950, עמוד 1982).

בראשית שנות ה-60, הפעילות השיקומית נתפסה כבעלת חשיבות חברתית רבה: "... יש לזכור כי כל השקעה באסיר בעודו בכלא נותנת במקרים רבים יכול רב ומהווה נכס יקר להישגי השירות ולחברה הישראלית" (ח"כ מרדכי ביבי, אחדות העבודה) (הכנסת, 1962, עמוד 2400), ונטען גם כי: "הכנסת, הממשלה והציבור חייבים להגיש עזרה גדולה יותר לאגודה לשיקום האסיר והעברייני..." (ח"כ ישראל גורי, מפא"י) (הכנסת, 1962). באותה תקופה, הודגש היסוד ההתנדבותי של השיקום תוך קריאה להרחבתו: "אני מעלה אפוא את הצורך לעודד, בכל דרך, כל אדם, כל משפחה המסוגלים ומוכנים

לקבל על עצמם משימה רצינית כעין זו. זו אמנם משימה קשה וממושכת, אבל אני מקווה שיש בתוכנו אנשים המוכנים לכך" (ח"כ טובה סנהדראי, מפד"ל) (הכנסת, 1966, עמוד 533). השיח באותה תקופה הדגיש את יתרונותיו של שיקום מבוסס-התנדבות בידי "האגודה למען שיקום האסיר", על פני שיקום מקצועי מבוסס-מדינה, שכן "רק אגודה כזאת תוכל למלא את תפקידה ושליחותה על הצד הטוב ביותר לטובת האסיר והיא תמצא את הדרך הציבורית הנאותה כדי לשקמו בחברה" (ח"כ מנחם ידיד, גח"ל) (הכנסת, 1969, עמוד 2792).

בנוסף, החסמים בפני שיקום מוצלח נתלו, בין היתר, בהסתייגות האסיר המשוחרר משיתוף פעולה ממסדי: "האסיר מתייחס בהסתייגות רבה לכל טיפול הבא מצד השלטונות או ממסגרות מאורגנות. הוא אכול אי-אמון לכל הסובב אותו, לכל אדם לחוד ולכל החברה כולה. הוא אינו מוכן לפתוח את לבו, להיות גלוי-לב...". (ח"כ טובה סנהדראי, מפד"ל) (הכנסת, 1966, עמוד 532). ההיבט הקהילתי וההתנדבותי של השיקום קיבל ביטוי גם בהסדרים מקבילים כגון חנינה. כך למשל, לאחר מלחמת ששת הימים, הוצע להעניק חנינה כללית לאסירים כדי "לפתוח דף חדש" (שר המשפטים יעקב ש' שפירא) (הכנסת, 1967, עמוד 2486). וכך נטען בהקשר זה:

במיוחד כדאי, לדעתי, שנקדיש תשומת לב ראויה לאלה שייחנו מן החנינה, אחרי שחרורם, כדי לעזור להם... אפשרי הדבר לאו דווקא על ידי אנשי מקצוע. הייתי מציע כעין אימוץ, יהיה זה על ידי קבוצות דתיות, קיבוצים, חוגים וקבוצות שונות, שיכולים לקחת לטיפול אותם אנשים... ללוות אותם בדרכם ולעזור להם להסתדר בחיי יום יום. דבר זה ישפיע עליהם שלא יחזרו לסורם (ח"כ שלמה לורנץ, אגו"י) (הכנסת, 1967, עמוד 2487).²

החל מאמצע שנות ה-60 החלה להתגבש ההכרה בקרב המחוקקים כי יש צורך ברשות ממלכתית שתעסוק בנושא, והובעה ביקורת על המצב לפיו "פעולת שיקום האסיר רחוקה מלהניח את הדעת, ובמידה שהיא נעשית, היא נעשית בעיקרה בהתנדבות ולא בדרך ממלכתית" (ח"כ מיכאל חזני, מפד"ל) (הכנסת, 1967, עמוד 1875), ונטען כי:

עניין זה לא יכול להיות פעולה פרטיזנית אלא שצריכה לקום מסגרת מתאימה, מסגרת של מעקב אחרי אלה שיצאו את בתי הסוהר... אין לי ספק בכך שאילו קמה מסגרת נאותה עם פיקוח ממשלתי, עם פעולת מעקב מתמדת, עם דאגה לקליטתם של האסירים בעבודה ובמציאת פרנסה ואף קליטה חברתית, היינו יוצרים מפנה... (ח"כ מנחם כהן, מערך) (הכנסת, 1967, עמוד 2405).

היו שהביעו ביקורת על העדר מקצועיות מספקת של "האגודה לשיקום האסיר והעברייני" וראו בה "אגודה מתנדבת, חובבנית, נעדרת תקציב, הכשרה, ודרכי עבודה מתאימות להתמודדות עם שיקום אסירים משוחררים" (ח"כ יוסף תמיר, גח"ל) (הכנסת, 1967, עמוד 2407). בעקבות זאת, החלו להישמע קריאות מצד מחוקקים להקמת מועצה ציבורית שתעסוק בנושא וכן לקדם הליכי חקיקה ל"חוק שיקום האסיר", "כדי לתת מעמד חוקי לאגודות ההתנדבותיות ולקבוע מעקב וטיפול משקם לאסיר המשוחרר - יוזמות שלא נשאו פרי" (הכנסת, 1965, עמוד 2210).

2 הדברים משתלבים בעמדות מקילות יחסית בגזירת הדין באותה תקופה. בין השנים 1954-1961 נשפטו 68% מכלל האסירים לתקופות מאסר קצרות (עד שלושה חודשים), ו-88% מהמאסרים היו קצרים משנת מאסר. גם כאלו אשר הוגדרו רצידיביזם, נידונו למאסרים קצרים, ועל חלקם אף הוטלו צווי מבחן ועונשי מאסר על-תנאי (עמוד 168) (שוהם, 1963).

שיקום כשיח רפואי

במהלך שנות ה-60, ועוד קודם לכן, הנרטיב הדומיננטי כלפי אסירים משוחררים היה פטרנליסטי וסמכותי, ואלו תוארו כסובייקטים פסיביים-נזקקים, מושאים להתערבות חיכונית: "אומללים" ו"נפשות תועות, חולות, שנתפתו, נכשלו ואינן מוצאות דרכן חזרה" (הכנסת, 1966, עמוד 532), תוך שימוש ברטוריקה רפואית-פוזיטיביסטית: "לפנינו חולה, ספק במחלה אקוטית חברתית, ספק במחלה כרונית חברתית. והטיפול והדאגה צריכים להיות בשני כיוונים: בחינת 'הסר שטן' מלפנינו ומאחורינו' בפעולת המנע שמקודם, ובפעולת השיקום שאחר-כך" (שר הסעד, יוסף בורג מפד"ל) (הכנסת, 1966, עמוד 533).

השיח הרפואי בקרב המחוקקים מקיים יחסי גומלין הדוקים עם התפיסות המשפטיות ששררו באותה העת ביחס לתפקידה של ועדת השחרורים.

בשנת 1954, בעקבות חקיקה, הוקמה ועדת השחרורים, במקום ההסדר המנדטורי. הוועדה פעלה לאור עקרונות המודל הרפואי בתקון: הפעלת שיקול דעת רחב ומקצועי, הכולל שקלול נתוני האסיר, ללא קריטריונים וללא סמכויות מוגדרות בחוק, שכן "לשיקולים של הוועדה הזאת לא נקבע כל סייג" (בג"ץ 239/59, עמוד 2029; אפודי, 2014; קרפ, 1991). הפיקוח על המשוחרר על-תנאי היה רך: רק לעיתים רחוקות אסיר שוחרר בפיקוח צו מבחן או תחת חובת התייצבות בתחנת משטרה בתקופת התנאי (אופנבכר, 1989; קרפ, 1991).

המודל הרפואי קיבל ביטוי גם בפסיקת בית המשפט העליון. בשנת 1959 נפסק כי "למרות שאין בהתנהגות טובה במאסר כדי להקנות 'זכות אוטומטית' לשחרור מוקדם, הרי שמדובר בשיקול מרכזי בהחלטתה של ועדת השחרורים" (בג"ץ 239/59, עמוד 2030). באותו מקרה נאמר גם כי עבר פלילי "איננו צריך לשלול באורח אוטומטי את האפשרות כי הוועדה תמליץ על הפחתת תקופת מאסרו" (בג"ץ 239/59, עמוד 2030). בשנת 1961 נקבע כי גם אם אסיר הורשע בביצוע עבירה חמורה, אין בכך בהכרח כדי למנוע שחרור מוקדם, אחרת הדבר עלול "לשלול את הערך החינוכי הרב, הטמון בתקוה שיכולה להיות לאסיר, בשעה שהוא נכנס לבית-הסוהר, לזכות בהורדת השליש ממאסרו, אם ינהג שם כשורה..." (בג"ץ 281/61, עמוד 2063). סמוך לכך נקבע כי הסדר החנינה נועד, בין היתר "לשקם את האסיר לאחר שריצה חלק מענשו וכאשר הנסיבות החדשות מראות שמצד אחד, אין עוד תועלת לציבור בהמשכת מאסרו, ומהצד האחר, קיים הסיכוי שיחזור להיות אזרח שומר חוק" (ד"נ 13/60, בעמוד 442).

מצב זה שרר בעיקרו עד לשנות ה-80, ולא ניתן לזהות שינויי מגמה משמעותיים ברמות השיח או המדיניות הרשמית במהלך שנות ה-70. בעשור זה הדגיש השיח השיקומי את חשיבותן של חופשות אסירים כגורם בעל חשיבות להקלת השתלבותו ההדרגתית של האסיר בחיי הקהילה (חסין, 1979).³ ואנשי אקדמיה הדגישו כי "בעיית השיקום הולכת ומחריפה", שכן "סביר להניח שאחד הגורמים המחזקים תופעה זו, הוא חוסר יכולתם של העבריינים המשתחררים מבית הסוהר, למצוא תעסוקה מתאימה" (ינון וטננבאום, 1974, עמוד 66).

3 ביחס לחופשות (ינון וטננבאום, 1974) ותעסוקת אסירים משוחררים (חסין, 1979) הייתה שונות בין שיח המדיניות השיקומית המוצהרת לבין תפיסות דעת הקהל. כך למשל ציינה חסין (1979) כי: "דעת הקהל מפגרת אחרי הגישה הליברלית של העומדים בראש שירות בתי הסוהר, אשר מוכנים לערוך נסיונות שיקומיים נועזים" (עמוד 506).

“היערכות חדשה, נמרצת ומיידית מצד המדינה”: שנות ה-80 וה-90

תמה זו מתמקדת בשנות ה-80 וה-90, והיא כוללת שתי תת-תמות: הראשונה, שיח של מיסוד ורגולציה; השנייה, שיח רה-אינטגרטיבי בקהילה.

שיח של מיסוד ורגולציה

בראשית שנות ה-80 שררה אי-ודאות באשר לגורם המופקד על טיפול באסירים משוחררים. בדיוני הכנסת הובעה ביקורת על כך שלא נמצא פתרון מקיף לאסיר המשוחרר, במישורי הסיוע המקצועי והמעקב אחרי שחרורו (הכנסת, 1979). במקביל החלה פעולה מעשית לפתיחת “מוסד לשיקום קהילתי” (הכנסת, 1981), וקריאה להקמת “מועצה ציבורית”, אשר גורמיה “יעזרו לאסיר ויתמכו בו לאחר שחרורו. הם יעזרו לו הן במציאת מקום עבודה מתאים והן בשינוי מקום המגורים לסביבה אחרת, וכן יעקבו אחר האסיר לאחר שחרורו בהשתלבותו בחיים הרגילים” (ח”כ רפאל סויסה, המערך) (הכנסת, 1981). בסמוך לכך, שירות בתי הסוהר דיווח על קושי בהפעלת תוכנית לשיקום אסירים מכורים, נוכח הצורך ביצירת קשר עם הקהילה ונוכח סירובן של תחנות לבריאות הנפש לקבלם, כך שבחלק מהמקרים נאלצו גורמי הטיפול בבתי הסוהר להסתמך על קשרים אישיים לשם מציאת פתרונות להמשך טיפול בקהילה (ממשלת ישראל, 1983). בהעדר אחריות ממשלתית כוללת, הופנו חלק מהאסירים המשוחררים לשירות המבחן. אולם, שירות המבחן טיפל רק באסירים שנידונו ליותר משנתיים מאסר, ומתוכם נבחרו לטיפול רק מועטים, בעלי פוטנציאל גבוה לשיקום (דיאמנט, 2016).

בשנת 1984 חל שינוי משמעותי בהסדרה השיקומית של אסירים משוחררים, עם הקמתה של הרשות לשיקום האסיר על-פי חוק. במקביל, החליט הוועד הפועל של חבר האגודות לשיקום האסיר והעברין להפסיק את פעילותו בשל קשיי מימון (ברנזון, בתוך ארכיון המדינה, 1985, עמוד 103). ביסוד הקמתה של הרשות לשיקום האסיר עמדו מגוון שיקולים: גורמים בשירות בתי הסוהר עמדו על הצורך בהפחתת רצידיביזם; התסכול מהשקעה לא יעילה של משאבי השיקום בכלא בהעדר רצף טיפולי, כפי שהסביר נציב שירות בתי הסוהר באותה העת: “הפעולות הנעשות עם האסיר בכלא מתבזבזות, בגלל שאין מי שלוקח את האסיר וממשיך את הצעדים הראשוניים מחוץ לכלא...” (ורטהיימר, בתוך הרשות לשיקום האסיר, 1985א). הצורך ברצף טיפולי הועלה במפורש בדברי ההסבר להצעת חוק הרשות לשיקום האסיר, התשמ”ג-1983, שם הוסבר כי “יש לעשות לשמירת המסגרת המשפחתית או לסייע בפתרון משברים משפחתיים, בעוד האסיר מרצה עונשו ולאחר שחרורו. שיקום האסיר הוא רצף טיפולי, המתחיל בזמן ריצוי המאסר ונמשך לאחריו” (הרשות לשיקום האסיר, 1985א, עמוד 103).

ברוח זו, המודל השיקומי שעמד ביסוד הקמת הרשות לשיקום האסיר, לפי דברי ההסבר להצעת החוק שכוננה אותה, ראה באסיר המשוחרר מי שזקוק להכונה, לסיוע ולליווי, שכן “רבים מאלה שנשלחו לרצות עונשם בבתי הסוהר משתחררים ונאלצים לחזור ולחיות בתנאים, במקום ובחברה, שתרמו לסטייתם ולפשעם” (הכנסת, התשמ”ג, עמוד 103). האתגרים בהשתלבותו של האסיר המשוחרר בחברה יוחסו בהצעת החוק בעיקר להעדר תמיכה חברתית מספקת בקהילה ולמחסור ברצף טיפולי:

... תנאי החיים במאסר אינם מכשירים את האסיר לחיים נורמליים בחברה הפתוחה. אסירים רבים, המבקשים עם שחרורם לחזור למוטב ולהתרחק מדרך הפשע אינם

מסוגלים לכך ללא עזרה והדרכה... ההזנחה והמועקה בשטח הטיפול באסיר המשוחרר מחייבים היערכות חדשה, נמרצת ומידית מצד המדינה... (הכנסת, התשמ"ג, עמוד 103).

בשנת התשמ"ג-1983 נקבעו בחוק תפקידיה של הרשות לשיקום האסיר וביניהם: (א) גיבוש מדיניות שיקום לאסירים; (ב) בתיאום עם שירות בתי הסוהר, הכנה של תוכניות שיקום לאסירים לקראת שחרורם, והפעלתן לאחר השחרור בתיאום עם שירות המבחן; (ג) פעילות לקליטת אסירים ולשיקומם בקהילה, לרבות תעסוקה, הכשרה מקצועית, הבטחת הכנסה, דיור ובריאות; (ד) הקמה ופיתוח של שירותי עזר, הכוונה וייעוץ לשיקום האסיר; (ה) סיוע למשפחות אסירים בעת המאסר ואחריו באמצעות הלשכות לשירותים חברתיים ברשויות המקומיות.

בהמשך לכך, נקבע בתקנות כי יש להקים ליד כל בית סוהר "ועדה להכנת תוכניות שיקום לאסירים", אשר יוכנו בתיאום עם האסיר, לאחר שיציג בפניה את עניינו, ואלו יועברו לגורמים הרלוונטיים בקהילה ולוועדת השחרורים. עוד נקבע כי יש לערב את רשויות הטיפול והשיקום בקהילה וגורמים קהילתיים נוספים בהכנת תוכניות השיקום (תקנות הרשות לשיקום האסיר [ועדה להכנת תוכניות שיקום], התשמ"ז-1987). כחלק מכך, נטל האחריות הראשונית להכנת תוכניות השיקום הועבר אל האסיר, אשר היה עליו לפנות לוועדה להכנת תוכניות שיקום האמורה לדון בעניינו (הופמן, 1989).

שיקום כשיח רה-אינטגרטיבי בקהילה

במהלך שנות ה-80 התרכזו תוכניות השיקום בשילובם מחדש של האסירים המשוחררים בקהילת המוצא או בחברה הכללית, במאמץ למצוא תעסוקה הולמת, חרף התיג השלילי המלווה אותם (ארכיון המדינה, 1985, עמוד 45). כך למשל, בשנת 1985, אחד מקווי הפעולה של הרשות לשיקום האסיר היה "העברת האחריות לאסיר המשוחרר לרשות המקומית... מידוע כל רשות במצבת אסירה, התראה בפני הרשות 90 יום לפני השחרור, הכנת הגורמים בקהילה... יצירת עמותות לשיקום האסיר ברשות המקומית... (הרשות לשיקום האסיר, 1985, עמוד 4). עד שנת 1991 הוקמו עמותות לשיקום אסירים משוחררים ב-25 רשויות מקומיות, וכיושב ראש העמותה שימש ראש העיר או מי מטעמו (הרשות לשיקום האסיר, 1991).

במחצית השנייה של שנות ה-80 היה היחס לאסירים משוחררים ממוקד בליווי ובתמיכה בקהילה, ובא לידי ביטוי בשישה מסלולי שיקום עיקריים אשר ביקשו "לנסות להתמודד במישור הניתוק מעולם הפשע, מהחברה העבריינית ולהבטיח חיסון העברייני לשעבר ע"י חינוך ערכי והדרכה לניצול שעות הפנאי" (הופמן, בתוך ארכיון המדינה, 1985, עמוד 69):

א. **הוסטלים לשיקום אסירים משוחררים** - בשנת 1985, הוקמו לראשונה שני הוסטלים לשיקום אסירים בסביבה כפרית. ההוסטל השלישי, והבאים אחריו, הוקמו כבר במרכזי ערים, בשל התפיסה כי ראוי שמיקומו של ההוסטל יהיה בסביבה הולמת, בעלת נגישות למקומות עבודה ולגורמים אחרים בקהילה (אמיר ודורבני, 1993).

ב. **שילוב אסירים משוחררים בקיבוצים ובמושבים** - בין השנים 1983-1999 נקלטו 110 אסירים משוחררים בקיבוצים (תק"מ והקיבוץ הדתי). מסלול זה יועד בעיקר לצעירים ולרווקים (ארכיון המדינה, 1985). קבלת אסיר משוחרר לקיבוץ הייתה מותנית במציאת משפחה מאמצת, תעסוקה ודיור בקיבוץ. בשנת 1990 החלה ירידה במסלול זה, ובשנות ה-90 נקלטו

רק 3.4 משוחררים בממוצע בקיבוצים מדי שנה, והוא חדל לפעול בשלהי שנות ה-90 (שהם ותימור, 2005).

ג. **שילוב אסירים במגורים משותפים עם סטודנטים** – תוכנית נוספת, הפעם מצד הסקטור העירוני, הפגישה בין סטודנטים לבין אסירים משוחררים בדירה שבה התגוררו יחדיו אסיר משוחרר ושני סטודנטים ("שלושה בדירה אחת"). תוכנית זו החלה לפעול בירושלים בשנת 1986, ושנתיים מאוחר יותר פעלה גם בתל אביב. ביסוד התוכנית עמדה ההנחה כי למען שילוב בקהילה רצוי שהאסיר המשוחרר ישהה במסגרת נורמטיבית ותומכת. בין השנים 1986–2000, אז נסגרה תוכנית זו, השתלבו בדיור משותף עם סטודנטים 63 אסירים משוחררים ו-96 סטודנטים וסטודנטיות (אמיר ושגיב, 1998).

ד. **שיקום במסגרת ישיבתית** – מסלול קהילתי זה, שנתפס כחדשני, פעל במסגרת ישיבות לחוזרים בתשובה (ארכיון המדינה, 1985). תוכניות אלו התמקדו בהפחתת התיוג השלילי של האסיר המשוחרר ובהגברת סיכויי השתלבותו בחברה הקולטת, במקרה זה, החברה החרדית. בין השנים 1978–1988, השתתפו 248 אסירים משוחררים בתוכניות אלו (תימור, 1989).

ה. **התמקצעות השיקום ההתנדבותי** – במקביל, המשיך השיקום להתבצע גם על-ידי מתנדבים בליווי הרשות לשיקום האסיר. כחלק מכך, מרכיב ההתנדבות עבר התמקצעות, וכלל מיון, הכשרה שיטתית בידי עובדים סוציאליים, והמשכיות הקשר עם המתנדב, אשר נבחר ממקום מגוריו של המשוחרר (הופמן בתוך ארכיון המדינה, 1985, עמוד 7).

ו. **משפחת האסיר** – החל משלהי שנות ה-80, על רקע תפיסה הוליסטית הרואה את האסיר המשוחרר כחלק בלתי נפרד ממארג משפחתו, התחדד הצורך בשיקום המערך המשפחתי בקהילה כגורם בעל השפעה ישירה על סיכויי השיקום (הופמן, 1989). כחלק מכך, הוצע טיפול לשלושת ממדי המשפחה: המשוחרר, בת-זוגו וילדיו ("מודל המשולש") באמצעות חונכות סטודנטים ("פר"ח"); קבוצות תמיכה, וקורסי הכנה לטיפול משפחתי מעמיק וארוך טווח (אמזלג-באהר והכהן-וולף, 2002).

שנות ה-90 התאפיינו בהרחבה, בהתבססות ובהעמקה של תוכניות השיקום הקיימות ובפיתוחם של שירותים קהילתיים חדשים בדגש קהילתי (עובדיה-יוסף, 1996; יוסף, 1997). בתקופה זו, נרטיב דומיננטי בדיוני הכנסת ראה את השיקום כממוקד בהפיכת האסירים המשוחררים ל"גורמים יצרניים ומועילים לחברה" באמצעות "הסתגלות לעבודה" ופתרון "בעיות דוור" (הכנסת, 1991, עמוד 11–13).

בתקופה זו ניכר פיתוח מואץ של מסגרות השיקום, אשר פותחו בעשור הקודם: הוקמו הוסטלים נוספים לשיקום אסירים בערים שונות בארץ, וכן מונו ברשויות מקומיות רבות עובדים סוציאליים לתפקידי "רכזי שיקום האסיר", אשר יועדו למלא בעשור הבא תפקיד מפתח בפיקוח אחר אסירים משוחררים על-תנאי, לצד הליווי והטיפול בהם.

אמצעי שיקומי חשוב נוסף בשנות ה-90, בהקשר קהילתי, הוא מודל הליווי התעסוקתי בקהילה. בשנת 1993 נפתח מסלול שיקומי, אשר הציע התערבות אינטנסיבית בתחום התעסוקתי בקהילה עבור אסירים משוחררים. מעבר למציאת תעסוקה הולמת ורכישת מיומנויות עבודה, התמקד מודל זה במטרות נוספות, כגון השתלבות האסיר המשוחרר בחברה, התפתחות אישית וסיוע בגמילה מסמים.

המודל התבצע באמצעות עובדים ייעודיים לליווי תעסוקתי של אסירים משוחררים, לשכות התעסוקה, מתנדבים-מלווים ומעסיקים-ידידים" (עובדיה-יוסף, 1996; יוסף, 1997). בהקשר זה, בשנת 1996 הוצעו שתי הצעות חוק בדגש תעסוקתי-משלב בקהילה: הראשונה - הציעה להקצות משורות בשירות המדינה לאסירים משוחררים, שכן "מן הראוי שהמדינה תיקח על עצמה לסייע בתהליך השיקום..." ("ח"כ אופיר פז-פינס, העבודה) (ארכיון המדינה, 1997, עמוד 160); השנייה - ביקשה להתמודד עם אפליית אסירים משוחררים בקבלה לעבודה ("ח"כ ענת מאור, מר"צ) (ארכיון המדינה, 1997, עמוד 175).

"הפחתת מועדות האסירים":

ראשית שנות ה-2000 - שיח של פיקוח ושיקום מחייב

לקראת סוף שנות ה-90, החלה להישמע דרישה מצד גורמי מקצוע ברשות לשיקום האסיר כי על תוכנית השיקום ללוש אופי מחייב: "אם אמנם רוצים לקצר תקופת המאסר ובמקרים רבים, באמת נכון לעשות כן, קיצור התהליך חייב להיות קשור בתכנית שיקום מובנית ומחייבת" (הופמן, בתוך ארכיון המדינה, 1997, עמוד 11). במקביל, דוח מבקר המדינה (1997) מצא כי 62% מהאסירים שהוכנה להם תוכנית שיקום, לא הגיעו לקבל את הטיפול שנקבע להם לאחר שחרורם. התפיסה הרואה צורך כי שיקום האסיר יהיה בעל אופי מחייב הובעה גם בדיוני הכנסת. כך למשל נטען כי "... החוק הזה יכול היה לעשות עוד משהו חוץ מלדבר על השחרור המוקדם. הוא יכול היה בעצם להכניס מערך מחייב של שיקום..." ("ח"כ תמר גוז'נסקי, חד"ש) (הכנסת, 2001, עמוד 12). בהמשך לכך, גורמי הרשות לשיקום האסיר החלו לבחון דרכים להגביר את מחויבות הקשר בין גורמי הטיפול לבין המועמד לשחרור. בשנת 2000 החלו להתגבש תוכניות שיקום על-ידי הרשות לשיקום האסיר, ובשלים מאוחרים יותר אף בקרב גורמים פרטיים, שלהן נוספו כעת גם מרכיבים פיקוחיים כדוגמת החובה לדווח לוועדת השחרורים על כל הפרה של תנאים של תוכנית השיקום, לצורך בחינת האפשרות לביטול השחרור (הרשות לשיקום האסיר, 2019).

במישור המשפטי החלה להישמע ביקורת על האופי הרך של שלב השחרור המוקדם. דוח קרפ המליץ כי שיקוליה וסמכויותיה של הוועדה יוגדרו בחוק (קרפ, 1991). בנוסף, נשמעה דרישה מצד מחוקקים כי השחרור המוקדם "לא יהיה עוד מובן מאליו", אלא "פרויוולגיה שעל האסיר יהיה לעמוד קשה כדי להיות ראוי לה" (הכנסת, 1998). קדמה לכך ביקורת של בית המשפט העליון על העדר קריטריונים בחוק לעבודת הוועדה, וצוין כי לקבוע שיקולים כאלו בחוק "... יכניס אחידות בעבודתן של הוועדות השונות ויאפשר ביקורת שיפוטית וציבורית. הוא ינחה את האסירים באשר לנדרש מהם" (עע"א 2/83, עמוד 699).

שנות ה-2000 התאפיינו בשינוי מגמה משמעותיים ביחס לאסירים משוחררים במישור המשפטי. לאחר הליכי חקיקה ממושכים, בשנת 2001 הוגדרו לראשונה בחוק באופן כולל שיקוליה של ועדת השחרורים, סדרי עבודתה וסמכויותיה השונות (חוק שחרור על תנאי ממאסר, התשס"א-2001). בדיוני הכנסת הוסבר כי התנהגות טובה במאסר, כשלעצמה, אינה מספיקה כתנאי לשחרור מוקדם, ולעומת זאת "היום זה אחד מתוך שורה ארוכה של שיקולים שקשורים באינטרסים של החברה הישראלית כולה ולא רק בשאלה אם האסיר התנהג יפה או התנהג לא יפה בבית-הסוהר. זה השינוי המהפכני, זה השינוי המהותי" ("ח"כ אופיר פינס-פז, העבודה) (הכנסת, 2001, עמוד 2). הפחתת מעמד התנהגות האסיר בשיקולי הוועדה קיבלה ביטוי גם בדברי ההסבר להצעת החוק, שבה צוין: "מבחן 'ההתנהגות הטובה'... כמו גם מידת שיקומו של האסיר שהיה מקובל עד כה כשיקול משיקולי הוועדה, לא יהוו עוד קריטריונים

העומדים בפני עצמם" (הכנסת, 2001, עמוד 537).

החוק נתן משקל רב להיבט הפיקוחי, תוך קביעה מפורטת של תנאי השחרור ברישיון בקהילה, וביניהם תנאים החלים כברירת מחדל כדוגמת התייצבות בתחנת משטרה אחת לחודש; חובת הודעה על שינוי מקום מגורים; איסור יציאה מן הארץ; תנאי שחרור על-תנאי הכוללים חובת השתתפות בשיקום, כדוגמת חובת השתתפות בתוכנית טיפולית בפיקוח שירות המבחן או בתוכנית שיקום שהוכנה בידי הרשות לשיקום האסיר (סעיף 31 לחוק). במקביל, תנאים נוספים בהחלטות הוועדה החלו להיות מקובלים, כגון שהייה במעצר בית לילי בתקופת הרישיון (למשל, רע"ב 6118/18). ההיבט הפיקוחי קיבל ביטוי גם ביחס להפרת תנאי השחרור. נקבע כלל חדש לפיו ביצוע עבירה פלילית בתקופת התנאי, ככלל, מחייבת את ביטול השחרור והחזרה למאסר, שכן "התכלית ההרתעתית... מקרינה על כל הוראות החוק" (ע"פ 4654/03, פסקה 15).

השינויים המשפטיים בשלב השחרור המוקדם, אשר הדגישו את ההיבט הפיקוחי, עומדים בזיקה לתמורות בהליכי השיקום והטיפול בקהילה. החל משנת 2001 התבססו שיטות הטיפול והשיקום ברשות לשיקום האסיר על פרדיגמת הטיפול הסמכותי, בדומה לשירות המבחן. תוכניות שיקום לאסירים שעמדו לקראת שחרורם המוקדם, אשר היו בעברן וולונטריות, השתנו ונקראו כעת "קשר מחייב" (אמיר, הורוביץ ושגיב, 2005; דיאמנט, 2016), תוך שניתן לראות בתוכנית זו הקבלה למודל הפיקוח האמריקני (parole) שהינו בעל רכיב פיקוחי דומיננטי ואינטנסיבי (אמיר, הורוביץ ושגיב, 2005). ואכן, יצירתה של מוטיבציה חיצונית לשיקום הגדילה באופן משמעותי את מספרם של הפונים לרשות לשיקום האסיר, אך גם נוצר מתח בינה ובין התפיסה המסורתית של הטיפול הוולונטרי (אמיר, הורוביץ ושגיב, 2005). במקביל, בשנת 2001, הפכה אף תוכנית הליווי התעסוקתי לאסירים משוחררים לבעלת היבט של פיקוח, ולא רק של ליווי תעסוקתי (הרשות לשיקום האסיר, 2004). מגמות אלו השפיעו גם על תפיסת תפקידה של הרשות לשיקום האסיר, מגוף שיקומי-מלווה לגוף מפקח בעל היבט אכיפתי, המשיק למערכת אכיפת החוק (דיאמנט, 2016). כחלק מכך, בשנת 2004 הוסף לראשונה יעד חדש לרשות לשיקום האסיר: "הפחתת מועדות האסירים החוזרים לפשיעה" (הרשות לשיקום האסיר, 2004).

החל מהמחצית הראשונה של שנות ה-2000, המגמה הפיקוחית קיבלה חיזוק נוסף בעקבות החלת פיקוח אלקטרוני על עצורים ועל אסירים משוחררים ברישיון. מודל זה, אשר הופעל בתחילת שנות ה-90 במתכונת ניסויית, החל לפעול באופן ראשוני רק בשנת 2005, ונחקק באופן קבוע רק בשנת 2014. הפיקוח האלקטרוני, אשר יועד במקור להליכי מעצר, הורחב בהמשך גם למשוחררים על-תנאי, אשר נמצא כי הם זקוקים לפיקוח הדוק יותר בשל חומרת עבירותיהם או בשל עברם הפלילי, או לחלופין לאסירים שנמצאו כחלשים וכנגררים, ודרוש פיקוח הדוק כדי למנוע מהם ליצור קשר עם עבריינים לאחר השחרור (דיאמנט, 2016; Shoham, Yehosha-Stern, & Efodi, 2014).

במקביל לעליית מרכיב הפיקוח בשלב השחרור המוקדם, ניכרת בתקופה זו ירידה משמעותית במספר המשוחררים על-תנאי: בעוד שבשנת 1990 שוחררו 63.4% מהאסירים שנידונו באותה שנה, בין השנים 2010-2012 עמד אחוז המשוחררים על 33% בלבד. במקביל, עלה מספר האסירים בישראל בין השנים 1985-2012 מ-56 ל-157 לכל 100,000 תושבים (דורנר, 2015).

שנים 2006-2020: שיח של הערכת מסוכנות ושיקום תועלתני-כלכלי

תמה זו מתמקדת בין השנים 2006-2020 והיא כוללת שתי תת-תמות: הראשונה – שיח של הערכת מסוכנות וענישה; השנייה – שיח תועלתני-כלכלי.

שיח של מסוכנות וענישה: "שאלת מפתח בהחלטה על שחרור"

מושג המסוכנות אומנם קיבל ביטוי מרכזי בחוק שחרור על תנאי, אולם הועצם סמוך לשנת 2006, יש לשער כי תרמו לכך חקיקתו של חוק ההגנה על הציבור מפני עברייני מין, התשס"ו-2006, והדיונים אשר נלוו אליו (אפודי, 2014). בחוק שחרור על תנאי נקבע כי הוועדה לא תורה על שחרור מוקדם של אסיר, אלא אם כן שוכנעה כי "הוא ראוי לשחרור וכי שחרורו אינו מסכן את שלום הציבור" (סעיף 3 לחוק) וכי עליה לשקול, בין היתר, "את הסיכון הצפוי משחרורו של האסיר לשלום הציבור..." (סעיף 9 לחוק). לשם כך, החוק פירט בהרחבה רשימה לא סגורה של נתונים (כגון חומרת העבירה, עבר פלילי וחוות דעת שונות) שהוועדה רשאית לשקול אותם בהחלטתה אם האסיר ראוי לשחרור, וזאת בניגוד לשיקול הדעת הרחב והלא מונחה שהיה לה עד כה (אפודי, 2014).

הצעות תאורטיות באשר לשימוש בכלים להערכות מסוכנות, לרבות ביחס לשלב השחרור המוקדם, ניתן למצוא בישראל החל משנות ה-80 (חסין, 1986). יחד עם זאת, הצעות אלה לא הגיעו לכלל יישום, ככל הנראה בשל חשש מניבוי יתר (false positive), מדה-הומניזציה, מפגיעה בשוויון ובתחושת הצדק ומהפעלה סובייקטיבית ושרירותית של כלים אלו (אייזנשטט, 2007). ואולם, החל מתחילת המאה ה-21, כלים להערכת מסוכנות החלו לקבל מקום במופעים שונים של מערכת אכיפת החוק ובקרב אנשי תקון בישראל (אייזנשטט, 2007; כהן, שנער-גולן ולונטל, 2018; לרנאו, 2015; לרנאו ועוז, 2011). כחלק מכך, החלו להיווצר כלים מובנים לביצוע הערכת מסוכנות בשלבי המעצר, גזר הדין והשחרור המוקדם, וכן בוועדות פסיכיאטריות, במשרד הרווחה ובמשטרה (אייזנשטט, 2007; לרנאו ועוז, 2011).

מוקד חשוב של שימוש בהערכות מסוכנות הוא ביחס לעברייני מין לקראת חזרתם לקהילה (לרנאו, 2015; לרנאו ועוז, 2011). ליבה של מגמה זו מצוי בחקיקה שמטרתה "להגן על הציבור מפני ביצוע עבירות מין על ידי ביצוע הערכות מסוכנות לגבי עברייני מין בשלבים השונים של ההליך המשפטי, וכן ביצוע פיקוח ומעקב ושיקום מונע לעבריינים" (סעיף 1 לחוק הגנה על הציבור מפני ביצוע עבירות מין, תשס"ו-2006; לרנאו ועוז, 2011; משרד הרווחה, 2019). שימוש בכלים מובנים מתבצע בשנים האחרונות בשירות המבחן (משרד הרווחה, 2010), ולאחרונה נשמעה הדעה מצד גורמי התביעה כי יש לבצע הערכת מסוכנות גם בעת מתן חוות דעת לוועדת השחרורים, שכן "בהעדר התייחסות למסוכנותו של האסיר, והתייחסות גורמי מקצוע לאופן בו תוכנית השיקום המוצעת תאיין מסוכנות או תצמצמה, לא ניתן להסתמך על חוות דעת אלה" (למברגר, 2019, עמוד 58).

היבט נוסף של המוקד המניעתי בשירותי התקון מצוי בעלייה בשימוש בטיפול ייעודי לקבוצות עוברי חוק בעלי מאפייני עבירה זהים:

א. שירות בתי הסוהר החל להעניק טיפול ייעודי-הומוגני ממוקד הפחתת מסוכנות בהתאם לסוג העבירה (עבירות אלימות, מרמה ותעבורה). בהתאם לכך, נערך לאחרונה סקר צרכים טיפוליים, אשר העלה לצד צרכים "אוניברסליים" (כגון התמכרות, כישורי חיים או דפוסים

עבריינים) גם צרכים טיפוליים ממוקדי עבירה (למשל, מרמה, תעבורה, אלימות במשפחה ומין) (בן צבי ותויאור, 2020).

ב. במקביל, אף מערך שירות המבחן החל לעבור מהתמקדות בעובר החוק להתמקדות בהפחתת הסיכון לחברה ולנפגע העבירה (וייס-גל, 2003; למברגר, 2019). ייעוד שירות המבחן מדגיש את הפחתת המסוכנות בצד שיקום: "להפחית סיכון לחברה על ידי התאמה והמלצה על חלופות ענישה ומעצר בשירות מערכת המשפט" וכן "לשקם ולפקח על עוברי חוק בקהילה תוך צמצום עקבי של שיעורי הרצדביזם" (שירות המבחן, 2019). במסגרת זו, נעשה שימוש רב יותר באבחון מובנה, בהערכת סיכון להישנות עבירות, ובהרחבת הטיפול הקבוצתי בתחומים שונים של התערבות על חשבון טיפול פרטני (משרד הרווחה, 2011; כהן, שנער-גולן ולונטל, 2018).

ג. לצד זה, גם הרשות לשיקום האסיר פיתחה קבוצות טיפול נושאויות, לצד אלו הממוקדות בצרכים, בתמיכה ובסיוע לאסיר, לשם "הפחתת מסוכנות ומניעת מועדות חוזרת – באמצעות טיפול ייעודי במאפייני העבירה, עבודה על מעגל העבירה ועל מצבי סיכון העלולים להוביל את האסיר המשוחרר לביצוע עבירה חוזרת" (הרשות לשיקום האסיר, 2016).

כחלק ממגמה זו, לעיתים החלו סוגיות השיקום והמסוכנות להיכרך יחד. "התכת" שיח השיקום לשיח המסוכנות באה לידי ביטוי גם בתפיסה השיפוטית של שיקולי ועדת השחרורים, המזהה את השיקום כחלק מהשיקול המניעתי או תומכת בו: "... השאלה אם אסיר עבר הליך שיקומי רלבנטי ביותר לצורך בחינת מסוכנותו. כאשר אסיר לא השתתף בהליך שיקומי, יש להניח, בהעדר אינדיקציה אחרת, כי מידת מסוכנותו נותרה בעינה" (רע"ב 4612/16), ובאחד המקרים נאמר כי על הוועדה לתת את דעתה "... על הסכנה הצפויה לציבור אם ישוחרר האסיר מכלאו, מזה, ועל סיכויי שיקומו של האסיר, מזה. **שניים אלה חד הם**, ואותם נתונים ושיקולים יזינו אותם" (ע"פ 1548/13, פסקה 61; ההדגשה במקור). במקביל, קיבלה ביטוי מודגש רטוריקה של דרישה ל"איון המסוכנות" מהאסיר, כתנאי לשחרור בקרב גורמי התביעה (למברגר, 2019, עמוד 58), ועדות השחרורים ובתי משפט (למשל, עת"א 11-12/15945).

במקביל, שלב גזר הדין הציב במרכז את שיקול הדעת של השופט כ"עיקרון מנחה", את עקרון ההלימה – המבטא שיקולי גמול – תוך התמקדות בחומרת העבירה ובתפיסת עובר החוק כסובייקט מוסרי ורציונלי, אך גם תוך מתן משקל ממשי לשיקולי שיקום (לרנאו, 2015). מגמה זו החלה באמצע שנות ה-90, בעקבות דוח גולדברג (1997), ואולם הגיעה לכדי חקיקה, לאחר שינויים, רק בשנת 2012, עם חקיקת החוק להבניית שיקול הדעת השיפוטי בענישה (לרנאו, 2015). אף בשלב השחרור המוקדם, החל מראשית שנות ה-2000 החלו ביטויים בעלי אופי שניתן לפרשו כגמולי, ועיקרם לאפשר לוועדה לשקול במקרים חריגים, בין היתר, שיקולים של גמול, הרתעת הרבים, ופגיעה באמון הציבור במערכת המשפט לו האסיר ישוחרר על-תנאי (בג"ץ 3959/99, עמוד 757). ביטוי נוסף לכך מצוי בהבניית שיקולי הוועדה באופן מוגדר בחוק, והקביעה כי תנאי בסיסי לשחרור מוקדם הוא כי האסיר יהיה "ראוי לשחרור" כאשר נפסק כי "הנטל על שיכמו של האסיר מונח הוא לשכנע ועדת שחרורים כי ראוי הוא להשתחרר" (רע"ב 8921/02, פסקה 9).

במקביל להעמדת עקרון ההלימה כעיקרון מנחה בגזירת הדין, בשנת 2012 מעמדו של השיקום בתוך כותלי בית הכלא קיבל הכרה פורמלית. בשנת 2012 אישרה הכנסת את תיקון 42 לפקודת בתי הסוהר, אשר לראשונה עיגן בחקיקה את זכותם של אסירים תושבי ישראל לחינוך ולשיקום, כאשר "נציב בתי הסוהר יבחן אפשרויות לשיקומו של אסיר... וינקוט צעדים להבטחת שילובו המרבי בפעילויות שיקום בין כותלי בית הסוהר" (סעיף 11ד(א) לפקודת בתי הסוהר). תיקון זה עשוי להשפיע אף על חיזוק הרצף הטיפולי בין הכלא לקהילה.

שיח תועלתני-כלכלי: "המדינה יכולה לחסוך - פעמיים"

במקביל, החל מאמצע העשור הראשון של המאה ה-21, שיקום האסיר המשוחרר נתפס כמוצדק, כממוסגר וכמוערך בהקשרים שונים, כחלק משיח של תועלת כלכלית. תפיסה זו מקבלת מקום משמעותי בדיוני הכנסת. כך למשל, נטען כי "כל אדם שחוזר לבית-הסוהר... וזה בדוק - ובימים שבהם לא הרגש הוא המדבר, לא הרגישות החברתית היא המנחה אלא השיקול הכלכלי" (ח"כ דוד לוי, הליכוד) (הכנסת, 2004, עמוד 103) וכי "ברור לחלוטין הרווח הכלכלי, אני מדבר על רווח כלכלי - ככל שאתה משקם אסיר יותר טוב, אתה חוסך לאחר מכן; בזה אין ספק" (השר גדעון עזרא, הליכוד) (הכנסת, 2004, עמוד 104). בדומה לכך, נטען כי הדבר:

... חוסך למדינה מיליוני שקלים... המדינה יכולה לחסוך - פעמיים: מוציאה אותו מהמעגל שהוא נתון בו, הלוך וחזור, נכנס ויוצא; ופעם שנייה - כמה כסף חוסכים ... הכסף שאתם מחזיקים בו את האסירים - זה יעלה לכם ברבע מהמחיר, אם לא פחות מזה, והתוצאה הכי חשובה, שאנחנו משקמים את האסירים (ח"כ יצחק וקנין, ש"ס) (הכנסת, 2016, עמוד 138).

לעיתים נכרך השיח התועלתני-כלכלי בשיח המסוכנות: "אסיר הנותר במאסר בהיעדר תוכנית שיקום, מעמיס על הקופה הציבורית כשעלות מאסרו גבוהה בהרבה מעלות שיקומו. כמו כן גובר משמעותית הסיכון לרצידיביזם ולחזרה אל כותלי בית-הכלא" (ח"כ אריאל אטיאס, ש"ס) (הכנסת, 2012, עמוד 176).

סיכום הממצאים

לוח 1: התפתחות מדיניות שיקום אסירים משוחררים בישראל (1948-2020)

תקופה	תמות מרכזיות	ההצדקה לשיקום	האחריות לשיקום האסיר	תפיסת האסיר המשוחרר	דרכי התגובה המרכזיות
מקום המדינה ועד שנות ה-80	<ul style="list-style-type: none"> שיח של ליווי ותמיכה שיח של מודל רפואי 	<ul style="list-style-type: none"> המודל הרפואי בתקון תפיסת מדינת רווחה סולידריות חברתית 	<ul style="list-style-type: none"> מצויה בעיקר באחריות הקהילה וגופי מתנדבים מדינה: משרד הסעד קהילה: אגודות התנדבותיות 	<ul style="list-style-type: none"> תפיסה פטרנליסטית המשוחרר נתפס כפסיבי, חלש או חולה - מושא להתערבות וסיוע חיצוני 	<ul style="list-style-type: none"> תוכניות שיקום: התמקדות בהקניית כישורי תעסוקה וסיפוק צרכים שחרור מוקדם: מותנה בעיקר בהתנהגות טובה ובשיקול דעת קליני ורחב. השיקולים לא מוגדרים בחוק, פיקוח מועט על המשוחרר ברישיון

תקופה	תמות מרכזיות	ההצדקה לשיקום	האחריות לשיקום האסיר	תפיסת האסיר המשוחרר	דרכי התגובה המרכזיות
שנות ה-80 וה-90	<ul style="list-style-type: none"> שיח של מיסוד ורגולציה שיח רה-אינטגרטיבי בקהילה 	<ul style="list-style-type: none"> תפיסת מדינת רווחה ציפיה ליצירת רצף טיפולי בין הכלא לקהילה 	<ul style="list-style-type: none"> מדינה: מיסוד שיקום האסיר - הקמת רש"א ומתן סמכויות (1984) קהילה: מיסוד האחריות הקהילתית והחברתית (רשויות מקומיות ועמותות) 	<ul style="list-style-type: none"> המשוחרר נתפס כזקוק להכוונה, לסייע וליווי בקהילה 	<ul style="list-style-type: none"> תוכניות שיקום: מתמקדות בליווי, בתמיכה ובשילוב מחדש בקהילת המוצא או בחברה הכללית פיתוח מואץ של מסגרות שיקומיות מינוי רכזים ברשויות מקומיות פיתוח מודל הליווי התעסוקתי לקראת תום התקופה - דיון על אופיו ההתנדבותי של השיקום ותחילת שיקום חובה (רש"א). שחרור מוקדם: ביקורת על האופי הרך של השחרור והפיקוח
ראשית שנות ה-2000	<ul style="list-style-type: none"> שיח של פיקוח ושיקום מחייב 	<ul style="list-style-type: none"> הגנה על שלום הציבור פיקוח 	<ul style="list-style-type: none"> מדינה 	<ul style="list-style-type: none"> המשוחרר נתפס כזקוק לפיקוח 	<ul style="list-style-type: none"> תוכניות שיקום: שימוש בפרדיגמת הטיפול הסמכותי (רש"א) שחרור מוקדם: הסדרה משפטית כוללת בחוק של שיקולי ועדת שחרורים (1002) התמקדות במסוכנות צפויה לאחר השחרור (חוות דעת בעבירות מין ואלמ"ב) והקשחת תנאי השחרור פיקוח אלקטרוני
שנים 2006-2020	<ul style="list-style-type: none"> שיח של הערכת מסוכנות וענישה שיח תועלתני-כלכלי 	<ul style="list-style-type: none"> תפיסה ניאוו-ליברלית ניהול מסוכנות הצדקה של יעילות כלכלית 	<ul style="list-style-type: none"> מדינה הגברת אחריותו האישית של האסיר לשיקומו 	<ul style="list-style-type: none"> המשוחרר כאובייקט מסוכן שיש לנהל המשוחרר כאחראי להפחתת מסוכנותו 	<ul style="list-style-type: none"> תוכניות שיקום: טיפול ייעודי לקבוצות עוברי חוק בעלי מאפייני עבירה זהים הערכות מסוכנות: חקיקת הגנה מפני עברייני מין (6002) שימוש בכלי הערכת מסוכנות בשירות המבחן ובשב"ס, וקריאה לאימוץ כלים אלו אף ברש"א שחרור מוקדם: התכה של מושג השיקום למושג המסוכנות רטוריקה של "איון מסוכנות"

דיון וסיכום

ממצאי המחקר מעלים את התמונה הבאה: החל מקום המדינה ועד שנת 2020, ההצדקות לשיקום אסירים משוחררים, לאופיו ולמעמדו של השיקום, לשיח המלווה אותו, ולתפקידה של המדינה ביחס לאסיר המשוחרר – כל אלה לבשו ופשטו צורה בכל תקופה. התמורות הנרטיביות והמעשיות ביחס לאסירים משוחררים (המוצגות בלוח 1 לעיל), שלובות זו בזו ודנו בהן במאוחד.

בשנות ה-60, הנרטיב המרכזי עיגן את שיקום האסיר המשוחרר בתפיסה סוציאלית, בדגש על ערכים של קהילתיות ושל תמיכה חברתית. שיקום האסיר המשוחרר נתפס כסוגיה חשובה, המצויה בעיקרה באחריותה של הקהילה, ותלויה ברצונה הטוב, שבא לידי ביטוי בהתנדבות, ובו-בזמן היא בעלת אופי וולונטרי מצידו של האסיר המשוחרר. תפיסה אופטימית זו, משתלבת בהקשרים ובתפיסות כלכליות וחברתיות רחבות באותה תקופה: ראשית, האתוס הסוציאליסטי ששרר בתקופה זו הדגיש את ערכי מדינת רווחה, כגון שוויון, סולידריות וזכויות סוציאליות, וראה בפשיעה תוצר של עוני, ואת המדינה וקהילת המוצא כנדרשים לסייע לאוכלוסיות במצוקה (לרנאו, 2015); שנית, האופי הקהילתני של קהילות ישראל בגולה שיקף יחס אינטגרטיבי ומשקם כלפי עוברי חוק (תימור, 2009); שלישית, המודל הרפואי שלט באותה העת כמודל תקון מרכזי בעולם המערבי. מודל זה תפס את עובר החוק כמונחים פטרנליסטיים, כסוכן פסיבי, בעל כוחות דלים, בעל אחריות מעטה למעשיו, הזקוק לטיפול ולרפיון בידי אנשי מקצוע מומחים בתחומי השיקום (Allen, 1981; Cullen & Gendreau, 2001).

שנות ה-80 התאפיינו במיסוד שיקום האסירים במסגרת ארגונית מוגדרת, תוך התבססות השיקום בקהילת המוצא או בחברה הכללית. הרטוריקה בשנים אלה תאמה את המדיניות ואת המודלים לשיקום אסירים, אשר היו ממוקדים בליווי האסיר המשוחרר ובתמיכה בו במעגלי חיים רחבים. בעוד שבשנות ה-80 החלו כלים סטטיסטיים ומודלים להערכות מסוכנות להיות מקובלים בארצות הברית, ובמידה מסוימת אף באנגליה (Lynch, 2000; Padfield, 2019; Robinson, 2008; Simon, 1993) – שיח זה חדר לישראל באופן ממשי רק בראשית המאה ה-21, עם קביעת המסוכנות כמושג מפתח בחוק שחרור על תנאי, הסדרה מפורטת של שיקולי הוועדה והעברת מרכז הכובד מהתמקדות בהתנהגות האסיר בבית הסוהר להתמקדות במסוכנות הצפויה ממנו בקהילה לאחר השחרור. בהתאמה, תנאי השחרור קיבלו משקל חשוב, וגורמי השיקום קיבלו ממד אכיפתי כגורם מפקח, לצד תפקידם השיקומי.

תפיסת המסוכנות, כחלק משיח של ניהול מסוכנות, קיבלה ביטוי ממשי רק החל מאמצע העשור הראשון של המאה ה-21. תפיסה זו היא בעלת פנים כפולות שיש ביניהן מתח: מצד אחד, האסיר המשוחרר נתפס כאובייקט פסיבי, המצוי בסטטוס של סיכון (at risk), ומושא להתערבות חיזונית והערכה המופעלות עליו כדי לאיין את המסוכנות הנשקפת ממנו (Hannah-Moffat, 2013). מצד שני, האסיר המשוחרר נתפס כסוכן רציונלי, אחראי למעשיו ואחראי למזעור הסיכונים הנשקפים ממנו, כאשר כובד משקל האחריות להצדקת שחרורו, לשמירה על תנאי השחרור ולהצלחת השילוב בקהילה מוטל בעיקר על כתפיו (אייזנשטט, 2007; Robinson, 2008). ההתמקדות באחריותו של האסיר המשוחרר משתלבת בחשיבות שניתנה לחומרת העבירה בהקשרים נוספים של מערכת אכיפת החוק ומדיניות התקון: ברובד הטיפולי, נעשה שימוש בטיפול ייעודי-קבוצתי, לפי מאפייני העבירה, בשירות המבחן, בשב"ס וברש"א (הרשות לשיקום האסיר, 2016); ברובד הפיקוחי והמניעתי, נעשה שימוש בצווי פיקוח ומעקב הממוקדים בעבירות מין (לרנאו ועוז, 2011); וברובד העונשי, חומרת העבירה קיבלה מקום מרכזי בגזירת הדין בצד מקום ממשי לשיקולי השיקום (לרנאו, 2015).

דרכי הטיפול, אשר הפכו בראשית שנות ה-2000 מוולונטריות לסמכותיות, הפכו בעשור האחרון לממוקדות עבירה, ברובן קבוצתיות, באופן הנותן משקל מופחת להיבטים אינדיווידואליים, ומדגיש היבטים משותפים הקשורים בעבירה. כחלק מכך, נראה כי השיקום כבר אינו נתפס כתכלית בפני עצמה, אלא כאמצעי להפחתת או לאינן המסוכנות. בד בבד, עלו נרטיבים הממסגרים את הפעילות השיקומית כתומכת בהפחתת הסיכון, מבצעת "התכה" (Gough, 2012) של השיקום לתוך שיח המסוכנות או מבנה אותו במונחי תועלת כלכלית או הפחתת מסוכנות (או שניהם גם יחד).

בדומה לנעשה באנגליה ובארצות הברית, ניתן לראות שינויים אלה, על רקע מגמות ניאולברליות, ובפרט בהתמקדות מדיניות הענישה והתקון באוכלוסיות שונות של עוברי חוק לפי מידת המסוכנות הנשקפת מהם, ובדה-לוקליזציה ביחס לעוברי חוק (Garland, 2001; Robinson, 2008). מגמות אלו מלוות בהקשר משפטי, בהקשחת הקריטריונים לשחרור מוקדם (ולעיתים ביטולו הכללי) משיקולי גמול ומניעה (Cullen & Gendreau, 2001; Petersilia, 2003). בישראל ניתן לראות כי קיימת תמיכה עקבית בשיקום אסירים משוחררים לאורך כל התקופות שצוינו במחקר, וזאת בשונה מהשיח האמריקני (Lynch, 2000). ייתכן ובחלק מהמקרים, גורמי השיקום בישראל אימצו את הרטוריקה והתאימו את המדיניות לפיה. אולם בפעמים אחרות נראה כי גורמי השיקום הם אלה אשר הובילו את הרטוריקה, שיתכן שהובילה לשינוי המדיניות, כמו למשל בנושא נחיצות הפיקוח על תוכניות שיקום לאסירים משוחררים.

ממצאים אלה ניתן לפרש על רקע תפיסות הרווחה שעודן דומיננטיות בקרב מחוקקים וגורמי מדיניות בישראל, ועל רקע היות נושא שיקום האסיר המשוחרר מצוי בהסכמה בקרב גורמים המשתייכים לזרמים פוליטיים שונים (למשל, לרנאו, 2015). כך גם חרף קביעת שיקולי הוועדה בחוק בשנת 2001, עליית ההיבטים המניעתיים והפיקוחיים בעבודת הוועדה וירידת שיעור המשוחררים, הרי שלא מדובר בהבניה קשיחה של השיקולים בטבלה או בביטול השחרור המוקדם בדומה לנעשה בשיטות רבות בארצות הברית או באנגליה (Petersilia, 2003; Padfield, 2019).

למחקר זה מספר מגבלות. ראשית, היות שרובו מתבסס על חומרים ארכיוניים, הרי שהנגישות לחלק מן החומרים הינה מוגבלת, וייתכן שישנם מסמכים שאליהם לא נחשפנו, אם בגלל שלא נשתמרו ואם בגלל מגבלת נגישות אחרת. שנית, בשל התמקדות המחקר במישור קובעי המדיניות הרשמית, המחקר לא בחן את השיח בדעת הקהל ואת יחסי הגומלין בין שני אלו. שלישית, אופיו הפרשני של המחקר והעובדה שיתכן מרכיב של התרשמות סלקטיבית של החוקרים, הנובעת מסוגת המחקר שנבחרה, ואולי לא ניתן ביטוי מספיק למורכבות השיח בכל תקופה בשל היקף החומר הנבחר. רביעית, במשך שנים רבות, בוודאי בשנותיה הראשונות של המדינה, כמעט ולא נערכו מחקרים אמפיריים בנושא, ולכן המחקר הנוכחי ממעט להתבסס על מידע אמפירי שיכול היה לתת משנה תוקף לממצאים.

מחקרי המשך, ראוי שיבחנו את התפתחותה ההיסטורית והסוציולוגית של המדיניות השיקומית כלפי עוברי חוק, הן במישור התפיסות הפורמליות, הן במישור המדיניות בפועל והן במישור דעת הקהל ביחס למלוא הרצף של מערכת איפת החוק ובאמצעות כלי מחקר נוספים.

נקודות מפתח:

- בישראל ישנה תמיכה עקבית בשיקום אסירים משוחררים, חרף תמורות נרטיביות ומעשיות מאז קום המדינה ועד היום.
- משנות ה-80 התמסדה פעילות השיקום ופותחו תוכניות שיקום רה-אינטגרטיביות בקהילה.
- בשנות ה-2000 חלו שינויים משמעותיים ביחס לאסירים משוחררים במישור המשפטי, שהשפיעו על אופי תוכניות השיקום אשר הפכו מוולונטריות לסמכותיות ופיקוחיות.
- בעשור האחרון השיקום אינו נתפס כתכלית בפני עצמה, אלא כאמצעי תועלתני להפחתת המסוכנות או איונה, וככלי ליעילות כלכלית.

מקורות

- אופנבר, א. (1989). שיקום האסיר: הסיוע הדרוש והסיכוי שנתינתו תביא להפחתת פשיעה חוזרת. **עיונים בקרימינולוגיה**, 4, 53-97.
- איטון, י. (1965). **בתי הסוהר בישראל**. ירושלים: האוניברסיטה העברית ושירות בתי הסוהר.
- אייזנשטדט, מ. (2007). האם המושג "מסוכנות" מסוכן? **ביטחון סוציאלי** 75, 56-88.
- אמזלג-באהר, ח. והכהן-וולף, ח. (2002). **אבות אסירים בתהליכי שחרור ומשוחררים: בית ספר להורים**. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.
- אמיר, מ. ודורבני, ש. (1993). **ההוסטלים של הרשות לשיקום האסיר כאמצעי לשיקום אסירים משוחררים**. ירושלים: הרשות לשיקום האסיר והמוסד לביטוח לאומי.
- אמיר, מ., הורוביץ, מ. ושגיב, ב. (2005). **שיקום האסיר המשוחרר בקהילה באמצעות יועצי רכזי השיקום של הרשות לשיקום האסיר והעמותות לשיקום האסיר**. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.
- אמיר, מ. ושגיב, ב. (1998). **"שלושה בדירה אחת" - פרוייקט מגורים משותפים של אסיר משוחרר ושני סטודנטים**. ירושלים: הרשות לשיקום האסיר והמוסד לביטוח לאומי.
- אפודי, ר. (2014). **שחרור מוקדם של אסירים בוועדות שחרורים: היבטים של שיקום, ענישה ופיקוח**. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.
- ארכיון המדינה (1947). *ISA-NonGovernment-Laassireinu-000b2dk*.
- ארכיון המדינה (1985). *ISA-LaborSocialAffaris-DirectorGeneral-000ysw9*.
- ארכיון המדינה (1997). *ISA-LaborSocialAffaris-Legal-00107gh*.
- בג"ץ 239/59 דדון נ' ועדת השחרורים, פ"ד יג 2028 (1959).
- בג"ץ 281/61 שם טוב נ' ועדת השחרורים, פ"ד טו 2060 (1961).
- בג"ץ 3959/99 התנועה למען איכות השלטון בישראל נ' הוועדה לעיון בעונש. פ"ד נג(3) 721 (1999).
- בן-צבי, ק. ותויאר, ע. (2020). **סקר צרכים ומענים טיפוליים של אסירים**. יחידת המחקר, שירות בתי הסוהר.

גולדברג, א. (1997). **הועדה לבחינת דרכי ההבניה של שיקול הדעת השיפוטי בגזירת הדין: דין וחשבון**. ירושלים: משרד המשפטים.

גולדברג, א. (2015). **מדיניות הכליאה בישראל על פי עמדות של מנהלי בתי סוהר: ענישה או שיקום. צוהר לבית הסוהר, 17, 8-31.**

ד"ר 13/60 **היועמ"ש נ' מתאנה**, פ"ד טז 440 (1962).

דגן, נ., תימור א. ורונאל נ. (2013). מתיר אסורים: מטרות חוק שחרור על-תנאי ממאסר בעיני ראשי ועדת השחרורים ושיקול הדעת ביישומן, **צוהר לבית הסוהר, 15, 62-81.**

דורנר, ד. (2015). **הועדה הציבורית לבחינת מדיניות הענישה: דין וחשבון**. ירושלים: משרד המשפטים.

דיאמנט, א. (2016). **תורת הרשות לשיקום האסיר**. ירושלים: הרשות לשיקום האסיר.

הופמן, א. (1989). הכנת האסיר לקראת שחרורו - והכנת הקהילה לקליטתו. בתוך: י. ווזנר, מ. גולן ומ. חובב (עורכים). **שירותי תקון והעבודה הסוציאלית** (עמוד 250-273). תל אביב: הוצאת פפירוס.

הופמן, א. (1994). פרוייקט "המשולש" - חונכות לילדי אסירים כחלק מתהליך כולל של שיקום משפחת האסיר. בתוך י. ווזנר, מ. גולן ומ. חובב (עורכים). **עבריינות ועבודה סוציאלית: ידע והתערבויות** (עמוד 303-317). תל-אביב: הוצאת רמות.

הכנסת (1950). **ישיבה 159 של הכנסת הראשונה** (29.6.1950). הכנסת: ירושלים.

הכנסת (1957). **ישיבה 246 של הכנסת השלישית** (19.2.1956). הכנסת: ירושלים.

הכנסת (1962). **ישיבה 145 של הכנסת החמישית** (20.6.1962). הכנסת: ירושלים.

הכנסת (1965). **ישיבה 486 של הכנסת החמישית** (21.6.1964). הכנסת: ירושלים.

הכנסת (1966). **ישיבה 30 של הכנסת השישית** (2.2.1966). הכנסת: ירושלים.

הכנסת (1967א). **ישיבה 166 של הכנסת השישית** (28.3.1967). הכנסת: ירושלים.

הכנסת (1967ב). **ישיבה 191 של הכנסת השישית** (4.7.1967). הכנסת: ירושלים.

הכנסת (1967ג). **ישיבה 187 של הכנסת השישית** (26.6.1967). הכנסת: ירושלים.

הכנסת (1969). **ישיבה 488 של הכנסת השישית** (2.6.1969). הכנסת: ירושלים.

הכנסת (1976). **ישיבה 293 של הכנסת השמינית** (18.5.1976). הכנסת: ירושלים.

הכנסת (1979). **ישיבה 190 של הכנסת התשיעית** (7.2.1979). הכנסת: ירושלים.

הכנסת (1981). **ישיבה 20 של הכנסת העשירית** (16.11.1981). הכנסת: ירושלים.

הכנסת (1991). **ישיבת ועדת הכספים** (26.2.1991). הכנסת: ירושלים.

הכנסת (1998). **ישיבה 231 של הכנסת הארבע עשרה** (21.7.1998). הכנסת: ירושלים.

הכנסת (2001). **ישיבה 208 של הכנסת החמש-עשרה** (11.6.2001). הכנסת: ירושלים.

הכנסת (2003). **ישיבת ועדת הפנים ואיכות הסביבה** (12.10.2003). הכנסת: ירושלים.

הכנסת (2004). **ישיבה 100 של הכנסת השש-עשרה** (28.1.2004). הכנסת: ירושלים.

הכנסת (2012). **ישיבה 362 של הכנסת השמונה-עשרה** (20.6.2012). הכנסת: ירושלים.

- הכנסת (2016). **ישיבה 166 של הכנסת העשרים** (16.12.2016). הכנסת: ירושלים.
- הצעת חוק הרשות לשיקום האסיר, ה"ח תשמ"ג מספר 1611, 103.
- הרשות לשיקום האסיר (1985א'). **קווים לפעולת הרשות לשיקום האסיר בשנת התקציב 1985**. ירושלים: הרשות לשיקום האסיר.
- הרשות לשיקום האסיר (1985ב'). **שיחות בכלא: קורס להכנת אסירים לקראת שחרורם שניערך בכלא מעשיהו**. ירושלים: הרשות לשיקום האסיר.
- הרשות לשיקום האסיר (1991). **קווים לפעולת הרשות לשיקום האסיר בשנת התקציב 1991**. ירושלים: הרשות לשיקום האסיר.
- הרשות לשיקום האסיר (2004). **הרשות לשיקום האסיר: על הפרק ברשות**. מדינת ישראל: ירושלים.
- הרשות לשיקום האסיר (2016). **הטיפול הקבוצתי ברשות לשיקום האסיר**. מדינת ישראל: ירושלים.
- אקי, י., קמיני, ר. ורבין, י. (2014). עונש המאסר – תכליות, מגמות והלכות. **הפרקליט, נג** (1), 1-93.
- וייס-גל ע. (2003). "מודל המבחן" המאפיין את שירות המבחן למבוגרים בישראל. בתוך מ. חובב, ל. סבה, ומ. אמיר (עורכים). **מגמות בקרימינולוגיה: תיאוריה, מדיניות ויישום** (עמוד 127-170). ירושלים: המכון למחקרי חקיקה.
- וייס, י. ובנצור, ר. (2010). **כלי הערכה מובנים להערכת עבריינים**. ירושלים: משרד הרווחה והשירותים החברתיים.
- חוק הגנה על הציבור מפני ביצוע עבירות מין**, התשס"ו-2006.
- חוק הרשות לשיקום האסיר**, התשמ"ג-1983.
- חוק שחרור על תנאי ממאסר**, התשס"א-2001.
- חסין, י. (1979). סקר עמדות דעת קהל בנושא: חופשות אסירים מהכלא. **מגמות, כד** (4), 497-511.
- חסין, י. (1986). ניתוח והערכה של עבודתן של ועדות השחרורים לאסירים. **עיונים בקרימינולוגיה, ו** (1), 23-37.
- יוסף, ד. (1997). **ליווי תעסוקתי לאסירות משוחררות**. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.
- ינון, י. וטננבאום, א. (1974). עמדות מעבידים לגבי העסקת עבריינים לשעבר. **מגמות, כ** (1), 66-77.
- כהן, א., שנער-גולן, ו. ולונטל, א. (2018). **בחינת רמת האפקטיביות של הטיפול הקבוצתי בשירות המבחן למבוגרים**. המכללה האקדמית תל חי ומשרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים.
- כספי, י. (1984). בתי הסוהר בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי. **קתדרה, 32**, 141-174.
- למברגר, י. (2018). **דו"ח צוות התביעה לבחינת יישום דו"ח דורנר**. ירושלים: משרד המשפטים.
- לרנאו, ח. (2015). **עבריינות ואכיפת חוק: תיאוריה, מדיניות, ביקורת**. חיפה: הוצאת פרדס.
- לרנאו, ח. ועוז, א. (2011). למה אסור להתאהב בחוק הגנה על הציבור מפני עברייני מין – מבט ביקורתי. **הפרקליט, נא**, 205-227.
- מבקר המדינה (1997). **דין וחשבון**. ירושלים: משרד מבקר המדינה.
- מבקר המדינה (2014). **דו"ח מבקר המדינה: היבטים בשיקום אסירים**. ירושלים: מבקר המדינה.
- ממשלת ישראל (1983). **הוועדה הבינמשרדית והבינמוסדית לטיפול מקיף בנושא הסמים: תוכנית אב להתמודדות כוללת עם בעיות השימוש לרעה בסמים במדינת ישראל**. ירושלים: המדפיס הממשלתי.

- משרד הרווחה (2010). **"מעצבים שינוי"** - תורת האבחון והאבחון במסלול הממוקד. ירושלים: משרד הרווחה והשירותים החברתיים.
- משרד הרווחה (2011). **מעגלי טיפול לאור החוק: הטיפול הקבוצתי בשירות המבחן למבוגרים**. ירושלים: משרד הרווחה והשירותים החברתיים.
- משרד הרווחה (2019). **טיפול מונע בקהילה**. אתר משרד הרווחה, נדלה בתאריך 7.5.2020 מתוך: <https://www.molsa.gov.il/Populations/Criminality/Adults/SexOffenders/Pages/RehabilitationProgram.aspx>.
- ע"פ 4654/03 חרב נ' מדינת ישראל (26.6.06).
- ע"פ 1548/13 מלכה נ' היועמ"ש (27.1.14).
- עובדיה, ד. (1990). **מפעל מיוחד לחונכות ילדי אסירים**. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.
- עובדיה-יוסף, ד. (1996). **ליווי תעסוקתי לאסירים משוחררים**. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.
- עע"א 2/83 אסיאס נ' מדינת ישראל (22.5.1983).
- עת"א (מחוזי-חיפה) 11-12-15945-12 היועמ"ש נ' עויס (21.12.2011).
- פלמור, א. (2010). **ועדות השחרורים - דו"ח בדיקה**. ירושלים: משרד המשפטים.
- קרפ, י. (1991). **הועדה בנושא שחרור מוקדם של אסירים בידי ועדת השחרורים: דין וחשבון**. ירושלים: משרד המשפטים.
- רע"ב 6118/18 פרץ נ' מדינת ישראל (6.12.2018).
- רע"ב 8921/02 היועמ"ש נ' ועדת השחרורים המיוחדת (24.10.2002).
- שהם, א. ותימור, א. (2005). **שיקום אסירים משוחררים בקיבוצים 1983-1999**. ירושלים: הרשות לשיקום האסיר.
- שוהם, ש. (1963). **עבירות ועונשים בישראל**. תל אביב: עם עובד.
- תימור, א. (1989). **שיקום אסירים בחברה החרדית. עיונים בקרימינולוגיה, 4, 23-33**.
- תימור, א. (2009). **התפתחות בתי הסוהר בישראל. צוהר לבית הסוהר, 12, 7-33**.
- תקנות הרשות לשיקום האסיר (ועדה להכנת תכניות שיקום), תשמ"ז-1987.
- Allen, F. (1981). *The decline of the rehabilitative ideal*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Cullen, F., & Gendreau, P. (2001). From nothing works to what works: Changing professional ideology in the 21st century. *Prison Journal, 81*, 313-338. doi.org/10.1177/0032885501081003002
- Elisha, E., Shoham, E., Hasisi, B., & Weisburd, D. (2017). "Work works": Qualitative findings from an Israeli program. *Prison Journal, 97*, 342-363. doi: 10.1177/0032885517704013
- Foucault, M. (1977). *Discipline and punish: The birth of the prison*. New York, NY: Pantheon Books.
- Garland, D. (2001). *The culture of control*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Gough, D. (2012). Risk and rehabilitation: A fusion of concepts. In A. Pycroft & S. Clift (Eds.), *Risk and rehabilitation* (pp. 65-86). Bristol, England: Policy Press.
- Hannah-Moffat, K. (2013). Actuarial sentencing: An "unsettled" proposition. *Justice Quarterly, 30*, 270-296. doi: 10.1080/07418825.2012.682603

- Krippendorff, K. (2018). *Content analysis: An introduction to its methodology*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Lynch, M. (2000). Rehabilitation as rhetoric: The ideal of reformation in contemporary parole discourse and practices. *Punishment & Society*, 2, 40-65. doi: 10.1177/14624740022227854
- Padfield, N. (2019). Giving and getting parole: The changing characteristics of parole in England and Wales. *European Journal of Probation*, 11(3), 153-168. doi: 10.1177/2066220319895798
- Petersilia, J. (2003). *When prisoners come home: Parole and prisoner reentry*. Oxford, England: Oxford University Press.
- Robinson, G. (2008). Late-modern rehabilitation: The evolution of a penal strategy. *Punishment & Society*, 10, 429-445. doi: 10.1177/1462474508095319
- Rotman, E. (1986). Do criminal offenders have a constitutional right to rehabilitation? *Journal of Criminal Law and Criminology*, 77(4), 1023-1068.
- Shoham, E., Efodi, R., & Haviv, N. (in press). Dropout from treatment and desistance from crime among released prisoners in a Jerusalem halfway house for drug addicts.
- Shoham, E., & Timor, U. (2014). Once a criminal, always a criminal? Attitudes towards reintegration of released prisoners among Israeli public. *Canadian Social Science*, 10(6), 104-116. doi: 10.3968/5184
- Shoham, E., Yehosha-Stern, S., & Efodi, R. (2015). Recidivism among licensed-released prisoners who participated in the EM program in Israel. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 59, 913-929. doi: 10.1177/0306624X14521773
- Simon, J. (1993). *Poor discipline*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Viljoen, J. L., Cochrane, D. M., & Jonnson, M. R. (2018). Do risk assessment tools help manage and reduce risk of violence and reoffending? A systematic review. *Law and Human Behavior*, 42(3), 181-214. doi: 10.1037/lhb0000280
- Visher, C. A., Lattimore, P. K., Barrick, K., & Tueller, S. (2017). Evaluating the long-term effects of prisoner reentry services on recidivism: What types of services matter? *Justice Quarterly*, 34, 136-165. doi: 10.1080/07418825.2015.1115539
- Ward, T., & Maruna, S. (2007). *Rehabilitation*. London, England: Routledge.
- Weisburd, D., Farrington, D. P., & Gill, C. (2017). What works in crime prevention and rehabilitation: An assessment of systematic reviews. *Criminology & Public Policy*, 16(2), 415-449. doi: 10.1111/1745-9133.12298

הקשר בין שוויוניות לבין עוינות ביחסי הזוגיות: ניתוח משווה בין גברים לנשים

ליאת קוליק

תקציר

רקע: השינויים הערכיים והנורמטיביים שחלו בתקופתנו, מטביעים את חותמם על מערכת יחסי הזוגיות, ובכלל זה על אורח חיים שוויוני ביחסי הזוגיות.

מטרה: לבחון את הקשר בין שוויוניות לבין עוינות ביחסי הזוגיות. המושג עוינות ביחסי הזוגיות מתייחס להיבטים שליליים במערכת יחסי הזוגיות כגון התנהגות לא נעימה, ביקורתיות, העלבה, הנמכה פסיכולוגית, העדר פרגון והתנהגות הגורמת לבן או לבת הזוג להרגיש שהם אינם רצויים או דחויים. השוויוניות ביחסי הזוגיות נבחנה באמצעות שלושה מדדים: עמדות כלפי שוויוניות בתפקידי המינים, שוויוניות בפרנסת המשפחה ושוויוניות בחלוקת העבודה בבית. מטרה נוספת הייתה לבחון אם היבטים שונים של יחסי הזוגיות (שנבחנו באמצעות דפוסים ליישוב עימותים בזוגיות ומידת הקרבה בין בני הזוג) מתווכים את הקשר בין מדדי השוויוניות לבין עוינות ביחסי הזוגיות.

שיטה: מדגם המחקר כלל 313 משתתפים, מתוכם 145 גברים ו-168 נשים המצויים בזוגיות קבועה. נתוני המחקר נאספו באמצעות שאלונים מקוונים, ועיבוד הנתונים בוצע על-ידי ניתוח נתיבים.

ממצאים: ככל שעמדותיהם של גברים כלפי תפקידי המינים שוויוניות יותר, הם מעריכים את יחסי הזוגיות שלהם כטובים יותר. במצב של שוויוניות בפרנסת המשפחה (לעומת מצב שבו האישה מלכתכרת יותר), מידת הקרבה שגברים חשים לבנות זוגם גבוהה יותר, והם חווים את רמת העוינות שהן מגלות כלפיהם כנמוכה יותר. לעומת זאת, בקרב נשים, יתרון שלהן בפרנסת המשפחה (לעומת מצב של שוויוניות במדד זה) קשור לשימוש מופחת שהן עושות בדפוס הכוחני ליישוב עימותים בזוגיות, אך רמת העוינות שהן חוות מצד בני זוגן גבוהה יותר.

מסקנות: שוויוניות ביחסי הזוגיות קשורה ליחסי זוגיות טובים יותר בקרב שני המינים, אך מגמה זו בולטת יותר בקרב גברים מאשר בקרב נשים.

המלצות לפרקטיקה: על מטפלים זוגיים לשקף לזוגות את התרומה הטמונה באימוץ אורח חיים שוויוני לאיכות יחסי הזוגיות, ולהתאים את ההתערבות המקצועית באופן ייחודי לכל אחד משני המינים.

מילות מפתח: עוינות ביחסי הזוגיות, עמדות כלפי שוויוניות בתפקידי המינים, חלוקת העבודה בבית, דפוס פרנסה, תחושת קרבה בין בני הזוג, דפוסים ליישוב עימותים בזוגיות

מבוא

השינויים הערכיים והנורמטיביים שחלו בתקופתנו, מטביעים את חותמם גם על מערכת יחסי הזוגיות. בעידן הנוכחי גברים ונשים אוחזים בעמדות שוויוניות יותר כלפי תפקידי המינים לעומת הדור הקודם, וחי המשפחה בכללותם, על היבטיהם השונים, שוויוניים יותר מבעבר הלא רחוק (לסיכום ראו, Davis & Greenstein, 2009). לאורך השנים שבו חוקרים והצביעו על הכוח הרב הטמון בשוויוניות ביחסי הזוגיות להסבר איכות היחסים, וחלקם ראו באורח חיים זוגי המתאפיין בשוויוניות משאב התמודדות של בני הזוג, המקדם את הרווחה הנפשית של כל אחד מהם בתחומי חיים שונים (Kulik & Liberman, 2019). יחסי זוגיות שאופיים שוויוני מאפשרים לנשים להשתחרר מעול הטיפול במשפחה (Antman, 2014), ולגברים – לשאוב סיפוק ממעורבותם בגידול הילדים, ולהשתחרר מנשיאה בעול הפרנסה אשר זה לא מכבר הוטל על כתפיהם באופן בלעדי (Pleck, 2010). מתוך כך, מטרת המחקר הנוכחי הייתה להסביר את הקשר בין מדדי שוויוניות שונים במערכת יחסי הזוגיות, לבין היבטים מגוונים של יחסי הזוגיות אשר גולת הכותרת שלהם היא עוינות בזוגיות. השוויוניות ביחסי הזוגיות הוערכה באמצעות שלושה מדדים: עמדות כלפי שוויוניות בתפקידי המינים, שוויוניות בפרנסת המשפחה ושוויוניות בחלוקת העבודה בבית. מתוך כך, בהיבט השוויוניות בפרנסת המשפחה הבחנו בין משתתפי המחקר אשר במשפחתם מתקיימת שוויוניות בגורם זה, לבין אלו אשר במשפחתם לאישה יש יתרון על הבעל, ולבין משתתפי המחקר אשר במשפחתם לבעל יש יתרון על האישה. נוסף על כך, גם בהיבט השוויוניות בחלוקת העבודה בבית הבחנו בין משתתפים במחקר אשר במשפחתם מתקיימת שוויוניות בחלוקת העבודה בבית, לבין אלו אשר במשפחתם האישה משקיעה יותר מהגבר, ולבין אלו אשר במשפחתם הבעל משקיע יותר מהאישה בעבודות הבית.

לממצאי המחקר עשויה להיות תרומה תאורטית ומעשית כאחד. בהיבט התאורטי, המחקר מציג לבדיקה מודל היררכי רב-משתנים המסביר עוינות ביחסי הזוגיות באמצעות מערך משתנים אשר טרם נבחנו עד כה, הכולל מגוון היבטים של שוויוניות במערכת יחסי הזוגיות. במישור המעשי, ממצאי המחקר עשויים לספק לאנשי מקצוע הבנה באשר לתרומתם החיובית של יחסים שוויוניים לאיכות יחסי הזוגיות. הבנה זו עשויה לשמש עבור אנשי מקצוע מקור לידע העשוי להנחות אותם כיצד לכוון זוגות המתמודדים עם השפעתם של השינויים שחלו בתפקידי המינים בתקופתנו רבת התהפוכות.

עוינות ביחסי הזוגיות – הגדרה וביטויים

המושג עוינות ביחסי זוגיות (undermining spousal Henry, Rook, Stephens, & Franks, 2013) העומד במרכזו של מחקר זה, נגזר מהמושג עוינות חברתית (social undermining) המוגדר כהתנהגות שלילית הנושאת אופי של עימות כלפי אחר משמעותי, אשר עלולה לגרום ללחץ ולמתח בפעילות הגומלין עם האחר. התנהגות זו מערבת רגשות שליליים והערכה שלילית של הפרט כלפי רעהו, ובכך מפריעה לתפקודו ולהשגת מטרותיו של האחר (Abbey, Abramis, & Caplan, 1985). עם הזמן, עוינות חברתית מעכבת את היכולת לבסס ולתחזק קשר בין-אישי חיובי (Duffy, Ganster, & Pagon, 2002). אחד התחומים העיקריים שבהם נבחנה השפעתה השלילית של עוינות בעת קיום אינטראקציה ממושכת, הוא עוינות בין בני זוג בשגרה (Westman & Vinokur, 1998) ובעת מחלה ממושכת (Henry, Rook, Stephens, & Frank, 2013). כך למשל טענו וינוקור וינוקור-קפלן (Vinokur & Vinokur-Kaplan, 1990) כי

עוינות ביחסי הזוגיות מתייחסת להיבטים שליליים ביחסי הגומלין, כגון התנהגות לא נעימה, ביקורתיות, העלבה, הנמכה פסיכולוגית של בן או בת הזוג, העדר פרגון והתנהגות הגורמת לבן או לבת הזוג להרגיש שהם אינם רצויים או דחויים ביחסי הזוגיות. כיוון שעוינות ביחסי הזוגיות מזוהה כסוג של תוקפנות בין-אישית, רוב המחקרים שניסו להסביר את מקורותיה, התמקדו בזיהוי מקורות תסכול (הנובעים ממצבי דחק) שחווים אחד מבני הזוג או שניהם, אשר עשויים להוביל לסוג יחסים זה. כך למשל מצאו וינוקור, פרייס וקפלן (Vinokur, Price, & Caplan, 1996) כי כאשר אחד מבני הזוג מובטל – מצב המוביל למצוקה כלכלית במשפחה, יש סבירות לכך שבן הזוג האחר יפתח סימפטומים של דיכאון, ואלו בתורם יפחיתו את היכולת שלו להביע תמיכה כלפי בן זוגו המובטל, ואף יגרמו לו לגלות כלפיו עוינות. עוד נמצא כי כאשר אחד מבני הזוג חווה מצב דחק בעבודה, הוא עשוי להעבירו לבן זוגו בליווי ביטויי עוינות כלפיו (וסטמן, 2010). תרומתו הייחודית של מחקר זה מתבטאת בכך שהוא שם לו למטרה להסביר עוינות ביחסי הזוגיות באמצעות מערך משתנים שונה מזה שנחקר עד כה, אשר אינו קשור למקורות דחק ותסכול, ומבוסס על היבטים שונים של שוויוניות ביחסי הזוגיות.

המסגרת המושגית של המחקר מתבססת על יסודות גישת המשפחה כמערכת חברתית, ואורח חיים שוויוני מוצג כמשאב המצוי בידי בני הזוג, אשר יש בכוחו להאיץ תהליכים בין-אישיים חיוביים, ואלו בתורם עשויים לתרום לאיכות יחסי הזוגיות ובכך להפחית ביטויי עוינות.

המסגרת המושגית – המשפחה כמערכת ונרטיב השוויוניות כמשאב

על אף ריבוי דפוסי המשפחה בתקופתנו, חוקרים בתחום הצביעו על מאפייני משותף למגוון דפוסים אלו המבוסס על כך שהמשפחה היא מערכת חברתית מורכבת (Minuchin, 1974). על-מנת לקיים את מערכת הקשרים הסבוכה בתוך מערכת המשפחה ומחוץ לה, משפחות מאמצות תמות מנחות, דהיינו עקרונות מופשטים ההופכים במהלך השנים לקווים מרכזיים המעצבים את התנהלות חיי המשפחה (Anderson & Bagarozzi, 1989). תמות אלו כוללות רכיבים מודעים ולא מודעים כגון עמדות, אמונות והיבטים אמוציולניים, והופכות למתווים המארגנים את זהות המשפחה ומשפיעים על דרכי האינטראקציה בין בני המשפחה, ובכלל זה בין בני הזוג בתוך תת-המערכת בתוך המשפחה, דהיינו הזוגיות. יתר על כן, התמות המשפחתיות המנחות מספקות לבני הזוג מסגרת המעניקה משמעות לפעילות היום-יומית בתוך המשפחה ומחוץ לה. על-פי תפיסה זו, גם בחתירה לשוויוניות בתוך המשפחה, על ביטוייה השונים, ניתן לראות תמה, דהיינו עיקרון המנחה את חיי בני המשפחה ובתוכם בני הזוג, אשר משפיע על דפוסי הפעולה שלהם, על מחשבותיהם ועל רגשותיהם.

במחקר זה התבססנו על ההנחה כי תמת השוויוניות במשפחה שאחד ממרכיביה הוא יחסי זוגיות שוויוניים, על ביטוייהם השונים, היא משאב המיטיב עם בני הזוג. מתוך כך, אימצנו את הגדרתו הרחבה של הובפול (Hobfoll, 1989) שעל-פיה משאבים הם כל דבר חומרי או שאינו חומרי אשר הפרט עשוי להפיק ממנו תועלת. ניתן לסווג את המשאבים העומדים לרשות הפרט למספר קטגוריות עיקריות: אובייקטים, תנאים, מאפיינים אישיים ואנרגיות. על בסיס הגדרה זו ניתן לראות בשוויוניות במשפחה, על שלל ביטוייה, משאב התמודדות התורם לעלייה באיכות יחסי הזוגיות, ובעקבותיה לירידה בגילויי עוינות בין בני הזוג. ואומנם, לאורך שנים הדגישו חוקרים את תרומתם החיובית של יחסי זוגיות שוויוניים לאיכות יחסים אלו. אקלים רגשי במערכת יחסי הזוגיות המושתת על שוויוניות, יוצר מצבי שותפות ואינטימיות, התורמים לרווחה הנפשית של כל אחד מבני הזוג (למחקר מטה אנליזה ראו, Proulx,

Helms, & Buehler, 2007). יתר על כן, אורח חיים שוויוני מזמן לבני הזוג חוויות מלכדות ותחומי עניין משותפים, ומאפשר להם לפתח ערוצי תקשורת פתוחים ומסועפים לקידום המטרה המכוונת את התנהלותם כזוג (Goldscheider & Waite, 1991) – מגמות המדגישות את הקשר שבין שוויוניות בזוגיות לבין איכות גבוהה של יחסי הזוגיות.

במחקר זה בחנו את תרומתם של שלושה היבטים של שוויוניות ביחסי הזוגיות להסבר עוינות ביחסי הזוגיות:

עמדות כלפי שוויוניות בתפקידי המינים – מוגדרות כתפיסות ואמונות של הפרט באשר למידת השוויוניות הרצויה בתפקידיהם של גברים ונשים. עמדות אלו המעוצבות בתהליכי סוציאליזציה, עשויות לנוע על רצף אשר בקצהו האחד נמצאות עמדות שאינן שוויוניות כלפי תפקידי המינים, ובקצהו האחר נמצאות עמדות שוויוניות כלפי תפקידי המינים (Gibbons, Hamby, & Dennis, 1997).

שוויוניות בפרנסת המשפחה – על-פי הטיפולוגיה לדפוסים מפרנסים שהתוותה יזרעאלי (Izraeli, 1994), דפוסים המפרנסים נמצאים על רצף אשר בקצהו האחד מצוי הדפוס המסורתי שעל-פיו הגבר הוא המפרנס הראשי או הבלעדי, באמצעו נמצא הדפוס שכונה על-ידי יזרעאלי "הדפוס המודרני-שוויוני" שבו שני בני הזוג תורמים באופן שווה לפרנסת המשפחה, ובקצהו האחר מצוי הדפוס החדשני שבו האישה משתכרת יותר מבעלה.

שוויוניות בחלוקת העבודה בבית – ניתן לראות בחלוקת העבודה בבית את אחד הביטויים של יחסי הכוח במערכת הזוגיות. הטענה הרווחת בקרב חוקרים העוסקים בתחום היא כי עבודות הבית הן מטלות אשר אף לא אחד מבני הזוג חפץ בהן, ועל כן בן הזוג שעמדת הכוח שלו במערכת הזוגיות חלשה יחסית, הוא זה הנושא בנטל עבודות הבית היום-יומיות. בבסיס חלוקה זו של עבודות הבית, עומדת חשיבה כלכלית שעל-פיה מי מבני הזוג שיכולותיו וכישוריו בשוק העבודה גבוהים יותר ידאג לפרנסת המשפחה, ואילו מי מבני הזוג שיעיל יותר בעבודות הבית ובטיפול בילדים, יקדיש את זמנו לתחום זה (Becker, 1981). תאוריה זו אינה מבוססת בהכרח על חלוקת עבודה מגדרית, אך בבסיסה מצויה ההנחה כי סיכוייהם של גברים בשוק העבודה טובים בדרך כלל מאלו של הנשים, ועל כן הן אלו שיעסקו יותר בעבודות הבית. ואולם בהמשך לטענתה של ברינס (Brines, 1994) שהצביעה על תהליך של הפגנת המגדר (gender display), נראה כי לא רק במקרים שבהם שכרו של הגבר גבוה מזה של האישה, אלא גם במקרים שבהם שכרו נמוך משלה, ומתוך רצון לתקן את הסדק שנוצר בתפקידי המינים המסורתיים עקב אובדן הסטטוס שלו כמפרנס הראשי, הגבר נמנע מביצוע עבודות הבית ומבליט את חלוקת התפקידים המגדרית-המסורתית.

בסיכום כולל ומתוך העדויות המחקריות שצוינו, עולה כי שוויוניות ביחסי הזוגיות, על שלל היבטיה: הקוגניטיביים (עמדות כלפי שוויוניות תפקידי המינים) והפונקציונליים (חלוקת העבודה בבית ופרנסת המשפחה), מייטיבה עם בני הזוג. מתוך כך, במחקר זה הצגנו לבדיקה מודל רב-משתנים בעל אופי היררכי, המצביע על נתיבי הקשרים בין שוויוניות ביחסי הזוגיות, על רכיביה השונים, לבין עוינות ביחסי הזוגיות, כפי שנפרט בהמשך. מודל המחקר נבחן בחברה הישראלית, אשר למרות התמורות הבולטות שחלו בה לאורך שנים בסוגיית תפקידי המגדר, מתאפיינת גם כיום באי-שוויון מגדרי, על שלל ביטוייו (צמרת-קרצר ואחרים, 2019).

אי-שוויון מגדרי בישראל – תמונת מצב

אופיים של התפקידים החברתיים שממלא הפרט בחברה הישראלית, נגזר מחד גיסא מצביונה המשפחתי, ומאידך גיסא ממאפייניה המודרניים (Katz & Lavee, 2005). אחד הביטויים הבולטים של המודרניזציה הוא תהליך מתמשך של הצטרפות נשים לשוק העבודה, ועל אף שגם כיום אין שוויוניות מוחלטת בהשתתפותם של גברים ונשים בשוק העבודה, הפער בשיעור ההשתתפות בין שני המינים הולך ומצטמצם עם השנים ועומד על כ-8%: 59.6% מהנשים, לעומת 67.6% מהגברים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2020).

ואולם לעומת צמצום הפער המגדרי בשוק העבודה, אי-השוויון המגדרי בישראל נשמר בתחומים אחרים. כך למשל באשר לחלוקת העבודה בבית, קפולן וכרכבי סבאח (2017) שהתבססו על סקרים בין-לאומיים (ISSP), הצביעו על פער מגדרי בולט בחלוקת העבודה בין המינים בישראל, והראו כי גברים מקדישים פי 1.6 יותר מנשים לעבודה בשכר, ונשים מקדישות לעבודות הבית פי 2.6 ולטיפול בבני המשפחה – פי 2.2 מגברים. גם באשר לכלכלת המשפחה הנתונים הסטטיסטיים מצביעים על אי-שוויון מגדרי בולט בשכר, הנשמר לאורך שנים. כך בשנת 2019 עמד שכר הממוצע של גברים על 11,663 ש"ח, בעוד השכר הממוצע בקרב נשים עמד על 7,633 ש"ח (צמרת-קרצ'ר ואחרות, 2020). במקביל חלו תמורות בדפוסי פרנסת המשפחה בישראל (קוליק וכץ, 2016), ונתונים סטטיסטיים מגלים כי בצד הדפוס המסורתי שבו שְכרו של הגבר גבוה בצורה ניכרת משכרה של האישה, הולכים ומתחזקים דפוסי פרנסה אחרים שעל-פיהם שכרם של שני בני הזוג שווה, או דפוסים שעל-פיהם האישה משתכרת יותר מבעלה. בהמשך לכך, בשנת 2016, בקרב משפחות שבהן שני בני הזוג עבדו, עמד שיעור המשפחות שבהן השתכרו הנשים יותר מבעליהן על 8.6%, שיעור המשפחות שבהן שכרם של הנשים ובני זוגן היה שווה עמד על 26.1%, ושיעור המשפחות שבהן השתכר הגבר יותר מהאישה עמד על 65.3% (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, אגף דוברות, תקשורת והסברה, מסירת מידע אישי, ליאור דופז, תחום צריכה וכספים, 13.8.2018).

אשר להבדלים בעמדות כלפי שוויוניות בתפקידי המינים, ממחקרים עולה כי באופן עקבי נשים בישראל אחוזות בעמדות מגדריות שוויוניות יותר בתחומי המשפחה, העבודה והחברה בכללותה (קוליק, 2018), ונראה כי באמצעות אימוץ עמדות אלו נשים מביעות את רצונן לשיפור מעמדן בתחומי החיים השונים.

לסיכום, על אף התמורות שחלו בחברה הישראלית, אי-השוויון בתפקידי המינים נשמר בצורה יציבה למדי (צמרת-קרצ'ר ואחרות, 2020), ולא מסתמן שוויון בשלושת התחומים שבהם עסקנו במחקר זה: עמדות כלפי שוויוניות בתפקידי המינים, שוויוניות בפרנסת המשפחה ושוויוניות בחלוקת העבודה בבית. מתוך כך, מטרת המחקר הייתה לבחון את הקשר בין שלושת הביטויים של השוויוניות, כפי שצוין, לבין עוינות ביחסי הזוגיות במבט משווה בין גברים לנשים. לפיכך הוצגה שאלת המחקר: האם בהקשר לא שוויוני כדוגמת החברה הישראלית, שוויון בין בני הזוג הביטויים השונים שצוינו מייטיב עם יחסי הזוגיות, והאם מגמה זו משתפת לשני המינים או נבדלת בקרב כל אחד מהם?

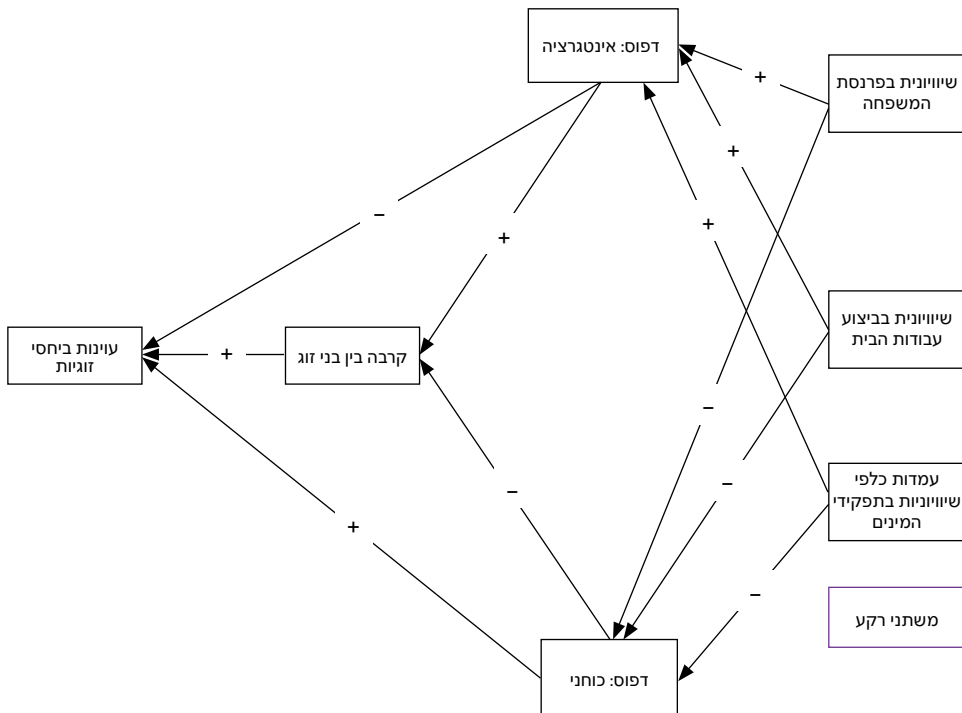
מודל המחקר

כפי שצוין, ההנחה הבסיסית שעליה התבססנו במחקר זה היא כי אורח חיים שוויוני הוא בבחינת משאב המוביל תהליך חיובי בין בני זוג המתאפייני ביחסי זוגיות טובים. תהליך זה מתבטא בדפוסים נינוחים

ליישוב עימותים בין בני הזוג ובתחושת קרבה לבן או בת הזוג, ואלו קשורים לרמה נמוכה של ביטויי עוינות בקרב בני הזוג. מתוך כך ובהתבסס על גוף הידע בתחום, העמדנו במודל המשוער (ראו תרשים 1) הבוחן את הקשר בין מדדי השוויוניות לבין גילויי עוינות ביחסי הזוגיות, מספר מערכות משתנים המאורגנות בצורה היררכית. בצד משתני הרקע ששימשו במודל המחקר כמשתני בקרה, הצבנו ראשונים את שלושת מדדי השוויוניות, לאחר מכן הוצבו שני הדפוסים ליישוב עימותים בזוגיות (דפוס האינטגרציה והדפוס הכוחני) שהם בבחינת אמצעי להחזיר את האיזון שהופר למערכת יחסי הזוגיות, בהמשך הצבנו את המשתנה תחושת קרבה לבן או בת הזוג, ולבסוף הוצב משתנה התוצאה, חוויה של עוינות שמגלים בני או בנות הזוג כלפי משתתפי המחקר. על בסיס ספרות המחקר, כפי שיפורט בהמשך, שיערנו כי מדדי השוויוניות השונים יהיו קשורים להיבטים השונים ביחסי הזוגיות, ואלו בתורם יהיו קשורים לביטויי עוינות בין בני הזוג. לפיכך, במודל המחקר הקשר בין מדדי השוויוניות למשתנה עוינות בזוגיות מתווך על-ידי שני מדדים של יחסי הזוגיות: דפוסים ליישוב עימותים ותחושת קרבה לבן או בת הזוג (ראו תרשים 1, מודל המחקר המשוער).

להלן ביסוס תאורטי ומחקרי של הקשרים השונים בין משתני המחקר המוצגים לבדיקה במודל המחקר המשוער, על-פי היררכיית המשתנים המוצגים במודל.

תרשים 1: מודל המחקר המשוער

הקשר בין מדדי השוויוניות לבין היבטים ביחסי הזוגיות

על-פי מדרג המשתנים המוצבים במודל המחקר, מוצגים הקשרים בין שלושת מדדי השוויוניות לבין שני היבטים ביחסי הזוגיות: דפוסים ליישוב עימותים בזוגיות ותחושת קרבה לבן או לבת הזוג.

שוויוניות ביחסי הזוגיות ודפוסים ליישוב עימותים בזוגיות: דפוסים ליישוב עימותים בזוגיות עשויים להתבטא במגוון רחב של דרכים, החל מדפוסים כוחניים מתוך שימור בלעדי של אינטרסים אישיים, וכלה בדפוסים שיתופיים (Kulik, Walfisch, & Liberman, 2016). יחד עם זאת, על-מנת להגיע להבחנה חדה באשר לקשר בין שוויוניות לבין דפוסים ליישוב עימותים בזוגיות, התמקדנו במחקר זה בשני דפוסים המייצגים באופן מובהק שני קצוות של מגוון הדפוסים: מצד אחד, הדפוס הכוחני אשר המשתמש בו כופה את דעתו על האחר באופן לא שוויוני וחד-צדדי, ומהצד האחר דפוס האינטגרציה שאופיו מתון, והוא מבטא התחשבות בצרכים של האחר, מבלי לוותר על הצרכים של הפרט עצמו. לאורך השנים מחקרים הצביעו על קשרים עקביים בין דפוסים ליישוב עימותים בזוגיות לבין איכות חיי הנישואין, וכך נמצא קשר חיובי בין שימוש בדפוסים שיתופיים ליישוב עימותים כגון דפוס האינטגרציה לבין איכות חיי הנישואין, וקשר שלילי בין שימוש בדפוסים כוחניים לבין איכות חיי הנישואין (Gottman, 1994; Heavey, Layne, & Christensen, 1993).

יש להניח כי במצבים של שוויוניות ביחסי הזוגיות הביבטים השונים (למשל בפרנסה ובחלוקת העבודה בבית) ושל אימוץ עמדות שוויוניות כלפי תפקידי המינים, מתבססת תחושה של התחשבות בצרכים של כל אחד מבני הזוג. מתוך הלך רוח זה ועל-מנת ליצור עקביות בדפוסים פעילות הגומלין, בעת הניסיון ליישב עימותים ביניהם, בני הזוג ישתמשו יותר בדפוס האינטגרציה הרך והנינוח, ופחות בדפוס הכוחני שהוא בלתי שוויוני בעליל, ומתמקד באופן חד-צדדי במילוי צרכיו של בן הזוג המאמץ אותו. ואומנם נמצא כי כאשר האינטראקציה התאפיינה בשוויוניות, בני הזוג נטו לאמץ דפוסים רכים ושיתופיים בעת הניסיון ליישב עימותים בזוגיות, וכי קיים קשר בין עמדות שוויוניות כלפי תפקידי המינים לבין שימוש בדפוס האינטגרציה ליישוב עימותים (קוליק וכך, 2016). בהמשך לכך, נראה כי עמדות שוויוניות כלפי תפקידי המינים מעצבות תפיסת עולם שעל-פיה, בעת הניסיון ליישב עימותים בזוגיות, יש להעניק חשיבות שווה לצורכיהם של בן או בת הזוג ולהתחשב ברצונותיהם (Brewer, Mitchell, & Weber, 2002). על בסיס הידע שהצטבר, שיערנו כי יימצאו קשרים בין מדדים שונים המגדירים אורח חיים שוויוני בזוגיות לבין דפוסים ליישוב עימותים בין בני הזוג:

השערה 1: משתתפי המחקר המתאפיינים בחלוקת עבודה שוויונית בבית, ישתמשו יותר בדפוס האינטגרציה ליישוב עימותים בזוגיות ופחות בדפוס הכוחני בהשוואה למשתתפי המחקר המתאפיינים בחלוקת עבודה לא שוויונית בבית.

השערה 2: משתתפי המחקר המתאפיינים בדפוס פרנסה שוויוני, ישתמשו יותר בדפוס האינטגרציה ליישוב עימותים בזוגיות ופחות בדפוס הכוחני בהשוואה למשתתפי המחקר המתאפיינים בדפוס פרנסה שאינו שוויוני.

השערה 3: יימצא קשר חיובי בין עמדות כלפי שוויוניות בתפקידי המינים לבין שימוש בדפוסים ליישוב עימותים בזוגיות, וככל שהעמדות כלפי תפקידי המינים יהיו שוויוניות יותר, משתתפי המחקר ישתמשו יותר בדפוס האינטגרציה ליישוב העימותים ביניהם ופחות בדפוס הכוחני.

בהיררכיית המשתנים במודל המחקר המשוער (ראו תרשים 1), המשתנה תחושת הקרבה לבן או בת הזוג עוקב למשתנה דפוסים ליישוב עימותים בזוגיות, ומוצג כחלק מהתהליך המקשר בין מדדי השוויוניות לבין עוינות שמגלה בן או בת הזוג.

דפוסים ליישוב עימותים ותחושת הקרבה לבן או בת הזוג

על-פי תאוריית ההתקשרות (Bowlby, 1969), יחסי גומלין עם אחרים-משמעותיים מעוצבים בתקופת הילדות המוקדמת. מתוך כך, כאשר אחרים-משמעותיים נתפסים כזמינים, ומגיבים לניסיון של הפרט ליצור קשר, מושגות במערכת היחסים הבין-אישית תחושות של קרבה, ביטחון ואינטימיות, והשותף לאינטראקציה נתפס כאמין ובטוח (Mikulincer & Shaver, 2003). בהמשך לתפיסה זו, קרבה בין בני זוג מתבטאת באינטימיות, ומשקפת תהליך שבו אחד השותפים לאינטראקציה משתף את האחר ברגשותיו ובמידע פנימי עמוק (Clark & Lemay 2010). כך בתהליך התהוות הקרבה לאחר, כל אחד מבני הזוג מאמין כי הוא בעל ערך משמעותי עבור האחר, וכי לאחר אכפת ממנו והוא דואג לרווחתו (Belcher et al., 2011; Murray, Holmes, & Griffin, 2000). מאפיינים בולטים של תחושת קרבה בין בני זוג הם תחושת הבנה, הערכה הדדית, תמיכה ואמון הדדי (Levinger & Ronen, 2010). לעומת זאת, יחסי זוגיות המתאפיינים בעוינות מובחנים באופן מוחלט מאלו המאופיינים בקרבה בין בני הזוג. כך יחסי עוינות הם גם ביטוי לאיכות נמוכה של יחסי הזוגיות, והם משתקפים בריחוק של בני הזוג זה מזה עד כדי דחייה ובביטויים של כעס, תסכול, עמדות שליליות ושל אי-קבלת האחר. בהמשך לכך נמצא כי שימוש בדפוסים ליישוב עימותים המבוססים על התחשבות ברצונותיהם של שני בני הזוג, קשור לשיעור רצון בזוגיות, וכי שימוש בדפוס האינטגרציה קשור לאמון בין בני הזוג המבטא את אחד ממרכיבי הקרבה ביניהם. לעומת זאת, שימוש בדפוס הכוחני פוגע באיכות יחסי הזוגיות (Rands, Levinger, & Mellinger, 1981). מתוך כך, מספרות המחקר עולה כי אופיים של הדפוסים ליישוב עימותים בין בני הזוג נתפס כאמצעי להשיג או להפחית תחושת קרבה לבן או בת הזוג. על בסיס ידע זה שיערנו:

השערה 4: ימצא קשר חיובי בין שימוש בדפוס האינטגרציה ליישוב עימותים בזוגיות לבין תחושת קרבה לבן או בת הזוג, וקשר שלילי בין שימוש בדפוס הכוחני לבין תחושת קרבה לבן או בת הזוג. כך ככל שמשנתפי המחקר ישתמשו יותר בדפוס האינטגרציה, מידת הקרבה לבן או בת הזוג תהיה גבוהה יותר, וככל שהם ישתמשו יותר בדפוס הכוחני, תהיה מידת הקרבה לבן או בת הזוג נמוכה יותר.

במדרג הצבת המשתנים במודל המחקר המשוער, המשתנה עוינות ביחסי הזוגיות הוצב כמשתנה עוקב למשתנה תחושת קרבה לבן או בת הזוג. בהקשר זה מצאו חוקרים כי רגשות המעידים על קרבה בין בני הזוג כגון אמפתיה (Ickes, 1997), אפקט חיובי (Gottman, 1998) ואינטימיות (Berscheid & Reis, 1998), משמשים כגורמים המגינים על מערכת היחסים ומונעים ביטוי עוינות בין בני הזוג (Marcus & Swett, 2002). על בסיס מחקרים אלו שיערנו:

השערה 5: ימצא קשר שלילי בין תחושת קרבה לבן או בת הזוג לבין חוויית עוינות מצד בן או בת הזוג, וככל שמידת הקרבה לבן או לבת הזוג תהיה גבוהה יותר, חוויית העוינות מצד בן או בת הזוג תהיה נמוכה יותר.

בנוסף לקשרים הישירים בין המשתנים השונים במחקר, על בסיס גוף ידע קיים שיערנו גם כי יימצא מערך של קשרים מתווכים בין שני ההיבטים של יחסי הזוגיות (דפוסים ליישוב עימותים בזוגיות ותחושת קרבה לבן או בת הזוג) לבין משתנה התוצאה, עוינות ביחסי הזוגיות (ראו תרשים 1). בשל הקשרים שנמצאו בין מדדי השוויוניות לבין דפוסים ליישוב עימותים בזוגיות (Gottman, 1994; Heavey et al., 1993), והקשרים שנמצאו בין דפוסים אלו לבין איכות יחסי הזוגיות (Rands et al., 1981), וכיוון שחווית עוינות מצד בן או בת זוג היא ביטוי לאיכות יחסי הזוגיות, שיערנו:

השערה 6: הדפוסים ליישוב עימותים בזוגיות ישמשו כמשתנים מתווכים בין מדדי השוויוניות השונים לבין תחושת קרבה לבן או בת הזוג, וכך משתתפי המחקר שאורח חייהם שוויוני (במדדים השונים), ישתמשו יותר בדפוס האינטגרציה ליישוב עימותים בזוגיות ופחות בדפוס הכוחני, ודפוסים אלו יהיו קשורים לתחושת קרבה לבן או בת הזוג (קשר חיובי עם דפוס האינטגרציה וקשר שלילי עם הדפוס הכוחני).

נוסף על כך, בשל הקשרים שנמצאו בין דפוסים ליישוב עימותים לבין איכות חיי הנישואין, אשר אחד מהיבטיה הוא יחסי קרבה (Rands et al., 1981), והקשרים שנמצאו בין איכות חיי הנישואין לבין ביטוי עוינות בין בני הזוג (Newton & Kiecolt-Glaser, 1995) שיערנו:

השערה 7: המשתנה תחושת קרבה לבן או בת הזוג ישמש כמשתנה המתווך בין דפוסים ליישוב עימותים לבין עוינות מצד בן או בת הזוג, וככל שמשתתפי המחקר ישתמשו יותר בדפוס האינטגרציה ליישוב עימותים בזוגיות, מידת הקרבה לבן או בת הזוג תהיה גבוהה יותר וחויית העוינות מצד בני או בנות זוגם תהיה נמוכה יותר. לעומת זאת, ככל שמשתתפי המחקר ישתמשו יותר בדפוס הכוחני, מידת הקרבה לבן או לבת הזוג תהיה נמוכה יותר וחויית העוינות מצד בני או בנות זוגם תהיה גבוהה יותר.

הבדלים בין המינים

בצד בדיקת הקשר בין מדדי השוויוניות לבין היבטים שונים ביחסי הזוגיות ועוינות בזוגיות, מטרה נוספת של המחקר הייתה לבחון באופן משווה: האם נתיבי הקשר בין המשתנים המסבירים לבין משתנה התוצאה, עוינות ביחסי הזוגיות, דומים או שונים עבור גברים לעומת נשים? ביססנו בדיקה מبدלת זו על מחקרים קלאסיים (Bernard, 1982) ועל מחקרים עדכניים יותר (Boerner et al., 2014) אשר למרות השינויים שחלו בתפקידי המינים בעשורים האחרונים, מציגים את חויית יחסי הזוגיות, ובכלל זה את חויית הנישואין, באור שונה עבור גברים ועבור נשים.

ההבדלים בין גברים לנשים בחויית יחסי הזוגיות עשויים לנבוע מתהליכים המתרחשים בזירה החברתית-כלכלית, ומהציפיות לגבי תפקידי המינים, המעוצבות לאורך שנים בתהליכי סוציאליזציה אינטנסיביים וממושכים (Ferree, 2010). קביעה זו באה לידי ביטוי בצורה מובהקת בישראל, המדורגת במקום הרביעי מלמטה במדינות ה-OECD בשביעות רצון מהאיזון בין הבית לתחומי חיים אחרים (פוקס ואפשטיין, 2019), ומתאפיינת בקיטוב מגדרי בולט בשוק העבודה (שטייר והרצברג, 2013). אי-השוויון המגדרי בישראל בנושאי בנטל תחזוקת הבית שב ועולה, כפי שצוין, במחקרים שנערכו לאורך השנים (Kulik, 2016; Stier & Lewin-Epstein, 2000).

בשל העדר מובהק של שוויון מגדרי בזירה הציבורית ובזירה המשפחתית, משמעות יחסי הזוגיות והערכתם, על שלל ההיבטים המאפיינים יחסים אלו, עשויה להיות שונה עבור כל אחד משני המינים. לקביעה זו קיימים ביסוסים תאורטיים ואמפיריים כאחד. כך למשל גישת ההלימה בתפקידי המינים (Eagly & Diekmann, 2005; role congruity theory) מבוססת על הטענה כי מכיוון שתחום היחסים הבין-אישיים והאחריות לשימורם ולטיפוחם הם תפקידן של נשים (Gilligan, 1982), הן מייחסות חשיבות רבה יותר לאינטימיות בזוגיות בהשוואה לגברים, ובשל ציפיותיהן הגבוהות יותר מאיכות יחסי הזוגיות, שביעות רצוןן מיחסים אלו נמוכה מזו של גברים. עוד טענה גיליגן כי אופיים של ההבדלים המגדריים הוא היררכי והם מובנים חברתית, וכי "כאשר ההתמקדות על האינדיווידואליזם ועל ההישגיות האישית מתרחבת גם לתקופת הבגרות המזוהה עם אוטונומיה אישית, אזי העיסוק בקשרים אישיים נראה יותר כחולשה נשית מאשר כעוצמה אנושית" (Gilligan, 1982, p.42). לבסוף נמצא כי במטרה לפתור אי-הבנות עם בני זוג, נשים יוזמות עימותים מילוליים יותר מגברים (Cohen, Geron, & Farchi, 2009), בעוד גברים מגלים התנהגות הימנעותית יותר מנשים (Carstensen, Gottman, & Levenson, 1995). יתר על כן, חלק מהמחקרים הראו כי להיבטים שונים של יחסי הזוגיות (תמיכה, חיי מין מספקים, חברות, אינטימיות) ישנה תרומה שונה להסבר ההערכה הגלובלית של יחסי הזוגיות בקרב גברים לעומת נשים (Acitelli & Antonucci, 1994).

כלל ההבדלים שצינו בין המינים, נאספו לתמונה כוללת שעל-פיה חוויית הקשר הזוגי עבור גברים שונה מזו של נשים. בשל כך וכיוון שגוף הידע שנצבר עד כה אינו מאפשר להציג השערות באשר להבדלים בנתיבי הקשר בין מדדי השוויוניות השונים לבין ההיבטים ביחסי הזוגיות שנבחנו במחקר זה, אך הוא מספיק כדי לבסס את התפיסה שעל-פיה חוויית הקשר הזוגי שונה בין המינים, סוגיית הקשר בין מדדי השוויוניות לעיוניות בזוגיות נבחנה מתוך הבחנה בין גברים לנשים. על כן, מודל המחקר המשוער נבחן בנפרד עבור כל אחד מהמינים, ואולם בדיקת ההבדלים בין המינים בנתיבי הקשר בין משתני המחקר היא ללא השערות מוקדמות ואופייה אקספלורטיבי.

שיטת המחקר

מדגם המחקר

מדגם המחקר כלל 313 משתתפים, מתוכם 145 (46.3%) גברים ו-168 (53.7%) נשים, כולם יהודים שאינם חרדים. דגימת המחקר הייתה דגימת נוחות, והקריטריון להכללה במדגם המחקר היה הימצאות בזוגיות (נישואין או מגורים משותפים ללא נישואין לכל הפחות שנה). נתוני המחקר נאספו בשנת 2019, ועל-מנת להגדיל את מדגם המחקר בתוך פרק זמן קצר, כמחצית מהנתונים נאספו על-ידי מכון המחקר "פאנל", המתמחה בביצוע מחקרים חברתיים, והמחצית האחרת נאספה באמצעות קישור מקוון שהועלה לאתרי אינטרנט בקבוצות מקצועיות וחברתיות בעלות אופי מגוון. הזמן הממוצע למילוי השאלון ארך כ-20 דקות. יש לציין כי בבחינת ההבדלים במשתני המחקר העיקריים בין שני מקורות הדגימה, לא נמצאו הבדלים מובהקים. אשר להתפלגות משתפי המחקר על-פי משתני הרקע, במבחן t למדגמים בלתי תלויים לא נמצאו הבדלים מובהקים בין המינים בגיל המשתתפים, וכך גילם הממוצע של הגברים עמד על 36.67 (סטיות תקן 10.08) וגילן הממוצע של הנשים עמד על

34.42 (סטיית תקן 1.03). הבדלים בין המינים בהתפלגות משתני הרקע הנוספים מוצגים בלוח 1.

לוח 1: התפלגות מדגם המחקר על-פי משתני רקע

χ^2	נשים (N=168)	גברים (N = 145)	משתני רקע
השכלה			
10.2**	1.0%	1.8%	עד תיכונית
10.2**	18.6%	15.8%	תיכונית מלאה
10.2**	28.3%	13.3%	על-תיכונית שאינה אקדמית
10.2**	37.9%	51.0%	תואר ראשון
10.2**	13.9%	14.0%	תואר שני
10.2**	2.1%	4.2%	תואר שלישי
סטטוס הזוגיות			
15.2**	24.1%	7.6%	נשואים
15.2**	75.9%	92.4%	מגורים משותפים
דתיות			
2.36	45.6%	49.3%	חילוני
2.36	34.4%	39.6%	מסורתי
2.36	20.0%	11.1%	דתי
מצב כלכלי			
15.2**	30.2%	24.1%	נמוך בהרבה מהממוצע
15.2**	29.6%	32.4%	נמוך מהממוצע
15.2**	23.9%	30.3%	ממוצע
15.2**	16.4%	13.1%	מעל הממוצע

* $p < .05$, ** $p < .01$

כלי המחקר

כלי המחקר כללו מספר שאלונים, שחלקם בחנו את מדדי השוויוניות ביחסי הזוגיות, ואחרים בחנו היבטים שונים הנוגעים ליחסי הזוגיות.

שאלון עוינות ביחסי זוגיות (Social Undermining Questionnaire). השאלון המקורי פותח על-ידי אבי ואחרים (Abbey et al., 1985), והוא כולל פריטים המתארים התנהגות עוינת שמבטא המשתתף, ופריטים המתארים התנהגות עוינת המופנית כלפי המשתתף על-ידי בן או בת זוגו. עם זאת, במחקר זה נבחנו רק פריטים הבוחנים התנהגות עוינת של בן או בת הזוג כלפי משתתפי המחקר, לדוגמה "באיזו מידה נוהגת/בן/ת הזוג בכעס או בחוסר נעימות כלפך?" משתתפי המחקר התבקשו לציין את מידת הסכמתם עם ההיגדים בסולם ליקרט בן חמש דרגות, החל מ-1 (במידה מעטה מאוד) ועד 5 (במידה רבה מאוד), והציון חושב על בסיס ממוצע של כל הפריטים. ככל שהציון גבוה יותר, המשתתף חש כי בן או בת זוגו מגלים כלפיו רמה גבוהה יותר של עוינות. המהימנות הפנימית, אלפא קרונבר, שנמצאה לשאלון במחקר זה הייתה $\alpha=0.84$.

שאלון דפוסים ליישוב עימותים בזוגיות (Conflict Resolution Questionnaire) - השאלון פותח על-ידי רחים (Rahim, 1983), ותורגם לעברית על-ידי ריינר (1996). השאלון המקורי נועד לבחון דפוסים ליישוב קונפליקטים בעבודה, ומאוחר יותר מצאו פילקינגטון, ריצ'רדסון ואטלי (Pilkington, Richardson, & Utley, 1988) כי השאלון יעיל בסיווג דפוסים ליישוב עימותים גם ביחסים בין-אישיים. השאלון כולל 28 פריטים המתקבצים לחמישה גורמים, שכל אחד מהם מבטא דפוס אחר ליישוב עימותים ביחסי הזוגיות: אינטגרציה, הימנעות, ויתור, מאבק ופשרה. עם זאת, כפי שפורט ברקע התאורטי, על-מנת להבחין בין דפוסים הסתגלותיים לבין דפוסים שאינם הסתגלותיים, השתמשנו במחקר זה בשני דפוסים בלבד המבטאים את שני הקצוות של הרצף ההסתגלותי: דפוס האינטגרציה המבטא את הדפוס ההסתגלותי ביותר, ודפוס המאבק המבטא את הדפוס שאינו הסתגלותי (להלן "הדפוס הכוחני"). דפוס האינטגרציה כולל חמישה פריטים המבטאים שיתוף פעולה והתחשבות בבן או בבת הזוג, לדוגמה "אשתדל לשתף פעולה עם בן/בת זוגי על-מנת למצוא פתרון כך שיענה על ציפיותינו"; והדפוס הכוחני כולל ארבעה פריטים המתארים מאבק עם בן או בת הזוג בעת הניסיון ליישב עימותים בזוגיות, לדוגמה "אני בדרך כלל מתעקש כך שהחלטות שלי יתקבלו". משתתפי המחקר התבקשו לציין את מידת השימוש שהם עושים בדפוס המתואר בהיגדים בסולם ליקרט בן חמש דרגות, החל מ-1 (כלל לא) ועד 5 (במידה רבה מאוד), ולכל אחד מהגורמים הופק ציון באמצעות חישוב ממוצע של כל הפריטים שהוא כולל. ככל שהציון גבוה יותר, המשמעות היא כי בעת הניסיון ליישב עימותים בזוגיות המשתתף נוטה לאמץ במידה רבה יותר את הדפוס המסוים. המהימנות הפנימית, אלפא קרוונבר, שנמצאה לגורמי השאלון הייתה טובה: עבור דפוס האינטגרציה $\alpha=0.94$, ועבור הדפוס הכוחני $\alpha=0.80$.

שאלון חוויית קרבה בין בני הזוג (The Experiences in Close Relationship Scale – ECR) - השאלון פותח על-ידי ברנאן ואחרים (Brennan, Barnett, & Gareis, 2001) ועובד לגרסה מקוצרת על-ידי וול ואחרים (Wei, Russell, Mallinkrodt, & Vogel, 2007). השאלון כולל 13 פריטים הבוחנים היבטים שונים של תחושת קרבה לבן או לבת הזוג, לדוגמה "אני מרגיש בנוח לשתף ברגשותי הפרטיים את בן או בת הזוג שלי". משתתפי המחקר התבקשו לציין את מידת הסכמתם עם ההיגדים בסולם ליקרט בן חמש דרגות, החל מ-1 (כלל לא) ועד 5 (במידה רבה מאוד), והציון חושב על בסיס ממוצע של כל הפריטים. ככל שהציון גבוה יותר, מידת הקרבה כלפי בן או בת הזוג גבוהה יותר. המהימנות הפנימית, אלפא קרוונבר, שנמצאה לשאלון במחקר זה הייתה טובה, $\alpha=0.92$.

מדד השוויוניות בביצוע עבודות הבית - המדד לבחינת מידת השוויוניות בביצוע עבודות הבית נבנה על בסיס שתי שאלות: האחת בדקה את מספר השעות שמשתתפי המחקר מקדישים מדי יום לביצוע עבודות הבית ולטיפול בילדים: "כמה שעות את/ה מקדיש/ה ביום לעבודות הבית ולטיפול בילדים?" והאחרת בדקה את מספר השעות שבנות או בני הזוג של משתתפי המחקר מקדישים מדי יום לעבודות הבית ולטיפול בילדים (על-פי הדיווח של משתתפי המחקר): "כמה שעות בן או בת זוגך מקדישים ביום לעבודות הבית ולטיפול בילדים?"

על בסיס שתי שאלות אלו, נבנה המשתנה שוויוניות בעבודות הבית ובטיפול בילדים (להלן "שוויוניות בעבודות הבית") שכלל שלוש קטגוריות: האישה מקדישה שעות רבות יותר לעבודות הבית, הגבר מקדיש שעות רבות יותר לעבודות הבית, שוויון במספר השעות שבני הזוג מקדישים לעבודות הבית.

שאלון שוויוניות בפרנסת המשפחה – על בסיס מחקרים שונים בתחום (Izraeli, 1994; Thébaud, 2010), השוויוניות בפרנסת המשפחה נבדקה באמצעות שאלה אחת: "ציין/ני את התשובה המתארת בצורה המדויקת ביותר את מידת השוויוניות בפרנסה בחיים הזוגיים שלך". משתתפי המחקר התבקשו לדרג את תשובותיהם בסולם ליקרט בן חמש דרגות, החל מ-1 (הכנסתו של בן הזוג גבוהה הרבה יותר מהכנסת האישה) ועד 5 (הכנסתה של האישה גבוהה הרבה יותר מהכנסת הבעל). על-מנת להגיע בכל קבוצה למספר משתתפים מספק לביצוע עיבודים סטטיסטיים, קיבצנו יחד את הערכים 1 ו-2 בסולם התשובות, וקיבלנו קטגוריה שבה הגבר משתכר יותר מהאישה (להלן "יתרון של הגבר בפרנסה"). בהמשך קובצו יחד ערכים 4 ו-5 והתקבלה קטגוריה שבה האישה משתכרת יותר מבן זוגה (להלן "יתרון של האישה בפרנסה"), והערך 3 הגדיר קטגוריה שבה הייתה שוויוניות בפרנסת המשפחה אשר היוותה בניתוחים הסטטיסטיים את קטגוריית ההתייחסות (ערך הבסיס).

שאלון עמדות כלפי שוויוניות בתפקידי המינים – השאלון פותח על-ידי קוליק (2018), והוא כולל 23 פריטים הבוחנים עמדות כלפי שוויוניות בתפקידי המינים במגוון עולמות תוכן: עמדות באשר לתפקידים במשפחה, לדוגמה "לדעתי גברים צריכים לקחת חלק בעבודות הבית כדוגמת הנשים"; עמדות באשר לתפקידים בעבודה, לדוגמה "לדעתי יזמות עסקית מתאימה לגברים ולנשים באותה מידה"; ועמדות באשר ליחסים בין-אישיים, לדוגמה "לדעתי זה בסדר שנשים יחזרו אחר גברים כדוגמת גברים המחזרים אחרי נשים". משתתפי המחקר התבקשו לדרג את תשובותיהם בסולם ליקרט בן חמש דרגות, החל מ-1 (בכלל לא) עד 5 (במידה מרובה), ולשאלון חושב ציון אחד על בסיס ממוצע של כל הפריטים. ככל שהציון גבוה יותר, העמדות כלפי תפקידי המינים שוויוניות יותר. המהימנות הפנימית, אלפא קרובך, שנמצאה לשאלון במחקר זה הייתה $\alpha=0.76$.

שאלון רקע – כלל מגוון נתונים: מגדר, גיל, השכלה, מידת דתיות, מספר הילדים, גיל הילד הצעיר, הערכת המצב הכלכלי (בסולם הנע מ-1 – הרבה מתחת לממוצע, ועד 5 – הרבה מעל הממוצע), מספר השעות ביום שמשותפי המחקר מקדישים לעבודת הבית, ומספר השעות ביום שבן או בת הזוג של משתתפי המחקר מקדישים לעבודת הבית.

עיבוד הנתונים

ההבדלים בין נשים לגברים במשתני המחקר הבלתי תלויים והתלויים, נבחנו באמצעות מבחני t . השערות המחקר נבחנו באמצעות מודל ניתוח נתיבים שנבדק בנפרד עבור נשים ועבור גברים. מודל ניתוח נתיב (Path Analysis) מהווה הרחבה של מודל הרגרסיה ומאפשר לבחון אם מערך רב-משתנים של נתונים קורלטיביים מראה תאימות למודל תאורטי-סיבתי. במודל ניתוח הנתיב ישנם שני סוגי משתנים: משתנים חיצוניים (Exogenous) המשמשים במודל כמשתנים מסבירים בלבד, ומשתנים פנימיים (Endogenous) המשמשים כמשתנים מוסברים ומתווכים. במחקר זה המשתנים האקסוגניים היו משתני הרקע, ומדדי השוויוניות והמשתנים האנדוגניים היו ההיבטים השונים של יחסי הזוגיות ושל עוינות ביחסי הזוגיות. הרגרסיה במודל מבוצעת לכל משתנה אנדוגני בנפרד כתלוי במשתנים המוצגים לפניו בהיררכיה, אשר על-פי התשתית התאורטית שעליה בנוי המודל המשוער של המחקר, מסבירים משתנה זה. משקלי הרגרסיה מושווים למתאמים בין המשתנים ולמדדי ההתאמה למודל (כלומר, שונות מוסברת ומובהקות), והמודל הטוב ביותר נבחר כמודל האמפירי. מקדמי הנתיב ניתנים להצגה כמקדמי רגרסיה לא מתוקננים (B) ומתוקננים (β), המראים בנתיב השפעה ישירה של

המשתנה המסביר על המשתנה התלוי. מקדם הנתיב מצביע על היקף ההשפעה של משתנה אחד על האחר, כאשר שולטים במשתנים אחרים. בנוסף לקשרים הישירים, מודל ניתוח נתיבים מאפשר לאמוד גם קשרים עקיפים. הבדיקה המקובלת לאיכות הקשר במונחים של מובהקות, מבוססת על דגימות חוזרות (bootstrapping). על בסיס סקירת הספרות וגוף הידע שהצטבר בסוגיית הקשר בין שוויוניות לבין היבטים של יחסי הזוגיות, במודל ניתוח הנתיב המשוער, בצד משתני הרקע המשמשים כמשתני בקרה, ראשונים בהיררכיה מופיעים שלושת מדדי השוויוניות: עמדות כלפי שוויוניות בתפקידי המינים, שוויוניות בהכנסת המשפחה ושוויוניות בביצוע עבודות הבית. מכיוון ששניים ממדדי השוויוניות (שוויוניות בפרנסת המשפחה ושוויוניות בחלוקת העבודה בבית) הם משתנים קטגוריאליים אשר כל אחד מהם כולל שלושה ערכים, הצגתם במודל ניתוח הנתיב אינה כדוגמת הצגת הממצאים עבור המשתנים הרציפים, והם הוצגו באמצעות משתנים המשווים לקטגוריית ההתייחסות (ערך הבסיס, כלומר ערך השוויוניות במדד המסוים).

מתוך כך, אשר למשתנה שוויוניות בעבודות הבית אשר כלל שלוש קטגוריות (ראו סעיף כלי המחקר), בעת הכנסת מדדי השוויוניות בעבודות הבית למודל ניתוח הנתיב, יצרנו למדדים אלו שני מדדי דמי: האחד – האישה מקדישה שעות רבות יותר לעבודות הבית, לעומת שוויוניות במדד זה (קטגוריית התייחסות), והאחר – הגבר מקדיש שעות רבות יותר לעבודות הבית, לעומת שוויוניות במדד זה (קטגוריית התייחסות). באותה צורה, יצרנו גם למדד השוויוניות בפרנסת המשפחה שני מדדי דמי: האחד – יתרון של האישה בפרנסה, לעומת שוויוניות במדד זה (קטגוריית התייחסות), והאחר – יתרון של הגבר בפרנסה, לעומת שוויוניות במדד זה (קטגוריית התייחסות).

ממצאים

יש להדגיש כי על אף שהמחקר עסק בגברים ונשים שאינם נשואים זה לזו או מצויים בזוגיות זה עם זו, לאורך המאמר על חלקיו השונים, ובכלל זה בהצגת הממצאים, השתמשנו בביטוי "בני זוגם או בנות זוגם". השימוש בביטוי זה התאפשר מכיוון שעל אף שלא חקרנו את הדיאדה הזוגית, כלומר כלל משתתפי המחקר הם נשים וגברים שאינם מצויים ביחסי זוגיות זה עם זה, בחלק מהשאלות נשאלו משתתפי המחקר באשר להיבט המסוים ביחס לבני או לבנות זוגם (למשל, "מי תורם יותר להכנסת המשפחה אתה או בן או בת זוגך?"; "מי מבצע יותר עבודות בית אתה או בן בת זוגך?"), וגם במשתנים המעריכים היבטים שונים של יחסי הזוגיות, הם נשאלו על בני או בנות זוגם. לפיכך, גם אם משתתפי המחקר אינם ביחסי זוגיות זה עם זה, תשובותיהם לגבי הסוגיות השונות הנוגעות לזוגיות, מספקות מבט על מערכת יחסי הזוגיות שלהם אשר נבחנה מנקודת ראותם.

הבדלים בין המינים במשתני המחקר

טרם בחינת השערות המחקר הייחודיות, נבחנו הבדלים בין המינים במשתני המחקר המסבירים (מדדי השוויוניות השונים), המשתנים המתווכים (דפוסי יישוב עימותים בזוגיות ותחושת קרבה לבן או בת הזוג) ומשתנה התוצאה, עוינות ביחסי הזוגיות. כפי שעולה מלוח 2, ממבחני t-test עולים הבדלים אחדים בין המינים באשר ליחסי הזוגיות. כך נמצא כי נשים מדווחות על רמה גבוהה יותר של קרבה לבן הזוג בהשוואה לגברים. לעומת זאת, בהשוואה לנשים, גברים חשים כי בנות זוגם מגלות כלפיהם רמה

גבוהה יותר של עוינות. עם זאת, לא נמצאו הבדלים בין המינים בשימוש בדפוסים ליישוב עימותים, ונמצא כי שני המינים משתמשים באותה מידה הן בדפוס הכוחני והן בדפוס האינטגרציה. יש לציין כי על-פי הדיווח של כלל משתתפי המחקר, גברים ונשים, מידת השימוש בדפוס האינטגרציה עולה על מידת השימוש בדפוס הכוחני בעת הניסיון ליישב עימותים בזוגיות.

אשר למדדי השוויוניות, נמצא כי עמדותיהן של נשים כלפי תפקידי המינים שוויוניות יותר מאלו של הגברים, אולם לא נמצאו הבדלים מובהקים בין המינים באשר להערכת השוויוניות בפרנסת המשפחה. עם זאת, נמצאו הבדלים מובהקים בין המינים באשר לממד השוויוניות בעבודות הבית. כך על אף ששני המינים סבורים כי נשים הן אלו שנושאות במידה רבה יותר בנטל העבודה בבית, הערכתן של נשים את מספר השעות שהן מקדישות לעבודות הבית, גבוהה מהערכתם של הגברים את מספר השעות שנשים מקדישות לעבודות הבית. לעומת זאת, גברים מעריכים יותר מנשים כי דפוס חלוקת העבודה בבית הוא שוויוני, או כי הם נושאים במידה רבה יותר בנטל עבודות הבית, בהשוואה להערכתן של הנשים את מספר השעות שגברים מקדישים לעבודות הבית.

לוח 2: הבדלים בין המינים במשתני המחקר

משתנים	גברים	נשים	t, χ^2
קרבה לבן/בת הזוג	4.24 (.69) <i>M</i> <i>(SD)</i>	4.55 (.55)	$t=-4.33^{***}$
עוינות מצד בן/בת הזוג	2.06 (.75) <i>M</i> <i>(SD)</i>	1.79 (.50)	$t=-3.72^{***}$
דפוס כוחני	2.41 (.90) <i>M</i> <i>(SD)</i>	2.31 (.90)	$t=-0.92$
דפוס אינטגרציה	4.04 (.78) <i>M</i> <i>(SD)</i>	4.19 (.67)	$t=-1.74$
עמדות שוויוניות	3.75 (.67) <i>M</i> <i>(SD)</i>	4.15 (.63)	$t=-5.29^{***}$
פרנסת המשפחה	שוויוניות יתרון לגבר יתרון לאישה	18.6% 63.5% 18.0%	$\chi^2=1.88$
חלוקת העבודה בבית	שוויוניות הגבר יותר האישה יותר	37.9% 20.7% 41.4%	$\chi^2=6.23^*$

*** $p < .001$, ** $p < .01$, * $p < .05$

מודל ניתוח הנתיב: ניתוח משווה בין המינים

למודל נמצא טיב התאמה משיבוע רצון: $CFI=.988$, $TLI=.977$, $RMSEA=.029$, $Chi Square=48.76$, $df=43$, $p=.25$, $SRMR=.040$ (standardized estimates). מודל ניתוח הנתיב חושב בנפרד עבור גברים ועבור נשים (ראו תרשימים 2 ו-3).

מודל ניתוח הנתיב עבור גברים

מתוך משתני הרקע, המשתנה היחיד שנמצא קשור למשתני המחקר הוא המשתנה גיל (ראו לוח 3), וכך ככל שגיל הגבר מבוגר יותר, מידת הקרבה לבת הזוג נמוכה יותר ($\beta=-.13$, $p<.05$). באשר למדדי השוויוניות, מבין שלושת המדדים שנבחנו, התרומה הרבה ביותר להסבר יחסי הזוגיות בהיבטים השונים נמצאה למדד עמדות כלפי שוויוניות בתפקידי המינים, וכך ככל שעמדותיהם של הגברים כלפי תפקידי המינים שוויוניות יותר, הם עושים שימוש רב יותר בדפוס האינטגרציה ($\beta=.25$, $p<.01$) ושימוש מופחת בדפוס הכוחני ($\beta=-.20$, $p<.05$). נוסף על כך, נמצא כי ככל שהעמדות כלפי תפקידי המינים שוויוניות יותר, מידת הקרבה של הגברים לבנות זוגם גבוהה יותר ($\beta=.15$, $p<.05$).

אשר למדד שוויוניות בפרנסת המשפחה, נתיבי הקשר בין משתני המחקר מראים קשר שלילי על גבול המובהקות בין יתרון האישה בפרנסת המשפחה (לעומת מצב של שוויוניות במדד זה) לבין תחושת קרבה לבת הזוג ($\beta=-.12$, $p<.10$). כך כאשר האישה משתכרת יותר מבן זוגה (לעומת מצב של שוויוניות בפרנסת המשפחה), פוחתת מידת הקרבה שחשים גברים כלפי בנות זוגם. מהצד השני של המטבע, ניתן לראות ממצאים אלו באופן הבא: במצב של שוויוניות בפרנסת המשפחה (לעומת מצב שבו האישה משתכרת יותר מהגבר), מידת הקרבה שגברים חשים לבנות זוגם גבוהה יותר.

נוסף על כך, על-פי תפיסת הגברים, כאשר האישה מקדישה שעות רבות יותר לעבודות הבית (לעומת מצב של שוויוניות במדד זה), קיים שימוש מופחת מצד הגברים בדפוס האינטגרציה ליישוב עימותים בין בני הזוג ($\beta=-.20$, $p<.05$). במילים אחרות, במצב של שוויוניות ביצוע עבודות הבית, הגברים עושים שימוש רב יותר בדפוס האינטגרציה. יש לציין כי מנקודת ראותם של הגברים, יתרון שלהם בפרנסת המשפחה (לעומת שוויוניות במדד זה), או מצב שבו הם מקדישים לעבודות הבית יותר מבנות זוגם (לעומת שוויוניות במדד זה), אינם תורמים להסבר ההיבטים השונים של יחסי הזוגיות.

בנוסף לקשרים הישירים בין מדדי השוויוניות להיבטים השונים של יחסי הזוגיות, נמצאו כמה קשרים עקיפים מובהקים. מתוך כך נמצא קשר עקיף בין המשתנה האישה מקדישה יותר לעבודות הבית (לעומת שוויוניות במשתנה זה) לבין תחושת קרבה לבת הזוג באמצעות שימוש בדפוס האינטגרציה ליישוב עימותים בזוגיות ($indirect=-.13$, $p<.05$). כך כאשר האישה מקדישה שעות רבות יותר לביצוע עבודות הבית (לעומת שוויוניות במדד זה), פוחתת שכיחות השימוש של גברים בדפוס האינטגרציה בעת העימותים בין בני הזוג, וככל שמידת השימוש של הגברים בדפוס האינטגרציה נמוכה יותר, תחושת הקרבה של גברים כלפי נשותיהם נמוכה יותר.

בקשרים העקיפים הנוספים, נקודת המוצא לנתיב הקשר היא עמדות שוויוניות כלפי תפקידי המינים. כך ככל שעמדות אלו שוויוניות יותר, השימוש בדפוס האינטגרציה על-ידי הגברים בעת עימותים בזוגיות רב יותר, וככל שהשימוש בדפוס זה רב יותר, מידת הקרבה לבת הזוג גבוהה יותר ($indirect=-.07$, $p<.05$), וככל שזו גבוהה יותר, הגברים חשים כי בנות זוגם מגלות כלפיהם רמה נמוכה יותר של עוינות ($indirect=.17$, $p<.01$). כמו כן, כאשר המשתנה המתווך הוא תחושת קרבה לבת הזוג,

ובהינתן קשר חיובי בין עמדות שוויוניות כלפי תפקידי המינים לבין תחושת הקרבה לבת הזוג, חוויית העוינות מצד בת הזוג נמוכה יותר ($indirect = -.08, p < .05$).

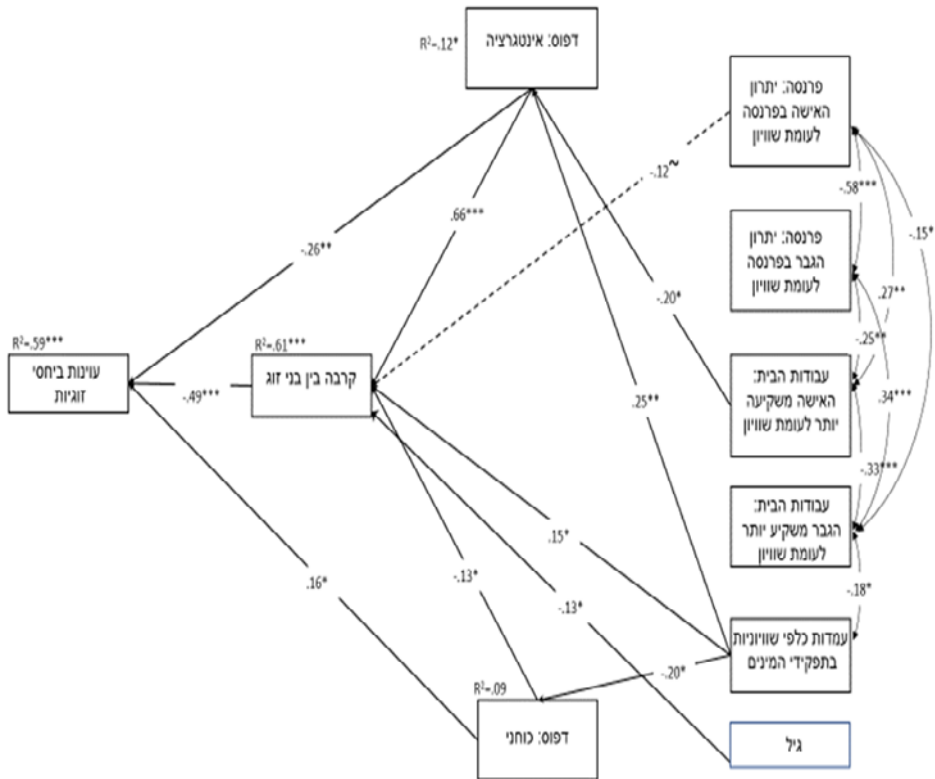
הקשר העקיף האחרון שנמצא בקרב גברים הוא בנתיב משולש: מעמדות כלפי שוויוניות בתפקידי המינים לעוינות בזוגיות באמצעות המשתנים דפוס האינטגרציה ותחושת קרבה לבת הזוג ($indirect = -.08, p < .05$): כך ככל שהעמדות כלפי תפקידי המינים בקרב גברים שוויוניות יותר, השימוש שהם עושים בדפוס האינטגרציה ליישוב עימותים בזוגיות רב יותר. דפוס זה בתורו קשור בקשר חיובי לתחושת קרבה לבת הזוג, וזו קשורה בקשר שלילי לתחושת עוינות מצד בת הזוג ($indirect = -.08, p < .05$).

לוח 3: מודל ניתוח נתיבים עבור גברים, מקדמים מתוקננים, (טעות תקן)

עוינות	קרבה	כוחני	אינטגרציה	
.04 (.07)	-.13* (.06)	.12 (.10)	-.11 (.09)	גיל
.003 (.07)	-	-	-	השכלה
-.04 (.07)	.07 (.06)	.001 (.10)	-.08 (.09)	מצב כלכלי
.02 (.06)	-	-	-	סטטוס הזוגיות
-.02 (.07)	-.12 ⁻ (.08)	.03 (.10)	.06 (.10)	יתרון לאישה בפרנסה
.01 (.07)	.01 (.08)	.12 (.11)	.08 (.10)	יתרון לגבר בפרנסה
.10 (.07)	.002 (.08)	.14 (.11)	-.20* (.10)	השקעה רבה יותר של האישה בעבודות הבית
-.08 (.07)	.03 (.07)	.05 (.10)	-.01 (.09)	השקעה רבה יותר של הגבר בעבודות הבית
.10 (.07)	.15* (.07)	-.20* (.09)	.25** (.09)	שוויוניות בעמדות
-.26** (.10)	.66*** (.05)	-	-	דפוס אינטגרציה
.16* (.07)	-.13* (.07)	-	-	דפוס כוחני
-.49*** (.10)	-	-	-	קרבה
-	-	-	-	עוינות
.59*** (.06)	.61*** (.05)	.09 (.05)	.12* (.06)	R ²

*** $p < .001$, ** $p < .01$, * $p < .05$

תרשים 2: מודל ניתוח הנתיב עבור גברים

הערה: הקו המקווקו והסימן ~ מצביע על קשר המתקרב למובהקות
 *** $p < .001$, ** $p < .01$, * $p < .05$

מודל ניתוח הנתיב עבור הנשים

בקרב נשים נמצאו מספר קשרים בין משתני הרקע לבין משתני המחקר האנדוגניים: נמצאו קשרים שליליים בין גיל הנשים לבין נטייתן לאמץ את דפוס האינטגרציה בעת הניסיון ליישב עימותים בזוגיות שליליים ($\beta = -.33, p < .001$); בין גיל הנשים לבין תחושת הקרבה לבני זוג ($\beta = -.28, p < .01$). כלומר, ככל שגילן של הנשים מבוגר יותר, הן משתמשות פחות בדפוס האינטגרציה ומידת הקרבה שהן חשות לבני זוגן נמוכה יותר. עוד נמצא כי ככל שהנשים מעריכות את מצבן הכלכלי כטוב יותר, הן משתמשות פחות בדפוס הכוחני בעת הניסיון ליישב עימותים בזוגיות ($\beta = -.26, p < .01$).

מבין שני מדדי השוויוניות, נמצא כי מדד השוויוניות בפרנסת המשפחה הוא המדד היחיד שתרומתו להסבר יחסי הזוגיות מובהקת, וכך כאשר לאישה יש יתרון בפרנסת המשפחה (לעומת שוויוניות במדד זה), השימוש שהיא עושה בדפוס הכוחני ליישוב עימותים בין בני הזוג נמוך יותר ($\beta = -.20, p < .05$), אך רמת העוינות שהיא חווה מצד בן זוגה גבוהה יותר ($\beta = .16, p < .05$). מהצד השני של המטבע, ניתן

לראות ממצא זה באופן הבא: במצב של שוויוניות בפרנסת המשפחה (לעומת מצב שבו לאישה יש יתרון במדד זה), האישה עושה שימוש רב יותר בדפוס הכוחני ליישוב עימותים בזוגיות, ורמת העוינות שהיא חווה מצד בן זוגה גבוהה יותר.

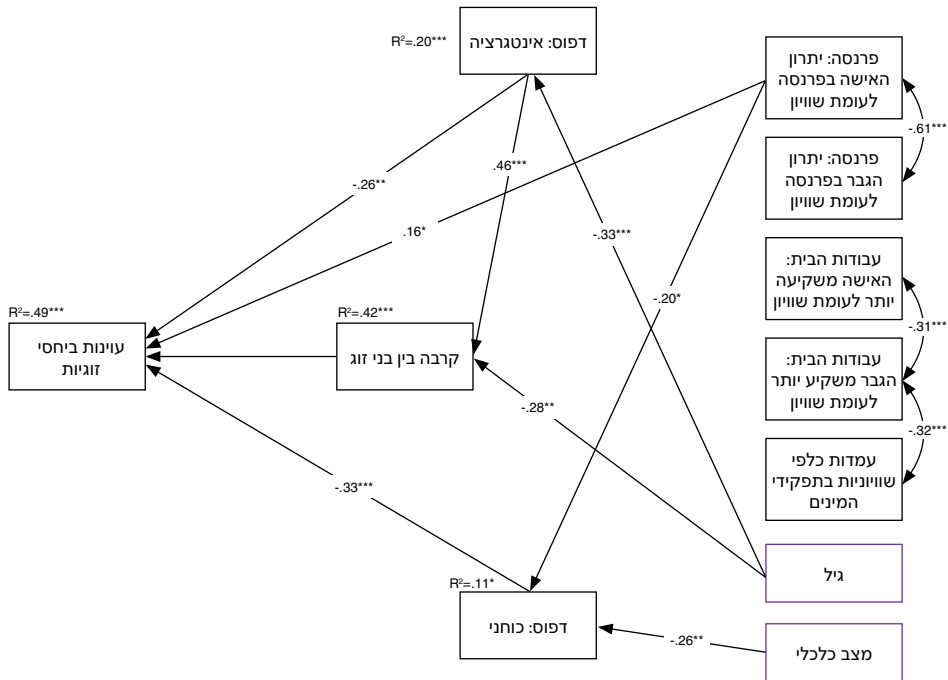
לעומת זאת, נמצאו קשרים בין ההיבטים השונים של יחסי הזוגיות. כך נמצא קשר חיובי בין השימוש בדפוס האינטגרציה ליישוב עימותים בזוגיות לבין תחושת הקרבה לבני זוגן ($\beta = -.46, p < .001$), וקשר שלילי בין השימוש בדפוס זה לחוויה של עוינות מצד בני זוגן ($\beta = -.26, p < .0$). עוד נמצא בקרב הנשים קשר שלילי בין תחושת הקרבה לבן הזוג לבין חוויית העוינות מצד בני זוגן ($\beta = -.34, p < .01$). יש לציין כי בקרב הנשים לא נמצאו קשרים עקיפים בין מדדי השוויוניות לבין ההיבטים השונים של יחסי הזוגיות.

לוח 4: מודל ניתוח נתיבים עבור נשים, מקדמים מתוקננים, (טעות תקן)

עוינות	קרבה	כוחניות	אינטגרציה	
.05 (.11)	-.28** (.09)	.15 (.11)	-.33*** (.08)	גיל
-.01 (.06)	-	-	-	השכלה
-.05 (.08)	.15- (.08)	-.26** (.10)	.09 (.09)	מצב כלכלי
.05 (.07)	-	-	-	סטטוס הזוגיות
.16* (.07)	.05 (.09)	-.22* (.11)	.01 (.11)	יתרון לאישה בפרנסה
.07 (.08)	.01 (.09)	-.16 (.10)	.16 (.10)	יתרון לגבר בפרנסה
.03 (.06)	-.04 (.08)	.08 (.07)	-.03 (.08)	השקעה רבה יותר של האישה בעבודות הבית
-.01 (.07)	-.08 (.07)	.15 (.10)	-.14 (.09)	השקעה רבה יותר של הגבר בעבודות הבית
.03 (.07)	.01 (.07)	.01 (.09)	.06 (.09)	שוויוניות בעמדות
-.26** (.08)	.46*** (.08)	-	-	דפוס אינטגרציה
.33*** (.07)	-.06 (.07)	-	-	דפוס כוחני
-.34*** (.10)	-	-	-	קרבה
-	-	-	-	עוינות
.49*** (.06)	.42*** (.06)	.11* (.05)	.20*** (.05)	R ²

*** $p < .001$, ** $p < .01$, * $p < .05$; $n = 145$

תרשים 3: מודל ניתוח הנתיב עבור נשים

במבט כללי ומתוך השוואת נתיבי הקשר בין מדדי השוויוניות לבין היבטים שונים ביחסים בין גברים לנשים, נראה כי מודל הגברים מציג תמונה סבוכה יותר של קשרים ישירים ועקיפים, וכי נתיבי הקשר במודל הגברים רבים יותר מאלו שנמצאו במודל הנשים. מתוך כך נראה כי תרומתם של מדדי השוויוניות שנבחנו להסבר ההיבטים השונים ביחסי הזוגיות, גבוהה יותר בקרב הגברים לעומת תרומתם להסבר היבטים אלו בקרב נשים.

לוח 5: קשרים עקיפים במודל המחקר עבור גברים

בלתי תלוי	מתווך 1	מתווך 2	תלוי	ב"ת ← מתווך 1	מתווך 1 ← מתווך 2	מתווך 2 ← תלוי	ב"ת ← תלוי	אפקט עקיף	95%CI	סה"כ אפקט
השקעה רבה יותר של האישה בעבודות הבית	אינטגרציה	-	קרבה לבן או לבת הזוג	-.20*	-	.66***	.002	-.13*	[-.25, -.01]	-.14 (.08)
עמדות כלפי שוויוניות בתפקידים	אינטגרציה	-	קרבה לבן או לבת הזוג	.25**	-	.66***	.15*	.17**	[.05, .28]	.34*** (.09)

בלתי תלוי	מתוך 1	מתוך 2	תלוי	ב"ת ← מתוך 1	מתוך 1 ← מתוך 2	מתוך ← תלוי	ב"ת ← תלוי	אפקט ← עקיף	95%CI	סה"כ אפקט
עמדות כלפי שוויוניות בתפקידים	אינטגרציה	-	עוינות בזוגיות	.25** (.09)	-	-.26** (.10)	.10 (.07)	-.07* (.06)	[-.16, -.02]	-.17 (.10)
עמדות כלפי שוויוניות בתפקידים	קרבה לבן או בת הזוג	-	עוינות בזוגיות	.15* (.07)	-	-.49*** (.10)	.10 (.07)	-.08* (.04)	[-.16, -.01]	-.17 (.10)
עמדות כלפי שוויוניות בתפקידים	אינטגרציה או בת הזוג	קרבה לבן או בת הזוג	עוינות בזוגיות	.25** (.09)	.66*** (.05)	-.49*** (.10)	.10 (.07)	-.08* (.04)	[-.17, -.02]	-.17 (.10)

*** $p < .001$, ** $p < .01$, * $p < .05$, ~ $p < .10$

דיון

המטרה העיקרית של המחקר הייתה להסביר את חוויית העוינות ביחסי הזוגיות באמצעות מדדים שונים של שוויוניות במבט משווה בין גברים לנשים. לפיכך, בחנו אם על רקע אי-השוויון המגדרי בישראל, יחסי זוגיות שוויוניים תורמים להסבר מדדים שונים של איכות הקשר הזוגי, כאשר גולת הכותרת במחקר היא עוינות בזוגיות.

ההבדלים שנמצאו בין המינים במשתני המחקר השונים, מצביעים יחדיו על חוויה שונה של יחסי זוגיות בקרב גברים ונשים בהיבטים מסוימים, ונראה כי מקור ההבדלים נובע מהציפיות השונות שגברים ונשים מביאים ליחסי הזוגיות, כמו גם מהמשמעויות השונות שכל אחד מהמינים מייחס לתהליכים ביחסים אלו (Waller & McLanahan, 2005). אחת המסקנות העיקריות של המחקר היא כי כמצופה, שוויוניות ביחסי הזוגיות בהיבטים מסוימים תורמת להסבר אופיו של הקשר הזוגי, אך על-פי הממצאים, תרומת השוויוניות ניכרת יותר בקרב גברים מאשר בקרב נשים.

הבדלים בין המינים במשתני המחקר

בדומה למחקרים רבים שנערכו בעולם (למשל, Cerrato & Cifre, 2018; Davis, Greenstein, & Gerteisen Marks, 2007) ובישראל (Stier & Lewin-Epstein, 2000; Kulik, 2016), ממצאינו מראים כי על-פי הערכתם של שני המינים, עומס עבודות הבית המוטל על כתפי הנשים רב יותר מזה המוטל על כתפי הגברים, ואולם נשים מעריכות את אי-השוויון בנטל עבודות הבית והטיפול בילדים כמשמעותי יותר לעומת הערכתם של הגברים (Lively, Steelman, & Powell, 2010). ייתכן שעקב העומס המוטל על כתפיהן של נשים (עובדות בשכר מחוץ לבית ולעיתים אף משמשות מפרנסות ראשיות), כמו גם העובדה שהערכת הגברים מפחיתה מתרומתן לעבודות הבית, הן חשות תסכול ומביעות מורת רוח. תחושה זו משליכה על יחסי הזוגיות, וכאשר היא מוקרנת כלפי גברים, היא מביאה אותם לכדי תחושת ריחוק מבנות זוגם ולחוויה של עוינות רבה יותר מצידן.

עוד מראים ממצאינו כי עמדותיהן של נשים כלפי תפקידי המינים שוויוניות יותר מאלו של גברים. ייתכן שממצא זה אשר תועד במחקרים רבים אחרים שנערכו בעולם (Cameron & Lalonde, 2001; Katz- Wise, Priess, & Hyde, 2010) ובישראל (למשל, קוליק, 2018), נובע מרצונן של נשים להשיג בפועל שוויון מגדרי רב יותר. בשל העדר השוויון המגדרי בישראל בתחומי המשפחה (הריס-אולשק, 2015) והעבודה (פוקס, 2016) ובחברה בכללותה (צמרת-קרצ'ר ואחרות, 2020), אימוץ עמדות שוויוניות כלפי תפקידי המינים מצביע על כך שנשים מביעות שאיפה לשוויוניות רבה יותר, העשויה להיטיב עם איכות חייהן.

יחד עם זאת, כפי שנמצא במחקר אחר שנערך בישראל (Kulik, Walfisch, & Liberman, 2016), בצד הבדלים אלו קיים דמיון בין המינים בשימוש בדפוסים ליישוב עימותים בעת "פרוץ הקרבות" בין בני הזוג, ומהממצאים עולה כי שני המינים (ללא הבדל ביניהם) נוטים להשתמש במידה רבה יותר בדפוס האינטגרציה ופחות בדפוס הכוחני. ייתכן שניתן לתלות ממצא זה בעצם העובדה שהגברים והנשים משתתפי המחקר מצויים בקשר זוגי מתמשך, ועל-מנת לשמר את הקשר ביניהם, הם מעדיפים לאמץ אסטרטגיות רכות ונינוחות במטרה להשיב למשכנם את האיזון שהופר.

מדדי השוויוניות יחסי הזוגיות

בחנית הקשרים בין מדדי השוויוניות לבין שני ההיבטים של יחסי הזוגיות שנבחנו (דפוסים ליישוב עימותים בזוגיות, תחושת קרבה לבן או לבת הזוג), מעלה תמונה סבוכה למדי שעל-פיה הקשרים בין מדדי השוויוניות לבין היבטים אלו בקרב הגברים, רבים וענפים יותר מאשר בקרב הנשים. עוד ניתן להסיק כי ההבדלים בין המינים באופיים של קשרים אלו קשורים למדד השוויוניות העומד על הפרק (עמדות כלפי שוויוניות בתפקידי המינים, שוויוניות בפרנסת המשפחה ושוויוניות בחלוקת העבודה בבית). בקרב גברים, התרומה הרבה ביותר להסבר ההיבטים השונים של יחסי הזוגיות נמצאה לעמדות כלפי שוויוניות בתפקידי המינים, ונמצאו קשרים עקיפים בין מדד זה לחוויית עוינות שמגלות כלפיהם בנות זוגם. כך העמדות כלפי שוויוניות בתפקידי המינים קשורות להתרחשותם של תהליכים "רכים" ביחסי הזוגיות, למשל שימוש רב יותר שהגברים עושים בדפוס האינטגרציה בעת הניסיון ליישב עימותים בזוגיות, ושימוש מופחת בדפוס הכוחני (אישוש חלקי של השערה 3 בקרב גברים בלבד). יתר על כן, אימוץ עמדות שוויוניות כלפי תפקידי המינים על-ידי הגברים מיטיב עימם וקשור לתחושת קרבה לבנות זוגם, ובעקבותיה לרמה נמוכה של חוויית עוינות שמגלות כלפיהם בנות הזוג. נראה כי אימוץ עמדות שוויוניות כלפי תפקידי המינים בקרב גברים, יוצר סביבה ביתית המתחשבת בצורכי בת הזוג, ומקדמת יחסי זוגיות הרמוניים ונינוחים. מסקנה דומה המצביעה על התרומה החיובית של אימוץ עמדות שוויוניות כלפי תפקידי המינים בקרב גברים, עולה ממחקר נוסף שנערך לאחרונה בישראל, אשר הראה כי בקרב גברים בלבד (אך לא בקרב נשים) נמצא קשר בין עמדות שוויוניות כלפי תפקידי המינים לבין שביעות רצון מחיי המין (Kulik & Liberman, 2019).

בהקשר זה עולה השאלה הבלתי נמנעת: מדוע תרומתן של עמדות שוויוניות כלפי תפקידי המינים להסבר יחסי הזוגיות ניכרת בקרב גברים בלבד, ואינה ניכרת כלל בקרב נשים? בהתייחס לשאלה זו נראה כי ניתן לטעון שכיוון שהמחקר נערך בקרב מגזרים מודרניים של החברה הישראלית (כפי שפורט), המדגם לא כלל משתתפים ערבים או חרדים הנחשבים כמסורתיים יותר בעמדותיהם כלפי תפקידי המינים), עמדותיהן השוויוניות של נשים המשתייכות למגזרים מודרניים הן חלק ממרקם חייהן הטבעי ומתפיסת עולמן הבסיסית (קוליק, 2018). כך, כיוון שבקרב נשים המשתייכות למגזרים מודרניים של

החברה הישראלית עמדות אלו הופכות לאורח חיים, הן אינן מסבירות את השונות ביחסי הזוגיות. לעומת זאת, בקרב גברים הנוטים לאמץ על-פי רוב עמדות מסורתיות יותר כלפי תפקידי המינים, עמדות שוויוניות כלפי תפקידי המינים אינן בהכרח תופעה שגרתית, וכאשר הם אוחזים בעמדות שוויוניות, הן תורמות באופן מובהק להסבר יחסי זוגיות טובים. עם זאת, כיוון שאופיו של הסבר זה אינו מבוסס, יש לבדוק אותו במחקרים נוספים.

בנוסף למדד עמדות כלפי שוויוניות תפקידי המינים, גם המדדים הנוספים של השוויוניות תורמים בקרב גברים להסבר יחסי הזוגיות. כך למשל כאשר האישה מקדישה יותר לעבודות הבית (לעומת מצב של שוויוניות במשנתה זה), קיימת נטייה בקרב גברים לשימוש מופחת בדפוס האינטגרציה כדי ליישב עימותים בזוגיות. מהצד השני של המטבע, ניתן להתבונן בממצאים באופן הבא: במצב של שוויוניות בחלוקת העבודה בבית (לעומת מצב שבו האישה מקדישה לעבודות הבית יותר מהגבר), מסתמנת נטייה בקרב גברים לשימוש רב יותר בדפוס הנינוח של אינטגרציה כדי ליישב עימותים בזוגיות. ממצא זה מלמד כי בדומה לשוויוניות בעמדות כלפי תפקידי המינים, גם שוויוניות בחלוקת העבודה בבית מיטיבה עם הגברים ומביאה אותם לאמץ אסטרטגיות רגועות יותר ליישוב העימותים בזוגיות.

אולם בקרב הנשים, שוויוניות בעבודות הבית אינה תורמת להסבר יחסי זוגיות טובים (אישוש חלקי של השערה 1 בקרב גברים בלבד). ככל הנראה ממצאים אלו מעידים על כך שבדומה לעבר, גם כיום עבודות הבית מהוות עבודה נשית הנחשבת לעבודה שקופה. מתוך כך, ייתכן שעל-מנת להפחית מהעומס הנובע מכך שהן נושאות בנטל, כפי שעולה ממחקרים אחרים (למשל, Mannino & Deutsch, 2007), נשים נוהגות לנהל משא ומתן עם בני זוגן בסוגיה זו, ולעיתים אף להתעמת עימם. מתוך כך, היתרון הטמון בשוויוניות בנשיאה בנטל העשויה לתרום לאיכות יחסי הזוגיות, מתבטל לנוכח תהליך סוּר המתרחש לעיתים בזוגיות על-מנת להשיג שוויוניות זו.

אשר לשוויוניות בפרנסת המשפחה, בקרב גברים קיימת נטייה לקשר שלילי בין יתרון של האישה בפרנסה (לעומת מצב של שוויוניות במדד זה) לבין תחושת קרבה לבת הזוג, וזו בתורה קשורה לעוינות שמגלות בנות הזוג. ואולם בעת הסקת מסקנות באשר לממצא זה, יש לזכור כי הקשר שנמצא בין יתרון האישה בפרנסה לבין תחושת קרבה של הגבר לבת הזוג היה על גבול המובהקות, ועל כן יש לראות בו ממצא המצביע על נטייה בלבד לקשר המוצע, אך לא על מגמה מובהקת לחלוטין. מהצד השני של המטבע, על-פי ממצאים אלו (עם ההגבלה לגבי מובהקותם המוחלטת) ניתן לטעון כי בקרב גברים קיים קשר בין שוויון בפרנסת המשפחה (לעומת יתרון של האישה בהכנסה) לרמה גבוהה יותר של קרבה לבת הזוג, וזו בתורה קשורה לרמה נמוכה יותר של עוינות מצד בנות הזוג. מכאן ניתן להסיק כי בדומה לאימוץ עמדות שוויוניות כלפי תפקידי המינים, גם שוויוניות בפרנסה מיטיבה עם הגברים.

לעומת מגמות ברורות אלו בקרב הגברים ביחס לקשר בין שוויוניות לבין ההיבטים השונים של יחסי הזוגיות, בקרב נשים התמונה מורכבת יותר. כאשר לאישה יש יתרון בפרנסת המשפחה (לעומת שוויוניות במדד זה), מידת השימוש שהיא עושה בדפוס הכוחני ליישוב עימותים בזוגיות הזוג נמוכה יותר, ורמת העוינות שהיא חווה מצד בן זוגה גבוהה יותר (דחיית השערה 2).

תמונת מצב זו, בנוסף לקשר העקיף שנמצא בקרב נשים בין יתרון שלהן בפרנסת המשפחה לבין חוויה של עוינות שמגלים כלפיהן בני זוגן באמצעות שימוש בדפוס הכוחני ליישוב עימותים בזוגיות, מלמדת כי מצב שבו האישה חורגת מדפוס הפרנסה המסורתי שעל-פיו הבעל משתכר יותר ממנה, סודק

ככל הנראה את זהותם של הגברים כמפרנסים עיקריים, ומביא לביטוי עוינות כלפי הנשים בחיי היום-יום. ממצא זה עולה בקנה אחד עם גישתה של בריינס (Brines, 1994) שהצביעה על תהליך של הפגנת המגדר (gender display) במקרים של אובדן מעמד המפרנס הראשי במשפחה בקרב גברים. מתוך כך, כאשר דפוסי הפרנסה במשפחה מערערים את היתרון של הגברים בגורם זה, הם אינם מרגישים נינוחים בשל אי-השוויון המגדרי המושרש ביחסי הזוגיות. יתר על כן, בשל חשש מהשלכות השינוי בדפוסי הפרנסה על הגברים ועל תגובותיהם בעקבות שינוי זה, נשים חשות כי בני זוגן מגלים כלפיהן עוינות גם כאשר מתקיים מצב של שוויוניות בפרנסת המשפחה, או כאשר יש להן יתרון בפרנסת המשפחה.

יחסי הזוגיות ועוינות

מלבד הקשרים בין מדדי השוויוניות השונים להיבטים השונים של יחסי הזוגיות, ובמטרה להיטיב ולהבין את הקשרים בין מדדי השוויוניות לבין יתר ההיבטים של יחסי הזוגיות ובראשם עוינות בזוגיות, עסקו חלק מהשערות המחקר בקשרים בין ההיבטים השונים של יחסי הזוגיות (דפוסים ליישוב עימותים בזוגיות, תחושת קרבה לבן או בת הזוג ועוינות מצד בן או בת הזוג). כפי שעולה מהמחקר, ובדומה לממצאי חוקרים אחרים בישראל (Kulik et al., 2016), אימוץ דפוס האינטגרציה ליישוב עימותים בזוגיות והפחתת השימוש בדפוס הכוחני מיטיב עם גברים ועם נשים כאחד, ואולם רק בקרב גברים נמצא כי השימוש בדפוס הכוחני ליישוב עימותים בזוגיות קשור בקשר שלילי לתחושת קרבה לבנות זוגם (אישוש חלקי של השערה 4 בקרב גברים בלבד). ייתכן שממצא זה משקף את ההבדלים בין המינים בחשיבות שהם מייחסים להפחתת העימותים בזוגיות. כך בהשוואה לגברים, מכיוון שנשים מייחסות חשיבות רבה יותר להפחתת עימותים בזוגיות והן חדות מטר (Cohen, Geron, & Farachi, 2009), בבחינת כל האמצעים כשרים על-מנת להחזיר את האיזון למערכת היחסים בעת עימותים אלו, שימוש בדפוס הכוחני אינו מפחית את תחושת הקרבה כלפי בני זוגן. לעומת זאת, בקרב גברים אשר יכולתם לשאת עימותים לא פתורים בזוגיות גבוהה מזו של נשים, האמצעי אינו מקדש את המטרה והם נוטים לעיתים לנקוט באסטרטגיה של הימנעות (Carstensen, Gottman, & Levenson, 1995), שכן השימוש בדפוס הכוחני מעורר בהם חרדה. לפיכך, אימוץ דפוס כוחני כרוך בפגיעה שהם חווים בתחושת הקרבה לבנות זוגם, אשר בתורה כמצופה נמצאה קשורה לחוויית עוינות, הן בקרב גברים הן בקרב נשים (אישוש מלא של השערה 5).

בהתבסס על ממצאי מחקרים שהוצגו ברקע של המאמר, דפוסים ליישוב עימותים בזוגיות נבחנו גם כמשתנים המתווכים בין מדדי השוויוניות לבין תחושת קרבה בין בני הזוג. בקרב הנשים לא נמצא קשר של תיווך בין כלל מדדי השוויוניות שנבדקו לבין תחושת הקרבה לבני זוגן באמצעות שימוש בדפוס האינטגרציה ליישוב עימותים בזוגיות, אולם בקרב הגברים השימוש בדפוס זה מתווך בין עמדות כלפי שוויוניות בתפקידי המינים לבין תחושת קרבה לבנות זוגם (אישוש חלקי של השערה 6). מתוך כך ניתן להסיק כי אורח חיים שוויוני מעצב בקרב הגברים קרבה לבנות זוגם, בעוד בקרב הנשים תחושת הקרבה לבני זוגן עומדת בפני עצמה, ככל הנראה בשל החשיבות שהן מייחסות לתחושה זו מעצם התפקידים המגדריים שספגו בתהליכי חברות מוקדמים (Gilligan, 1982).

עוד נמצא כי בקרב גברים תחושת הקרבה לבנות הזוג מתווכת בין שני הדפוסים ליישוב עימותים לבין עוינות ביחסי הזוגיות, אולם בקרב נשים קשר התיווך נמצא רק בין דפוס האינטגרציה לבין עוינות ביחסי הזוגיות, אך לא בין הדפוס הכוחני לבין עוינות ביחסי הזוגיות. נראה כי השימוש בדפוס הכוחני

ליישוב עימותים בזוגיות אינו פוגע בתחושת הקרבה של נשים לבני זוגן, שכן כפי שצוין, השימוש בדפוס זה מהווה אמצעי להשגת המטרה, דהיינו הפחתת העימות והשבת האיזון למערכת הזוגיות. עם זאת, השימוש של גברים בדפוס הכוחני מרחיק את בנות זוגם, ובשל הדינמיקה המתרחשת ביחסים כתוצאה מהריחוק, הם חשים כי בנות זוגם מגלות כלפיהם רמה גבוהה יותר של עוינות (אישוש חלקי של השערה 7). יש לציין כי בקרב שני המינים, שני הדפוסים ליישוב עימותים בזוגיות קשורים לחוויה של עוינות שמגלים כלפיהם בני או בנות הזוג, אך כיוון הקשר בין המשתנים הוא שונה. כך ככל שגברים ונשים משתמשים יותר בדפוס האינטגרציה ליישוב עימותים בזוגיות, הם חשים כי בני או בנות הזוג מגלים כלפיהם רמה נמוכה יותר של עוינות, ואולם ככל שהם משתמשים יותר בדפוס הכוחני, ובשל המתח הנוצר ביחסים, בני או בנות הזוג מגיבים בעוינות.

מסקנות

ממצאי המחקר מצביעים על תמונת מצב סבוכה אשר על-פיה בהמשך לקביעתו של ברנרד (Bernard, 1982), ובדומה למחקרים עדכניים רבים אחרים (למשל, Boerner et al., 2014), חוויית הזוגיות של הגברים שונה מזו של הנשים. קביעה זו אינה מתבססת רק על הבדלים בין המינים בתפיסות ובתחושות כלפי אבני היסוד של יחסי הזוגיות במדדים השונים, אלא גם בתרומתם השונה של מדדים אלו להסבר יחסי הזוגיות. ואולם כנגד המסקנה בדבר ההבדלים בין המינים, ממצאינו מצביעים גם על דמיון בין המינים בהיבטים מסוימים של חוויית יחסי הזוגיות, המתבטא בקשרים אחדים בין דפוסים ליישוב עימותים בזוגיות לבין חוויה של עוינות מצד בן או בת הזוג.

באשר לתרומת השוויוניות להסבר היבטים שונים של איכות יחסי הזוגיות, ממצאינו מצביעים על מורכבות, ומבליטים בו-זמנית אורות וצללים. מתוך כך בקרב גברים נמצא כי השוויון בשלושת המדדים שנבחנו מיטיב עם יחסי הזוגיות, ואילו בקרב נשים כאשר הן משתכרות יותר מבני זוגן, הן חוות עוינות רבה יותר מצד הגברים. ייתכן שמגמות אלו קשורות לתקופת המעבר שבה אנו נמצאים כיום עקב התמורות בתפקידי המגדר, ומורכבות הממצאים נובעת מכך שגברים ונשים מתקשים להתנהל בשדה לא מוכר שבו תפקידי המגדר המסורתיים נסדקים, ובתהליך איטי מתגבשים דפוסים חדשים באשר לפרנסה ולעבודות הבית. זאת ועוד, מורכבות הממצאים וחוויית העוינות העולה מהממצאים, בפרט בקרב נשים המפירות נורמות מסורתיות באשר לתפקידי המינים כאשר במקרים שבהם הן משתכרות יותר מבני זוגן, מצביעות על הקושי להשתחרר מדפוסים מגדריים לא שוויוניים הקיימים בחברה הישראלית. על אף השינויים מרחיקי הלכת שהחברה הישראלית עברה בנוגע לשוויון בין המינים, מטרה זו טרם הושגה (צמרת-קרצ'ר ואחרות, 2020). נהפוך הוא, אי-השוויון המגדרי נשמר לאורך שנים בתחומי החיים השונים, ומתבטא בזירה הציבורית בפערי שכר ובקיטוב בתעסוקה (אנדבלד וגוטליב, 2013; פוקס, 2016) ובמרחב המשפחתי (הריס-אולשק, 2000; Stier & Lewin-Epstein, 2015). נוסף על כך, המגמה שעל פיה גברים אחזים בעמדות מסורתיות יותר כלפי תפקידי המינים יחסית לנשים, יציבה בישראל זה מספר עשורים (קוליק, 2018; Kulik, 1999). אולם ממצאינו שופכים אור על התוצרים החיוביים של שוויוניות, על שלל היבטיה, לחיי הזוגיות. ייתכן שניתן לטעון בזירות כי בעוד נשים שאפו תמיד לשוויוניות, יותר מגברים, גברים מגלים רק כעת את ההשלכות החיוביות של אורח חיים שוויוני על יחסי הזוגיות, ובשל גילוי זה תרומתה של השוויוניות, על שלל היבטיה, לאיכות יחסי הזוגיות בקרב גברים רבה מתרומתה בקרב הנשים.

מגבלות המחקר

שתיים ממגבלות המחקר נעוצות במדגם שגודלו מצומצם, ובאופיו הקורלטיבי. בשל גודלו של המדגם, מספר המשתתפים בקבוצות מסוימות במחקר המייצגות תופעות נדירות בחברה הישראלית, למשל גברים המקדישים לעבודות הבית מספר רב יותר של שעות מבנות זוגם, היה קטן יחסית. אשר לאופיו הקורלטיבי של המחקר, אומנם במודל המחקר המשוער כיוון הקשר בין המשתנים המסבירים (מדדי השוויוניות) לבין משתנה התוצאה, עוינות ביחסי הזוגיות, נקבע על-פי גוף ידע מחקרי קיים, אולם הנתונים נאספו באותה נקודת זמן, ולכן ייתכן שההסבר לכיוון הקשרים שנמצאו הוא הפוך, כלומר העוינות ביחסי הזוגיות היא הגורם לפגיעה באורח חיים שוויוני. לפיכך, על-מנת להגיע למסקנות מוחלטות יותר באשר לקשר בין מדדי השוויוניות לבין עוינות ביחסי הזוגיות, יש לבצע מחקר, אשר יבחן את הסוגיה שבה עסקנו באמצעות מערך אורך. מגבלה נוספת של המחקר נובעת מכך שהדגימה לא הייתה הסתברותית, ועל כן לא ניתן להכליל את הממצאים באופן ודאי על כלל החברה בישראל. בנוסף, יש לציין כי יחידת הניתוח כללה גברים ונשים המצויים בזוגיות, אך לא את הדיאדה הזוגית בשלמותה הכוללת נשים ובני זוג. התמקדות בדיאדה הזוגית כיחידת הניתוח עשויה לשפוך אור נוסף על הסוגיות שבהן עסקנו במחקר זה, ולבחון את ההשפעה הצולבת של משתני אחד מבני הזוג על תחושתו של האחר, ובכך להעמיק את הבנת הקשרים המפותלים בין משתני המחקר שבהם התמקדנו.

לבסוף יש לציין כי על אף שהצבת המשתנים במודל המחקר על-פי הסדר המוצע (שוויוניות מובילה לדפוסים ליישוב עימותים, אלו מובילים ליחסי קרבה, והאחרונים – לחוויית עוינות מצד בן או בת הזוג), התבססה על רקע אמפירי קיים בתחום, מספרות המחקר עולה אפשרות גם לאופן שונה של הצבת המשתנים במודל המחקר, ולכן במחקרים עתידיים יש לבחון נתיבי קשר אחרים בין היבטים שונים של יחסי הזוגיות לבין עוינות בזוגיות.

המלצות לפרקטיקה

העידן הנוכחי מתאפיין בתהפוכות רבות באשר לתפקידי המינים, העשויות להביא לאורות ולצללים ביחסי הזוגיות. לפיכך, אנשי מקצוע המטפלים בזוגות, הנענים לצו התקופה ומנסים להשתית את יחסי הזוגיות שלהם על בסיס שוויון מגדרי, עומדים מול אתגרים בהדרכתם ובליוויים של זוגות אלו, ונדרשים לתווך עבורם את המציאות המשתנה. יתר על כן, בשל ההבדלים בין המינים בקשרים בין מדדי השוויוניות להיבטים השונים של יחסי הזוגיות, על מטפלים להציע המלצות ייחודיות לכל אחד מהמינים. מתוך כך, יש לעודד גברים לאמץ עמדות שוויוניות כלפי תפקידי המינים, לא רק כדי להקל על בנות זוגם את נטל הטיפול במשפחה, אלא בשל העובדה שאימוץ עמדות שוויוניות מיטיב עם הגברים עצמם.

נוסף על כך, יש להביא למודעותם של בני הזוג כי למרות תרומתו המשמעותית של אורח חיים שוויוני, בשל העובדה שאנו נמצאים בתקופת מעבר באשר לתפקידי המינים, הוא עשוי להביא למהמורות ביחסי הזוגיות, למשל עוינות שחוות נשים מצד בני זוגן כאשר אלו מאבדים את מעמד המפרנס הראשי. לפיכך, על מטפלים לשקף עבור נשים את הפגיעה האפשרית בזהות הגברית בעקבות השינויים בדפוס הפרנסה, ולציין בפני גברים ונשים כאחד כי על אף שהשוויוניות על שלל היבטיה רצויה ומבורכת, בתקופתנו רבת השינויים היא עשויה לעיתים להוציא את מערכת הזוגיות ואת הפרטים בתוכה מאיזון. מתוך כך, בעת התערבות מקצועית המיועדת לזוגות, על אנשי מקצוע להדגיש

בפניהם כי בתקופתנו הם צועדים במרחבים לא מוכרים, וכי על-מנת להגיע לאיזון חדש בין חלקי מערכת העבודה-משפחה העוברת תמורות ולעבור בנינוחות את מהמורות הדרך, נדרשות זהירות, רגישות והכלה מצד גברים ונשים כאחד.

נקודות מפתח

- הנחת היסוד של המחקר היא כי אורח חיים שוויוני הוא בבחינת משאב התורם לאיכות יחסי הזוגיות, ומביא להפחתת ביטויי עוינות בין בני הזוג.
- נמצאה תרומה רבה יותר לאיכות יחסי הזוגיות של אורח חיים שוויוני לגברים בהשוואה לנשים, בפרט תרומתן הרבה יותר של עמדות שוויוניות כלפי תפקידי המינים לגברים בהשוואה לנשים.
- חווית הזוגיות בקרב הגברים שונה מזו שבקרב הנשים.
- על אנשי מקצוע לספק בדיאדה הזוגית התערבויות המותאמות לחוויית הקשר הזוגי של כל אחד מהמינים.

מקורות

- אנדבלד, מ. וגוטליב, ד. (2013). **מעמדן הכלכלי-חברתי של נשים בישראל 1997-2011, מחקרים לדיון, 113**. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2018). **אגף דוברות, תקשורת והסברה, מסירת מידע אישי, ליאור דופז, תחום צריכה וכספים, 13.8.2018**.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2020). **תחום הסטטיסטיקה של העבודה. מסירת מידע אישי, מרק פלדמן, 17.2.2020**.
- הריס-אולשק, ר. (2015). **שילוב עבודה משפחה: חלוקת התפקידים במשק הבית**. ירושלים: משרד הכלכלה.
- וסטמן, מ. (2010). **העברה של לחץ ומתח בין בני זוג. בתוך: ו. מילבאור ול. קוליק (עורכות), משפחות עובדות הורים בשוק העבודה בישראל: היבטים חברתיים, כלכליים ומשפטיים (עמ' 247-276)**. ראשון לציון: פלס הוצאה לאור, המסלול האקדמי המכללה למנהל.
- פוקס, ה. (2016). **פערים מגדריים בשוק העבודה: שכר וקיטוב תעסוקתי**. ירושלים: מכון טאוב.
- פוקס ה. ואפשטיין ג. (2019). **שוק העבודה: מבט-על. דוח מצב המדינה חברה, כלכלה ומדיניות (עמ' 125-145)**. ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- צמרת-קצ'ר, ה., הרצוג, ח., חזן, נ., בסין, י., ברייר-גארב, ר. ובן אליהו, ה. (2020) **מדד המגדר: אי שוויון מגדרי בישראל 2019**. ירושלים: מכון ון ליר, שוות WIPS - המרכז לקידום נשים בזירה הציבורית.
- קוליק, ל. (2018). **עמדות כלפי שוויוניות בתפקידי המינים: ניתוח משווה על פי מגדר ונטייה מינית. מגמות, נג(2), 44-7**.
- קוליק, ל. וכץ, א. (2016). **האם בעל המאה הוא גם בעל הדעה? יחסי הזוגיות בראי דפוסי מפרנסים. מגמות, נא(1), 442-411**.

- קפלן, ע. וכרכבי סבאח מ. (2017). **עבודות שקופות בישראל. דוח מחקר למוסד לביטוח לאומי**. ירושלים: מכון ון ליר.
- שטייר, ח. והרצברג, א. (2013). **נשים בשוק העבודה: השפעת ההשכלה על דפוסי התעסוקה ועל השכר**. נייר מדיניות מס' 2013.08. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל. ראשון לציון: המכללה למינהל.
- Abbey, A., Abramis, D. J., & Caplan, R. D. (1985). Effects of different sources of social support and social conflict on emotional well-being. *Basic and Applied Social Psychology*, 6, 111-129. doi: 10.1207/s15324834baspp0602_2
- Acitelli, L. K., & Antonucci, T. C. (1994). Gender differences in the link between marital support and satisfaction in older couples. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67(4), 688-698. doi: 10.1037//0022-3514.67.4.688
- Anderson, S. A., & Bagarozzi, D. A. (1989). Family myths: An introduction. In S. A. Anderson, & D. A. Bagarozzi (Eds.), *Family myths: Psychotherapy implications* (pp. 3-16). New York, NY: The Haworth Press.
- Antman, F. M. (2014). Spousal employment and intra-household bargaining power. *Applied Economics Letters*, 21(8), 560-563. doi: 10.1080/13504851.2013.875101
- Becker, G. S. (1985). Human capital, effort, and the sexual division of labor. *Journal of Labor Economics*, 3(1, Part 2), S33-S58.
- Belcher, A. J., Laurenceau, J. P., Graber, E. C., Cohen, L. H., Dasch, K. B., & Siegel, S. D. (2011). Daily support in couples coping with early stage breast cancer: Maintaining intimacy during adversity. *Health Psychology*, 30, 665-673. doi: 10.1037/a0024705
- Bernard, J. (1982). *The future of marriage*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Berscheid, E., & Reis, H. T. (1998). Attraction and close relationships. In D. T. Gilbert, S. T. Fiske, & G. Lindzey (Eds.), *The handbook of social psychology* (pp. 193-281). New York, NY: McGraw-Hill.
- Boerner, K., Jopp, D. S., Carr, D., Sosinsky, L., & Kim, S. K. (2014). "His" and "her" marriage? The role of positive and negative marital characteristics in global marital satisfaction among older adults. *Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 69(4), 579-589. Retrieved from: <https://www.researchgate.net/deref/http%3A%2F%2Fdx.doi.org%2F10.1093%2Fgeronb%2F69bu032>
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss: Volume I, Attachment*. New York, NY: Basic Books.
- Brennan, K. A., Clark, C. L., & Shaver, P. R. (1998). Self-report measurement of adult attachment: An integrative overview. In J. A. Simpson, & W. S. Rholes (Eds.), *Attachment theory and close relationships* (pp. 46-76). New York, NY: Guilford Press.
- Brennan, R. T., Barnett, R. C., & Gareis, K. C. (2001). When she earns more than he does: A longitudinal study of dual-earner couples. *Journal of marriage and family*, 63(1), 168-182. doi: 10.1111/j.1741-3737.2001.00168.x
- Brewer, N., Mitchell, P., & Weber, N. (2002). Gender role, organizational status, and conflict management styles. *International Journal of Conflict Management*, 13, 78-94. doi: 10.1108/eb022868
- Brines, J. (1994). Economic dependency, gender, and the division of labor at home. *American Journal of Sociology*, 100, 652-688. doi: 10.1111/j.1741-3737.2000.00322.x
- Cameron, J. E., & Lalonde, R. N. (2001). Social identification and gender-related ideology in women and men. *British Journal of Social Psychology*, 40, 59-77. doi: 10.1348/014466601164696
- Carstensen, L. L., Gottman, J. M., & Levenson, R. W. (1995). Emotional behavior in long-term marriage. *Psychology and Aging*, 10, 140-149. doi: 10.1037//0882-7974.10.1.140

- Cerrato, J., & Cifre, E. (2018). Gender inequality in household chores and work-family conflict. *Frontiers in Psychology, 9*, 1330. doi: 10.3389/fpsyg.2018.01330
- Clark, M. S., & Lemay, E. P. Jr. (2010). Close relationships. In S. T. Fiske, D. T. Gilbert, & G. Lindzey (Eds.), *Handbook of social psychology* (pp. 898-940). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons Inc.
- Cohen, O., Geron, Y., & Farchi, A. (2009). Marital quality and global well-being among older adult Israeli couples in enduring marriages. *The American Journal of Family Therapy, 37*(4), 299-317. doi: 10.1080/01926180802405968
- Davis, S. N., Greenstein, T. N., & Gerteisen Marks, J. P. (2007). Effects of union type on division of household labor: Do cohabiting men really perform more housework? *Journal of Family Issues, 28*(9), 1246-1272. Retrieved from: <https://doi.org/10.1177%2F0192513X07300968>
- Davis, S. N., & Greenstein, T. N. (2009). Gender ideology: Components, predictors, and consequences. *The Annual Review of Sociology, 35*, 87-105. doi: 10.1146/annurev-soc-070308-115920
- Duffy, M. K., Ganster, D. C., & Pagon, M. (2002). Social undermining in the workplace. *Academy of Management Journal, 45*(2), 331-351. doi: 10.2307/3069350
- Eagly, A. H., & Diekmann, A. B. (2005). What is the problem? Prejudice as an attitude-in-context. In J. F. Dovidio, P. Glick, & L. A. Rudman (Eds.), *On the nature of prejudice: Fifty years after Allport* (pp. 19-35). Hoboken, NJ: Blackwell Publishing.
- Ferree, M. M. (2010). Filling the glass: Gender perspectives on families. *Journal of Marriage and Family, 72*(3), 420-439. doi: 10.1111/j.1741-3737.2010.00711.x
- Gibbons, J. L., Hamby, B. A., & Dennis, W. D. (1997). Researching gender-role ideologies internationally and cross-culturally. *Psychology of Women Quarterly, 21*, 151-170. doi: 10.1111/j.1471-6402.1997.tb00106.x
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Goldscheider, F. K., & Waite, L. (1991). *New families, no families?* Berkeley, CA: University of California Press.
- Gottman, J. M. (1994). *What predicts divorce? The relationship between marital processes and marital outcomes*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Gottman, J. M. (1998). Psychology and the study of marital processes. *Annual Review of Psychology, 49*, 169-197. doi: 10.1146/annurev.psych.49.1.169
- Heavey, C. L., Layne, C., & Christensen, A. (1993). Gender and conflict structure in marital interaction: A replication and extension. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 61*, 16-27. doi: 10.1037//0022-006x.61.1.16
- Henry, S. L., Rook, K. S., Stephens, M. A., & Franks, M. M. (2013). Spousal undermining of older diabetic patients disease management. *Journal of Health Psychology, 18*(12), 1550-1561. doi: 10.1177/1359105312465913
- Hobfoll, S. E. (1989). Conservation of resources: A new attempt at conceptualizing stress. *American Psychologist, 44*, 513-524. doi:10.1037/0003-066X.44.3.513
- Ickes, W. J. (Ed.). (1997). *Empathic accuracy*. New York, NY: Guilford Press.
- Izraeli, D. N. (1994). Money matters: Spousal incomes and family/work relations among physician couples in Israel. *The Sociological Quarterly, 35*, 69-84. Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/4121244>
- Katz, R., & Lavee, Y. (2005). Families in Israel. In B. Adams & J. Trost (Eds.), *Handbook of world families* (pp. 486-506). Thousand Oaks, CA: Sage.

- Katz-Wise, S. L., Priess, H. A., & Hyde, J. S. (2010). Gender-role attitudes and behavior across the transition to parenthood. *Developmental Psychology, 46*, 18-28. doi: 10.1037/a0017820
- Kulik, L. (1999). Continuity and discontinuity in marital life after retirement: Life orientations, gender role ideology, intimacy, and satisfaction. *Families in Society, 80*(3), 286-294. doi: 10.1606%2F1044-3894.683
- Kulik, L. (2016). Explaining men's and women's participation in household labor: Is there a need to reconsider existing theoretical perspectives? *Asian Women, 32*(4), 45-72. doi: 10.14431/aw.2016.12.32.4.45
- Kulik, L., & Liberman, G. (2019). Stressors at the work-family interface and satisfaction with the quality of the couple relationship: A comparative analysis of men and women. *Journal of Family Studies, 1-22*. doi: 10.1080/13229400.2019.1702080
- Kulik, L., Walfisch, S., & Liberman, G. (2016). Spousal conflict resolution strategies and marital relations in late adulthood. *Personal Relationships, 23*(3), 456-474. doi: 10.1111/per.12137
- Levinger, M., & Ronen, T. (2010). The link among self-esteem, differentiation, and spousal intimacy in deaf and hearing adults. *Journal of Social Work in Disability & Rehabilitation, 9*, 27-52. doi: 10.1080/15367100903526120
- Lively, K. J., Steelman, L. C., & Powell, B. (2010). Equity, emotion, and household division of labor response. *Social Psychology Quarterly, 73*(4), 358-379. doi: 10.1177/0190272510389012
- Mannino, C. A., & Deutsch, F. M. (2007). Changing the division of household labor: A negotiated process between partners. *Sex Roles, 56*(5-6), 309-324. doi:10.1007/s11199-006-9181-1
- Marcus, R. F., & Swett, B. (2002). Violence and intimacy in close relationships. *Journal of Interpersonal Violence, 17*, 570-586. doi: 10.1177/0886260502017005006.
- Mikulincer, M., & Shaver, P. R. (2003). The attachment behavioral system in adulthood: Activation, psychodynamics, and interpersonal processes. *Advances in Experimental Social Psychology, 35*, 56-152. doi: 10.1016/S0065-2601(03)01002-5
- Minuchin, S. (1974). *Families and family therapy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Murray, S. L., Holmes, J. G., & Griffin, D. W. (1996). The benefits of positive illusions: Idealization and the construction of satisfaction in close relationships. *Journal of Personality and Social Psychology, 70*(1), 79-98. doi: 10.1037/0022-3514.70.1.79
- Newton, T. L., & Kiecolt-Glaser, J. K. (1995). Hostility and erosion of marital quality during early marriage. *Journal of Behavioral Medicine, 18*, 601-619. doi: 10.1007/BF01857898
- Pilkington, C. J., Richardson, D. R., & Utley, M. E. (1988). Is conflict stimulating? Sensation seekers' responses to interpersonal conflict. *Personality and Social Psychology Bulletin, 14*(3), 596-603. doi: 10.1177/0146167288143019
- Pleck, J. H. (2010). Paternal involvement: Revised conceptualization and theoretical linkages with child outcomes. In M. E. Lamb (Ed.), *The role of the father in child development* (pp. 58-93). Hoboken, NJ: Wiley.
- Proulx, C. M., Helms, H. M., & Buehler, C. (2007). Marital quality and personal well-being: A meta-analysis. *Journal of Marriage and Family, 69*(3), 576-593. doi: 10.1111/j.1741-3737.2007.00393.x
- Rahim, M. A. (1983). A measure of styles of handling interpersonal conflict. *Academy of Management Journal, 26*, 368-376. doi: 10.2307/255985
- Rands, M., Levinger, G., & Mellinger, G. D. (1981). Patterns of conflict resolution and marital satisfaction. *Journal of Family Issues, 2*, 297-321. doi: 10.1177%2F0192513X8100200303

- Stier, H. N., & Lewin-Epstein, N. (2000). Women's part-time work and gender inequality in the family. *Journal of Family Issues, 21*, 390-410. Retrieved from <https://www.researchgate.net/deref/http%3A%2F%2Fdx.doi.org%2F10.1177%2F019251300021003006>
- Thébaud, S. (2010). Masculinity, bargaining, and breadwinning: Understanding men's housework in the cultural context of paid work. *Gender & Society, 24*, 330-354. doi: 10.1177%2F0891243210369105
- Vinokur, A. D., Price, R. H., & Caplan, R. D. (1996). Hard times and hurtful partners: How financial strain affects depression and relationship satisfaction of unemployed persons and their spouses. *Journal of Personality and Social Psychology, 71*(1), 166-179. doi: 10.1037//0022-3514.71.1.166
- Vinokur, A. D., & Vinokur-Kaplan, D. (1990). "In sickness and in health": Patterns of social support and undermining in older married couples. *Journal of Aging and Health, 2*(2), 215-241. doi: 10.1177/089826439000200205
- Waller, M. R., & McLanahan, S. S. (2005). "His" and "her" marriage expectations: Determinants and consequences. *Journal of Marriage and Family, 67*, 53-67. doi: 10.1111/j.0022-2445.2005.00005.x
- Wei, M., Russell, D. W., Mallinckrodt, B., & Vogel, D. L. (2007). The Experiences in Close Relationship Scale (ECR)-short form: Reliability, validity, and factor structure. *Journal of Personality Assessment, 88*(2), 187-204. doi: 10.1080/00223890701268041
- Westman, M., & Vinokur, A. D. (1998). Unraveling the relationship of distress levels within couples: Common stressors, empathic reactions, or crossover via social interaction? *Human Relations, 51*(2), 137-156. doi: 10.1023/A:1016910118568

חווית כינון הזוגיות (שידוכין) ותפיסת הזוגיות בקרב גברים בוגרים-צעירים חרדים שחוו גירושי הורים

נתי בקר

תקציר

רקע: השלכות גירושי הורים על חוויית החיים של ילדיהם, ובאופן ממוקד, על חוויית כינון הזוגיות ותפיסת הזוגיות של ילדיהם בבגרותם הצעירה, נדונות בספרות המחקרית, אך לא בהקשרן של אוכלוסיות בעלות מאפיינים תרבותיים ייחודיים.

מטרת המחקר: בחינה של חוויית כינון הזוגיות (שידוכין) ותפיסת הזוגיות של גברים בוגרים-צעירים חרדים שחוו גירושי הורים.

שיטת המחקר: גישה איכותנית נטורליסטית-קונסטרוקטיביסטית. נערכו ראיונות עומק חצי-מובנים עם 22 גברים צעירים חרדים בגילאי 18-25, רווקים, גרים בישראל, לומדים במסגרות חרדיות, שחלקם (15) נמצאים בשלב השידוכין, וחלקם (7) עתידים להימצא בקרוב בשלב זה.

ממצאים: המשתתפים תיארו חוויה של חשש ודפוס של הימנעות בשלב טרום-שידוכין; חוויה של פשרה וזיתור בשלב השידוכין; וגישה חיובית בעיקרה לשלבי הנישואין והקמת הבית. מרבית ממצאי המחקר הינם מבוססי תרבות.

מסקנות: לרקע התרבותי והדתי של גברים בוגרים-צעירים חרדים שחוו גירושי הורים, יש יתרונות וחסרונות בבואם להשתדך ולהקים בית משלהם. היתרון העיקרי הוא באמונה הדתית, המשייכת את מרביתם לקבוצת החוסן (resilience). החיסרון העיקרי הוא במפגש שבין התיג החברתי השלילי של ילדים ממשפחות גרושות-חרדיות לבין מנגנון הפיקוח החברתי סביב שידוכין ונישואין בחברה החרדית, העלול להשליך על יציבות ועל איכות הקשר הזוגי שלהם.

השלכות: מקצוע העבודה הסוציאלית נדרש להיכרות מעמיקה עם המאפיינים התרבותיים הייחודיים במשפחות גרושות בחברה החרדית, וכפועל יוצא, לפיתוח מענים כדוגמת תוכניות הדרכה לקראת נישואין לצעירים ולזוגות שחוו גירושי הורים.

מילות מפתח: גירושין, חברה חרדית, שידוכין, תאוריית ההתקשרות, תאוריית הלמידה החברתית.

מבוא

הספרות המקצועית העוסקת בהשלכות גירושי ההורים על חויית חייהם של הילדים, נדרשת לתהליך כינון הזוגיות ולתפיסת הזוגיות של אותם ילדים כאשר הם מגיעים לשלב הבגרות הצעירה, לאור היכרותם המוקדמת עם זוגיות קונפליקטואלית של הוריהם (Cunningham & Skillingstead, 2015). הבוגר הצעיר ממשפחה גרושה מפתח גישה פסימית כלפי נישואין, חושש ונמנע מהתקשרות רומנטית ומהתחייבות לאורך זמן, ואף משוכנע, במקרים רבים, שחיי הנישואין שלו יסתיימו בגירושין, בדומה לחיי הנישואין של הוריו (Wallerstein & Lewis, 2004). הקשר שבין גירושי ההורים להתקשרות הרומנטית של ילדיהם מוסבר בספרות המחקרית בדרך כלל על-פי שתי תאוריות מרכזיות: תאוריית ההתקשרות של בולבי (Bowlby, 1969), ותאוריית הלמידה החברתית של בנדורה (Bandura, 1977). תאוריית ההתקשרות מניחה כי מערכת היחסים הורה-ילד משמעותית להתפתחותו של סגנון התקשרות של הילד עם דמויות משמעותיות בבגרותו, וכי התקשרות לא בטוחה בילדות, העלולה להיות קשורה לעובדת גירושי ההורים, תפתח קושי של הילד לחוות אינטימיות והתקשרות רומנטית בטוחה בבגרותו (Washington & Hans, 3102). תאוריית הלמידה החברתית טוענת כי ילדים מפנימים עמדות והתנהגויות של ההורים בכל הקשור להתקשרות רומנטית, וחוששים לשחזר דפוסים אלה בזוגיות שלהם בבגרותם (Segrin, Taylor, & Altman, 2005).

עם זאת, הספרות המקצועית העוסקת בבוגרים-צעירים שחוו גירושי הורים, נעדרת התייחסות משמעותית לרקע התרבותי והדתי שעשוי להשליך הן על חויית חייהם הכללית (Amato, 2010), הן על תהליך כינון הזוגיות שלהם והן על תפיסת הזוגיות שלהם. מחקרים שנערכו בקרב משפחות גרושות בחברות קולקטיביסטיות, מסורתיות ומשפחתיות, כמו החברה הלטינית-אמריקאית (Riggio & Valenzuela, 2011), והחברה הדרום-קוריאנית (Kim & Tasker, 2013), הצביעו אומנם על ייחודיות חויית החיים של בוגרים-צעירים שחוו גירושי הורים, אך לא התייחסו לתפיסת הזוגיות של אותם בוגרים-צעירים, ולא לאתגרים התרבותיים הניצבים בפניהם בבואם לכוון זוגיות, להינשא ולהקים משפחה משלהם. מטרת המחקר הנוכחי היא ללמוד על חויית תהליך כינון הזוגיות ועל תפיסה עכשווית של הזוגיות העתידית של בוגרים-צעירים מחברה קולקטיביסטית, מסורתית ומשפחתית אחרת - החברה החרדית בישראל.

החברה החרדית בישראל

הגדרתה הסוציולוגית של החברה החרדית בישראל התפתחה והשתנתה בראי הדורות (מלאך, חושן וכהנר, 2016). מאפיון החברה באורח הומוגני כניאו-מסורתית המחויבת ללימוד תורה ולהחמרה בהלכה, וכחברה אנטי-ציונית (פרידמן, 1991), לאפיונה כ"חברה דינמית, שבתוך גבולותיה הפנימיים והחיצוניים, המוסטים על-ידיה בהתמדה, נוצרות זהויות קיבוציות פנימיות חדשות", וכחברה "השומרת בכללה על ייחודה, עם שהיא מאמצת דפוסים וערכים מחברת השפע הפתוחה שבצדה היא חיה" (סיון וקפלן, 2003, עמוד 9). בכתיבה סוציולוגית מאוחרת יותר טען זיכרמן (2014) כי החברה החרדית בת ימינו הינה "חברת עובדים חרדית מודרנית, לצדה של חברת הלומדים הקלאסית" (עמוד 350).

החברה החרדית מנתה בשנת 2019 12.5% מכלל האוכלוסייה בישראל (כהנר ומלאך, 2019). נתוני מחקר הראו כי בשנת 2017 98.2% מהחרדים בישראל דיווחו על שביעות רצון מהחיים (קסיר

ועמיתיה, 2019), אולם, מחקרים על אודות שביעות רצון מחיי הנישואין לא נערכו בחברה החרדית בישראל. כאשר חיי הנישואין עולים על שרטון, זוגות מקרב החברה החרדית אינם ממהרים להתגרש, ובשנת 2009 רק 2.8% מכלל הגרושים בישראל הגדירו עצמם חרדים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2011). ייתכנו לכך כמה הסברים, אך הבולט שבהם הוא קיומו של מנגנון הפיקוח החברתי הרווח בחברה החרדית, כחברה קולקטיביסטית, המשמר חשש בקרב זוגות חרדים מפני השלכות הגירושין על שמה הטוב של המשפחה ועל שידוכי ילדיה (Barth & Ben-Ari, 2014). עם זאת, קיימים מספר סימנים המצביעים על עלייה במספר מקרי הגירושין בחברה החרדית בשנים האחרונות, כמו למשל פתיחתם של ארגוני סיוע למשפחות גרושות, מקלטים לנשים נפגעות אלימות, וקבוצות לעזרה עצמית (Barth & Ben-Ari, 2014). נתון נוסף, מעבר לעלייה במספר מקרי הגירושין, הוא שינוי ביחס גירושין-נישואין: לאחר עשר שנות נישואין, היחס הזה בקרב חרדים ילידי 1987-1985 (6.7%) היה כמעט כפול מזה שבקרב חרדים ילידי 1975-1973 (3.7%) (פינקלשטיין, 2020).

חקר הגירושין בחברה החרדית הינו מצומצם, ומתמקד בעיקר באימהות חרדיות-גרושות (קליין-בארט, 2002; Barth & Ben-Ari, 2014), ובילדים ממשפחות גרושות-חרדיות (בן-סימון פריש, 2001; Becker, 2002). בן-סימון פריש (2001) לא מצאה הבדלים בין בעיות התנהגות של ילדים ממשפחות גרושות-חרדיות לאלה של ילדים ממשפחות גרושות-חילוניות, אך בקר (Becker, 2020), שהתייחס להיבט התרבותי, הצביע על מספר אתגרים תרבותיים המשליכים על חוויית חייהם הכללית של גברים בוגרים-צעירים חרדים שחוו גירושי הורים, כמו למשל חוויית חוסר פְּנוּיָה של ההורים לצורכיהם הרגשיים של הילדים, הקשורה, ככל הנראה, למספר ילדים רב יותר מן הממוצע בקרב משפחות גרושות שאינן חרדיות, ולהיבטים נוספים. כאמור, טרם נערך מחקר העוסק בחוויית כינון זוגיות (שידוך) ותפיסת זוגיות עתידית בקרב בוגרים-צעירים אלה.

שידוכין בחברה החרדית

מקור המילה שידוך הוא בשפה הארמית. בתלמוד הבבלי (מסכת שבת דף יב, עמוד א) מופיעים דבריו של רבי שמעון בן אלעזר ש"אין משדכין את התינוקת ליארס", ור"ן (רבי נסים גירונדי, 1315-1376) מפרש ששידוך הוא מלשון "שקט ומנוחה". במאות השנים האחרונות היו מקובלות ארבע אסטרטגיות למציאת שידוך בקרב משפחות יהודיות במזרח אירופה: שכיר שדכן; פגישות בין מחותנים עתידיים בירידים; השתדכות בתוך המשפחה המורחבת; והשתדכות בתוך הקהילה (פריז, 2013). הפרמטרים ל"שידוך טוב" היו ייחוסם המשפחתי של שני בני הזוג; מצבם הכלכלי של הורי בת הזוג (שעליהם הוטלו הוצאות החזקת הזוג, "קעסט"); מידת הבנתו והתמדתו של בן הזוג בלימודים תורניים; כישורים כלכליים ומיומנויות בתחזוקת בית של בת הזוג (שנטלה, במקרים רבים, את עול הפרנסה); מוסר אישי של בת הזוג; והשתייכות קהילתית של שני בני הזוג (פריז, 2013). עם התפתחותה של תנועת ההשכלה בגרמניה במאה ה-19, חל פיחות הדרגתי במעמדו של השדכן המסורתי, שנתפס, מבחינה חברתית, כמאיים על ערך האינדיווידואליזם ההולך ומתפתח (פריז, 2013).

בחברה החרדית של ימינו, שבה רווחים ערכי השמרנות והקולקטיביזם, שדכנות באמצעות שדכן הינה אסטרטגיית שידוכין רלוונטית, ואף מתוארת כמשמרת את גבולות החברה החרדית ומעבה אותן (זיבצנר ולהמן, 2014). לאחר בירורי משפחות בני הזוג, נערכות מספר פגישות בודדות בין בני הזוג, וההחלטה להינשא מגיעה ממקום רציונלי, כאשר הסערה הרגשית וההתקשרות הרומנטית מודחקות

אל החיים שלאחר הנישואין (Milevsky, Niman, Raab, & Gross, 2011). בקהילות חסידיות השידוך הינו יותר הסכם חוזי (contractual agreement) בין משפחות, וכחות מתייחס לרצונם של שני בני הזוג (Zalberg Block, 2013). לצד חרדים שהביעו שביעות רצון מהליך השידוך שלהם (Milevsky et al., 2011), הספרות המחקרית המועטה העוסקת בשידוכין בחברה החרדית מצביעה על מספר גורמי דחק שעלולים להשפיע על הליך השידוך, וכפועל יוצא, אף על כינון הזוגיות וחיי הנישואין. זיבצנר ולהמן (2014) מתייחסים להכרח להשתדך, ומסבירים שבשל הציפייה החברתית להשתדך עד גיל מוגדר - 20 לבת ו-22 לבן (Zalberg Block, 2013) - נוצר לעיתים לחץ תוך-משפחתי, שעלול להוביל לקבלת החלטות כפוזו. ריבוי הילודה ודוקטרינת שידוכין לפי סדר הלידה, מעורבות הורים בהליך השידוך, סטטוס אישי "בעייתי" של בן משפחה אחר (כמו למשל אח לוקה מבחינה התפתחותית), עלולים ליצור עיכוב בשלב השידוכין, ובהתאם לכך, להגביר את תחושת הדחק התוך-משפחתי (זיבצנר ולהמן, 2014). נוסף על כך, פגם גופני או נפשי של המועמד או המועמדת עלול להיות מוסתר ולא מדווח, על-מנת שלא לעכב את השידוכין, ועל-מנת שלא להציב את בני הזוג ואת משפחותיהם במעמד חברתי פחות (בורודיאנסקי, 2020).

זוגיות בקרב בוגרים-צעירים שחוו גירושי הורים

כפי שצוין, הספרות המחקרית העוסקת בזוגיות בקרב בוגרים-צעירים שחוו גירושי הורים, דנה רבות בהקשרן של שתי תאוריות מרכזיות: תאוריית ההתקשרות של בולבי (Bowlby, 1969), ותאוריית הלמידה החברתית של בנדורה (Bandura, 1977). התמונה העולה ממחקרים אלה מורכבת, כאשר לצד מחקרים המדגישים קשיים, אתגרים והתקשרות רומנטית נמנעת או חרדית, ישנם מחקרים אחרים המציגים תמונה חיובית יותר.

כך למשל, בהקשרה של תאוריית ההתקשרות, וושינגטון והנס (Washington & Hans, 2013) לא מצאו הבדל בין ילדים ממשפחות גרושות לבין ילדים ממשפחות שלמות בכל הקשור ליכולתם לפתח ולשמר התקשרות רומנטית. פראלי והפרנן (Fralely & Heffernan, 2013) אף הצביעו על כך שבוגרים-צעירים ממשפחות גרושות, שהתקשרותם להוריהם הייתה לא בטוחה, הציגו התקשרות רומנטית בטוחה בבגרותם, הן ביחס לזוגיות בטרם היווצרותה והן במהלכה. ברגוין וחאמס (Burgoyne & Hames, 2002) מצאו דמיון רב בין השקפותיהם של בוגרים-צעירים ממשפחות גרושות לאלה ממשפחות שלמות כלפי נישואין עתידיים, אך בשונה, מבוגרים ממשפחות שלמות שדיברו על נישואין במונחים "רומנטיים" (הדגישו את אלמנט ההתאהבות), אלו מהמשפחות הגרושות דיברו עליהם במונחים "ריאליסטיים" (הדגישו את האלמנטים האינסטרומנטליים של הנישואין), והיו יותר מעוניינים במגורים משותפים (cohabitation) בטרם יחליטו להינשא. בהקשרה של תאוריית הלמידה החברתית, פלאט ואחרים (Platt, 2008) מצאו הבדל בין התפיסה העכשווית של הזוגיות העתידית של בוגרים-צעירים שידעו על חוסר נאמנות ועל בגידות של הוריהם לבין אלה שלא ידעו. סגריין ואחרים (Segrin et al., 2005) טוענים שמשתנים רבים עשויים להשליך על תפיסת הזוגיות העתידית של בוגרים-צעירים שחוו גירושי הורים, אך לא בהכרח למידה וחיקוי של דפוסי הזוגיות של ההורים.

עם זאת, הספרות המחקרית מציגה מספר משתנים רלוונטיים לביסוס תפיסת הזוגיות העתידית של בוגרים-צעירים שחוו גירושי הורים. וושינגטון והנס (Washington & Hans, 3102) מצאו כי מידת נוכחותו של ההורה הלא-משמורן בחיי ילדו היוותה משתנה קמתן בהתפתחותה של התקשרות

רומנטית-חרדתית, כך שככל שהילד בילה שעות רבות יותר עם ההורה הלא-משמורן, כך פחתה חרדתו מהתקשרות רומנטית עתידית. בדומה, קר ואחרים (Carr, Wolchik, Tein, & Sandler, 2019) מצאו שתמיכת האב בילדו תרמה להתפתחותה של התקשרות רומנטית בטוחה של הילד בבגרותו, גם כאשר איכות הקשר אם-ילד הייתה נמוכה. למברט-סאות' (Lambert-South, 2013) מצאה מתאם שלילי בין מספר הפעמים שהורה התגרש לבין התקשרותו הרומנטית של הילד בבגרותו, כך שאלה שהוריהם התגרשו יותר פעמים הציגו התקשרות רומנטית פחות בטוחה. פראלי והפרנאן (Fraleigh & Heffernan, 2013) מצאו שזמן הגירושין היווה משתנה משמעותי ביכולת ההתקשרות הרומנטית הבטוחה של הבוגר, וככל שהגירושין התרחשו בשלב מוקדם יותר של הילדות, התקשרותו הרומנטית של הבוגר הייתה בטוחה פחות. לבסוף, וולרשטיין ולואיס (Wallerstein & Lewis, 2004) מתייחסות למשתנה המגדר, וטוענות שבעוד בוגרים-צעירים שחוו גירושי הורים מציגים דפוס התקשרות נמנע, בוגרות-צעירות מציגות דפוס התקשרות אימפולסיבי, המתבטא בהתקשרות עם בני זוג נצלנים או לא מתאימים, והתקשרות הוללת עם פרטנרים רבים.

בהקשרה של תאוריית הלמידה החברתית טוענים קנינגהם וסקילינגסטיד (Cunningham & Skillingstead, 2015) כי בוגרים-צעירים שחוו גירושי הורים, מפתחים נרטיב אישי של תפיסת זוגיות מתוך התבוננות בדפוסי הזוגיות הלא-אפקטיביים שאותם ראו אצל הוריהם. לדבריהם, קיימים ארבע טיפוסים נרטיב של בוגרים-צעירים שחוו גירושי הורים, בתפיסת הזוגיות: יש את אלה שמסקנתם העיקרית היא שעליהם להימנע ממודל הזוגיות של הוריהם; יש שמסקנתם העיקרית היא שעליהם לדחות באופן אקטיבי דפוסי זוגיות שראו אצל הוריהם; יש את אלה שהסיקו שהם נעדרי כישורים והכוונה נכונה בתחום הזוגי; ויש את אלה שפיתחו גישה סקפטית כלפי נישואין, וסבורים שבני או בנות זוגם עלולים לשנות את גישתם לזוגיות.

כאמור, תאוריות ומחקרים אלה אינם מתייחסים להיבט התרבותי, ומשתי סיבות עיקריות ניתן להניח כי מחקר ממוקד תרבות בחברה החרדית, יניב ממצאים ייחודיים בתחום זה. ראשית, הסיבה - בשלה מחקרים מהשנים האחרונות על אודות תפיסת הזוגיות בקרב ילדים ממשפחות גרושות מראים שאין הבדל מהותי בינם לבין ילדים ממשפחות שלמות - היא שיכוחתה הגבוהה של תופעת הגירושין (Burgoyne & Hames, 2002). כלומר, ככל שמקובל חברתית להתגרש, ילדים ממשפחות גרושות יחוו את אירוע הגירושין כפחות טראומתי, וכפועל יוצא, פחות יתקשו בהתקשרותם הרומנטית. משך, ישנו צורך במחקר בחברה החרדית, חברה שבה תופעת הגירושין פחות נפוצה ומקובלת, וייתכן שגירושי הורים נחווים כאירוע קיצוני יותר. שנית, רבים מהמחקרים שהוצגו לעיל בחנו תפיסות זוגיות של צעירים שחיים כבר במצבי זוגיות שונים, כמו למשל מגורים משותפים (cohabitation). בחברה החרדית זוגיות בטרם נישואין איננה מקובלת, וסביר לחשוב שחוסר המודעות כלפי זוגיות מלווה ברמת דחק גבוהה יותר משל בוגר-צעיר שאינו חרדי. לפיכך, שאלות המחקר הנוכחי הן, כיצד גברים בוגרים-צעירים חרדים שחוו גירושי הורים, מתארים את מחשבותיהם על הליך כינון הזוגיות (שידוכין) שבו הם נמצאים או שבו יימצאו בקרוב? וכיצד הם מתארים את תפיסותיהם העכשוויות כלפי הזוגיות העתידית שלהם?

חשיבותו של המחקר גבוהה הן בהקשרו של החקר הסוציולוגי, המבקש ללמוד על תרבויות ועל מצבים ייחודיים הקשורים למיצובם החברתי של הפרט ושל הקהילה, והן בהקשרה של העבודה הסוציאלית העוסקת בפיתוח מענים קונקרטיים וגישות מערכתיות לשיפור תפקודם של הפרט, של המשפחה ושל הקהילה. החברה החרדית בישראל מצויה בעידן של תמורות, המתרחשות פנימה -

בהתגוננות תוך-מגזרית, והחוצה - בעיצוב זהותה כמגזר חברתי ייחודי בפסיפס התרבותי הישראלי (זיכרון, 2014). תמורות אלה משליכות, ככל הנראה, על מוסד הנישואין החרדי ועל הליך השידוכין בחברה זו, ונכון להעמיק במתרחש באלה מתוך ההקשר החברתי בעידן זה.

שיטת המחקר

המחקר נערך בגישה טבעית-הבנייתית (naturalistic-constructivist paradigm), השואפת להבין תופעות ומצבים כישויות שלמות, תוך ניסיונות להבין את האופן שבו אנשים מפרשים את עולמם, כפי שהדבר מתבטא בדבריהם ובמעשיהם. גישה זו מבקשת ללמוד על האנשים במקום הימצאם ובשגרה הרגילה של חייהם (שקדי, 2003).

כלי המחקר

שיטת איסוף הנתונים הנטורליסטית רואה את החוקר ככלי מחקר ראשוני, ומעניקה ערך רב לחוויותיו ולנקודות מבטו (שקדי, 2003). לשם כך נערכו ראיונות עומק חצי-מובנים, ובהם נשאלו שאלות פתוחות. לדוגמה: "מה הן המחשבות שלך על אודות נישואין בעתיד?" הראיונות היו מושתתים על מדריך ראיון שנערך לאור החומר התאורטי שנסקר בסקירת הספרות, ולאור ראיון מקדים שנערך. הראיונות נערכו בין ינואר 2016 לבין דצמבר 2017, ארכו בין שעה לשעה וחצי, הוקלטו ותומללו.

המשתתפים

במחקר השתתפו 22 גברים בוגרים-צעירים חרדים שהוריהם התגרשו בילדותם, בהתבגרותם או בבגרותם הצעירה. הם הצטרפו בשיטת "כדור שלג" ובאורח התנדבותי, ועמדו בקריטריונים הבאים: אדם שמקיים אורח חיים חרדי, למד או לומד במסגרות חינוך חרדיות, גר בישראל, רווק, בטווח הגילאים 18-25, ומצהיר כי החל או מתכוון להתחיל בקרוב בשלב השידוכין בחייו. 15 מקרב המשתתפים החלו כבר בשלב השידוכין ונפגשו עם מועמדות. אחד מהם אף התארס כשבועיים לפני הראיון. שבעה נוספים התכוונו להתחיל בשלב השידוכין בקרוב. הבחירה לערוך את המחקר דווקא בקרב גברים נבעה מן העובדה שהפערים המגדריים בחברה החרדית משמעותיים מבחינה תרבותית, וכי הרחבת המחקר גם לחויית חייהן של נשים צעירות הייתה גורמת לאי-מיצוי הממצאים של אוכלוסייה מגדרית אחת. זאת ועוד, עורך המחקר הינו גבר, ובחברה החרדית לא מקובל שגבר יראיין נשים. הליך איסוף הנתונים הסתיים כאשר התבררה "רוויה" מבחינה תאורטית, דהיינו, כאשר חש החוקר שהתמות חוזרות על עצמן וכי לא עשוי להתברר היבט נוסף מעבר לתמות שהתבררו (שקדי, 2003). יצוין שברוב המקרים התגייסו המשתתפים ברצון רב, ושמחו לשתף למרות הדיסקרטיות שאופפת את נושא הגירושין בחברה החרדית, אך בארבעה מקרים בוגרים-צעירים סירבו להשתתף.

ניתוח הנתונים

נערך ניתוח תוכן, שמטרתו להעמיק בחווייה האנושית של כלל המשתתפים ושל כל משתתף, ולהבין את התמונה הכוללת, לצד הבנת הייחודיות של חויית החיים של כל משתתף בפני עצמה (שקדי, 2003). בשלב הראשון החוקר קרא את תמלולי הראיונות שוב ושוב כדי לקבל תחושה כללית על אודות התופעה הנחקרת. בשלב השני, חולק הטקסט ליחידות משמעות - משפט או מקבץ משפטים

המלמדים על מחשבות המשתתפים ועל תפיסותיהם על אודות שידוכין ונישואין, כאשר היגדיו של כל משתתף עומדים בפני עצמם. בשלב השלישי נבחנו הדמיון והשוני בין היגדי המשתתפים, והדברים צומצמו ורוכזו לתמות מרכזיות ולתתי-תמות.

תוקף ומהימנות

על-מנת להכליל את הממצאים על כלל אוכלוסיית הבוגרים-הצעירים החרדים שאכן חוו גירושי הורים, המשתתפים ייצגו את המגזרים השונים בחברה זו: ליטאים, חסידים וספרדים. ממצאי המחקר הוצגו בפני עמיתים, והצעותיהם הרפלקטיביות נבחנו לעומק. כמו כן, הממצאים נשלחו לשבעה ממשתתפי המחקר שביקשו לקרוא את ממצאי המחקר, והם אישרו את סבירותם של הממצאים. כלומר, ממצאי המחקר לא שיקפו חידוש קיצוני וסתירה למקובל לחשוב על גירושין ועל ילדי גירושין בכלל, ובחברה החרדית בפרט. כמו כן, החוקר פעל לפי דרכי הפעולה המקובלים בחקירה התמטית. ולבסוף, ממצאי המחקר השתלבו בתאוריות מוכרות במדעי החברה כמתואר בפרקי המבוא והדיון. מהימנות המחקר הושגה בשל זמינותם של תמלולי הראיונות, כמו גם בשל תיעוד כתוב של שלבי עריכת המחקר.

סוגיות אתיות

כללי האתיקה המחקרית נשמרו לכל אורך המחקר. גיוס המשתתפים נערך בדיסקרטיות; המשתתפים חתמו על טופס הסכמה מדעת שבו הובהר כי אינם חייבים לענות על כל שאלה וכי הם יכולים לפרוש מהראיון בכל עת; תמלולי הראיונות נשמרו במחשבו האישי של החוקר; ופרטים מזהים טושטשו. שמות המשתתפים המופיעים במאמר הינם שמות פיקטיביים.

ממצאים

המשתתפים, הן אלה שהחלו בשלב השידוכין והן אלה שטרם החלו בשלב זה, התייחסו בדבריהם לשלושה שלבים של תהליך כינון זוגיות:

שלב טרום-השידוכין - שלב שבו הצעיר שוקל ומתלבט בינו לבין עצמו, עם הוריו, עם מוריו ועם חבריו, אם, מתי וכיצד הוא רוצה להתחיל את שלב השידוכין, ומהו הפרופיל האישי שאתו הוא היה מבקש למצוא אצל המועמדת;

שלב השידוכין - שלב שבו הצעיר נפגש עם בנות זוג המוצעות לו, ובפגישות אלה מדובר על תוכניות עתידיות בחיי הנישואין;

שלב הנישואין והקמת הבית - שלב שבו הצעיר ובת זוגו נישאים ומתחילים להקים את ביתם ואת משפחתם. חשוב לציין כי דברי המשתתפים משתי הקבוצות היו דומים, אך הם שיתפו מנקודת מבטם הכרונולוגית. לדוגמה: אלה שהחלו בשלב השידוכין (וכן המשתתף שהתארס) שיתפו במחשבותיהם בשלב טרום-השידוכין מנקודת מבט רטרוספקטיבית, ואילו אלה שטרם החלו בשלב השידוכין שיתפו מנקודת מבט עתידית. אלה ואלה דיברו על השלב השלישי, שלב הנישואין והקמת הבית, מנקודת מבט עתידית.

שלב טרום-השידוכין

בשלב זה תיארו המשתתפים את חששותיהם, וכן מספר גורמי הימנעות המעכבים, או שעיקבו, את החלטתם להתחיל בשידוכין. חששות וגורמי הימנעות אלה כללו: חשש מפני זוגיות קונפליקטואלית, התייחסות למעמד החברתי, התערבות ההורים, וחשש מפני אירוע החתונה עצמו. לצד הגורמים המעכבים, התייחסו המשתתפים לגורמי זירוז חיוביים, המסייעים, או שסייעו להם, לרצות להשתדך למרות החשש: השגת שלוה, הפגת בדידות, ורצון "לנקום" בהורים.

גורמי הימנעות

חשש מפני זוגיות קונפליקטואלית – אחד מגורמי ההימנעות מכינון זוגיות, המופיע גם בספרות המחקרית (לדוגמה: Cunningham & Skillingstead, 2015), ותואר רבות בדברי המשתתפים, הוא המחשבה שהקשר הזוגי העתידי ישתבש חלילה, וכי חיי הנישואין של הבוגר-הצעיר יהוו שחזור של חיי הנישואין של הוריו. כך למשל לוי:

מקווה שיהיה טוב, שילך חלק. בסופו של דבר זה פחד. חוויית משהו בחיים שלי. לא רוצה שלילדים שלי יהיה ככה... כמו שחוויית משהו שלא כיף לי, מאמין שגם להם [לילדים] לא יהיה כיף...

לוי מדבר על חשש שקשיים בזוגיות של הוריו ישתחזרו גם בחיי הנישואין שלו. ראובן מצטרף לחשש זה אך מוסיף לכך את התמונה המשפחתית הכוללת שלו שבה יש לא מעט מקרי גירושין:

עוד לא נפגשתי [עם בת זוג מיועדת], אבל אני חושב על זה מאוד. זו נקודה חשובה מאוד – אני סביב גירושין... יש לי אחות גרושה, יש לי שלוש אחייניות גרושות. יש לי הרבה סביבי...

ראובן מתייחס בדבריו לשכיחות מקרי הגירושין במשפחתו כגורם הימנעות משידוכין. ייתכן שניתן לראות בכך מאפיין בולט יותר בקרב משפחות גרושות-חרדיות שבהן ישנם, בדרך כלל, יותר אצאים (הן בקרב משפחות שלמות והן בקרב משפחות גרושות), ומשך, הסבירות לגירושין במשפחה גרושה גבוה יותר. בהתייחסו להיבט התרבותי בהווייתם של החברה החרדית בת ימינו, יש לשים לב לדבריו של יהודה. הוא בוחר לתלות את חששו מבעיות עתידיות בזוגיות, בתמורות ובשינויים החלים בחברה החרדית בהקשר של נישואין והקמת בית. לדבריו:

אני יודע שבשביל זוגיות שלא יצטרכו להפריד אותה, צריך להשקיע הרבה לפני, וזה מפחיד אותי. היום כל כך הרבה אנשים מתגרשים... הגברים עובדים, הם רואים נשים אחרות, ונשים מקבלות גם פידבק מגברים אחרים, אז זה מצב שאין הרבה זמן וחשק להשקיע בזוגיות אמיתית... ובגלל שאני יודע שאני לא אהיה אברך שאשב ואלמד [בכולל], אז אני חושש שאני נמצא במצב הזה, שאני צריך לחשוב טוב-טוב לפני שאני מתחתן...

יהודה מתייחס בדבריו לתמורות בשוק התעסוקה החרדי, ולהתפתחות של עידן חומרי יותר מבעבר, עידן שמשליך ככל הנראה על תפיסת הזוגיות בקרב זוגות במגזר החרדי. שינויים במעמד האישה החרדית במשפחה ובדפוס התעסוקה מהווים גורמי גירושין מרכזיים בעידן הנוכחי (נבון, 2010), וראוי להעמיק בגורמים אלה ובגורמי גירושין אחרים בחברה החרדית. כאן הדברים מובאים כדי לתאר את

חששותיו של יהודה בשלב טרום-השידוכין. יש לשים לב גם לכך שיהודה סבור שאם ילמד בכולל לאחר נישואיו, חיי הנישואין שלו יהיו רוחניים יותר, ומשכך, הסיכוי לגירושין יקטן.

ראובן מתייחס לממד תרבותי נוסף, בנסותו להסביר את הרתיעה שלו מפני שידוכין. הוא מדבר על כך שבחברה החרדית ההיכרות בין בני הזוג קצרה מדי, דבר שעלול להתברר כבעיה בזוגיות העתידית. לדבריו:

בציבור החרדי נפגשים ארבע-חמש פגישות ומתקדמים הלאה לחיים. ואין פה שום דבר חוץ מהאמונה. אין סיכוי שאני אכיר בחורה אחרי חמש פגישות, ואחרי זה שלושה חודשים או כמה שזה עד החתונה, ואני אתקשר איתה אחרי זה יום-יום תקשורת טלפונית, בלי הכרה אמיתית כמו שצריך, ואחרי זה להתחתן, ואתה לא יודע למה תיפול, לאיפה תגיע. אז כן, זה מרתיע אותי, כי אני לא רוצה להגיע לזה. זה מה שאני אומר - הדבר היחיד שמחזיק אותנו זה האמונה, שאני מאוד-מאוד מאמין שמי שאני אמור להתחתן, עם מי שאני אמור להיפגש - לשם זה יזרום.

במקביל לחששו, יש לשים לב לשימוש שעושה ראובן באמונתו הדתית בשלב טרום-השידוכין, על-מנת לרצות להתחיל בשלב השידוכין.

מעמד חברתי - היו שהביעו חששות הקשורים לתיג המעמדי הפחות של המשפחה הגרושה בחברה החרדית. גישת המעמדות החברתיות הרווחת בחברה החרדית, משדכת בדרך כלל בין גברים צעירים ממשפחות גרושות, לבין נשים צעירות ממשפחות אלה. משתתפי המחקר התייחסו לגישה זו משני היבטים: ההיבט הכלכלי וההיבט המשפחתי.

המשמעות של מצבה הכלכלי של המשפחה החרדית - כאשר אחד מצאצאיה נמצא בתהליך שידוכין - היא רבה. מצבן הכלכלי של משפחות גרושות בחברה החרדית איננו יציב בדרך כלל (Becker, 2020), ומשכך, יש שדיברו על בעיות כלכליות של המשפחות של בנות הזוג המוצעות כגורם הימנעות מלהתחיל בשידוכין. כך שמעון למשל:

הייתי במשבר כי ידעתי שאני אקבל בחורה מבית של גרושים, כנראה לא כסף [כלומר, כנראה שלמשפחה של הבת המוצעת ישנן בעיות כלכליות]... אבל זה [המשבר] עבר לי.

גם גד מדבר על הנושא הכלכלי, אך היותו גורם הימנעות מוסבר בדרך אחרת:

ובשביל שזה יקרה [שיתחיל בשלב השידוכין] אני צריך לקחת את עצמי בידיים, להכניס סדר לחיים שלי, אי-אפשר לבוא לחתונה ככה כמו שאני היום, בקושי עובד, בקושי לומד, לא מרוויח הרבה, קם מאוחר, עושה מה בראש שלי, אני צריך סדר יום. אחרי שיהיה סדר יום אני אוכל לחשוב על נישואין, וחתונה, ובית, ואישה.

גד מתייחס אומנם להיבט המנטלי של החשיבות בניהול סדר יום בטרם יתחיל בשידוכין, אך חשוב גם לשים לב להיבט הכלכלי שבדבריו: צעירים חרדים אינם עובדים לפרנסתם בדרך כלל. הם לומדים בישיבה. משמעות היציאה לעולם התעסוקה עבור הצעיר החרדי שחווה גירושי הורים, בשל מצבה הדחוק של המשפחה, הינה רבה, מפני שמהלך זה עשוי להפחית את מעמדו החברתי עוד יותר, מעבר לעובדה שהוא בן להורים גרושים (Becker, 2020). גד מתאר אפוא את ההיבט הכלכלי כגורם הימנעות משידוכין בחוויית חייו.

המשפחתיות בחברה החרדית הינה ערך גבוה, והמשמעות של תחושת חסר בחווייה המשפחתית בקרב משפחות גרושות-חרדיות בעקבות התפרקות התא המשפחתי היא רבה (Becker, 2020). יש שהציגו את העדר תחושת המשפחתיות כגורם הימנעות משידוכין. כך למשל התייחסותו של שמעון לערך החשוב בעיניו, שאותו הוא מבקש למצוא אצל בת זוגו לעתיד :

*לא אכפת לי מסביב... אבל חשוב לי... לפני כמה זמן הייתה לי הצעה [לצאת עם מישהו]
שאחותה מתחתנת ואבא שלה לא מגיע [לחתונה]... לפחות שלא תהיה מכה כל כך
קשה...*

שמעון מתייחס להעדר תפקוד משפחתי תקין כגורם הימנעות משידוכין. יהודה מתייחס להיבט זה מהכיוון ההפוך - הוא מסביר מדוע הורים במשפחות שלמות אינם מעוניינים לשדך את בנותיהם לצעירים ממשפחות גרושות:

*גם אני לא הייתי שומע [מעוניין. בעגה חרדית] לבת הבכורה שלי [ב]בן להורים גרושים.
זה צעד בסיסי. דבר ראשון - למה להכניס ראש בריא למיטה חולה? הרי מה אני רוצה
לבת שלי? שיהיה לה בית מסודר... הם [הורים לנשים צעירות בשידוכין] רוצים שילדים
שלהם יהיה בית להיות בו, חגים, שבתות, זה דבר שתופס! אצלנו זה שונה, כי אבא שלי
התחתן שוב, אני תמיד מדגיש את זה... ויש לנו איפה להיות, בית מסודר.*

יהודה מסביר מדוע משפחות שלמות נמנעות מלהשתדך עם צעירים ממשפחות גרושות, ומתייחס לפיחות בחווייה המשפחתית, בעיקר בשבתות ובחגים.

התערבות הורים - בחברה החרדית ההורים משמעותיים בקבלת ההחלטות סביב השידוכין של ילדיהם (זיבצנר ולהמן, 2014). כאשר מתרחשים גירושין במשפחה, האם, שהיא גם המשמורנית בדרך כלל, נוטלת על עצמה את האחריות גם בהקשר זה, ומשכך, הימנעותה עלולה לתמוך ואף לחזק את הימנעותו של בנה. כך גד מסביר:

*גם אימא שלי חוששת. היא מדברת על זה שלא יקרה לנו מה שקרה לה שהיא התחתנה
עם מישהו שלא מתאים לה... זה לא שהיא לא נותנת לאחי הגדול להיפגש עם בנות.
מדברים בבית על הצעות. הוא בשידוכין, אבל זה ככה, באיטיות כזאת. זו לא, זו כן, זו
אולי. היא אומרת לו לא להתקשר לשדכניות, אתה מבין? מה לא להתקשר לשדכנית?
היא אמרה לו "זה לא תפקיד שלך"...*

גם במקרה של אשר היה ניסיון להתערבות מצד ההורים, כמקובל בחברה החרדית, וניסיון זה גרם לתגובת נגד אצל אשר:

*כשהייתי בגיל 19 אחי התחתן. כאילו גמרו עם [אח] אחד אז יאללה נתקדם עם השני.
באו ואמרו: "נחתן אותך". לא רציתי. אמרתי לעצמי שאין מצב שאני עושה משהו בחיים
שלי לפני שכל המורסה יוצאת. אני לא ממשיך עם ה"סוד" הזה. הדיבור הזה של "נחתן
אותך" יצר אצלי אנטגוניזם.*

חשש מפני אירוע החתונה עצמו - גורם הימנעות אחר שתואר היה המחשבות כיצד יתנהל אירוע החתונה עצמו. בהינתן שקיימות אי-הסכמות ומתחים בין משפחות המוצא של שני הוריו, גד חושש

שאיורו החתונה ייראה כהשתקפות של המצב המשפחתי המתוח והסבוך. מחשבות אלה מונעות ממנו להתחיל לחשוב על שידוכין:

תראה, זה מעסיק אותי, כן, אתה שואל את עצמך איך תיראה החתונה שלך... הבר מצווה שלי הייתה לא משהו כמו שאומרים... זה מורכב... הצד שלו, הצד שלה, וזה לא מדבר עם זה, והוא ככה. זה פדיחות. חברים באו והתביישתי... אז מה עכשיו חתונה? הכלה והמשפחה שלה יבואו, ומה יראו?...

חששו של גד מתכתב עם התמודדותו שלו, ועם התמודדותם של ילדים ממשפחות גרושות בחברה החרדית בכלל, עם סטיגמה שלילית, עם בושה ועם הסתרה, בהקשר של הגירושין במשפחה (Becker, 2020). כאן הבושה והחשש מקבלים משנה תוקף בשל נוכחותה של משפחת הכלה.

גורמי זירוז

לצד גורמי ההימנעות משידוכין, התייחסו המשתתפים גם לשלושה גורמי זירוז חיוביים, כאלה שמאפשרים להם לרצות את שלב השידוכין: שלוה, הפגת בדידות, ו"נקמה" בהורים. גורמים אלה הינם רפלקטיביים לגירושי ההורים.

שלוה והפגת בדידות – אשר מדבר תחילה על הצורך להקים בית, להשיג שלווה חיים יחסית לאחר כל מה שעבר עליו כילד להורים גרושים, ולהפיג את בדידותו:

התעורר בי הרצון להמשיך הלאה, רצון בבת זוג ובאהבה וכל הדברים הנלווים, ובעיקר הרצון לא להיות לבד, ואז אמרתי לו [לשדכן] שאני אחשוב על זה... הרגשתי שיש לי אפשרות לעשות איזה תיקון, להקים בית. בדייט הראשון שהיה לי אמרתי לה שזה נורא מוצא חן בעיניי שיש פה מישהי לשים עליה את הראש, להישען...

ילדים להורים גרושים חיים לעיתים במציאות חיים סוערת (דרימן, 1994), ובקרב ילדים ממשפחות גרושות-חרדיות נמצאו מאפיינים כמו העדר יציבות וחוסר פניות של הורים כבולטים בחוויית חייהם (Becker, 2020). מִשְׁכָּר, ניתן להבין את רצונו של אשר לראות בזוגיות ובנישואין הזדמנויות להשגת שלווה בחייו.

"נקמה" – גם שמעון מתייחס לעברו כילד להורים גרושים כאשר הוא מנסה להסביר מדוע הוא מבקש להשתדך ולהקים בית, אך מעלה היבט ייחודי של צורך "לנקום" בהוריו הגרושים, על הדרך שבה הם גידלו אותו. שמעון מעוניין להעביר מסר להוריו שהוא איננו מעוניין להלך בדרכם החינוכית, ורצונו לבור לו דרך חיים משלו:

לפני שנה זה היה לי מאוד חשוב, סוג של נקמה. צ' [החונך שלו] לימד אותי להפריד... זה אבא שלך, אל תנקום בו. [רציתי] שהם יבואו ויראו את הנכדים, אחרים לגמרי מהעדר פילים שהם גידלו... כן, תראו אותי ככה, הינה אני. אני לא מתעצבן, לא מרים את הקול...

שמירת המסורת החינוכית במשפחה, והשאיפה שאבות יחנכו את ילדיהם כפי שחינכו אותם הוריהם, הינה ערך השקפתי רווח בחברה החרדית, המעוגן בדברי שלמה המלך במשלי (א, ח): "שמע בני מוסר אביך ואל תיטוש תורת אימך". ילדים ממשפחות גרושות-חרדיות עשויים לפתח תפיסה חינוכית לעומתית בבגרותם, ובכך להציב עצמם בעמדה אמביוולנטית שבין השמירה על ערכי המסורת ונתינת

מקום למשנתם החינוכית של ההורים, לבין הרצון לחנך בדרך אחרת, לעומתית לדרכם של ההורים. במקרה של שמעון, הרצון לחנך בדרך אחרת היווה זרז לשידוכין ולהקמת בית.

לסיכום, שלב טרום-השידוכין הוא שלב אמביוולנטי שבו הצעירים מעלים בתוכם טענות נגד ובעד תחילת שלב השידוכין. התייחסויות רבות תיארו חשש והימנעות, והתייחסויות מועטות יותר ביטאו נכונות ותקווה. הן טענות הנגד – גורמי ההימנעות, והן טענות הבעד – גורמי הזירוז, רפלקטיביים הן להיסטוריה האישית והמשפחתית שלהם כצעירים ממשפחות גרושות, והן למעמד החברתי הנמוך בתוככי החברה החרדית.

שלב השידוכין

שלב השידוכין תואר בפי המשתתפים, בדרך כלל, כשלב רווי אתגרים הקשורים לעובדת היות הצעיר בן להורים גרושים, וגם קשורים לווייתורים ולפשרות שנעשים כחלק מדוקטרינת המעמדות החברתיות הרווחת בחברה החרדית. בתוך כך התייחסו המשתתפים לצורך בליווי ובהדרכה, להיצע מועמדות מצומצם, לנזק במעמד החברתי ולקושי במתן אמון. לצד אתגרים אלה, תוארה גם גישה חיובית בנושא המעמד החברתי. חשוב לציין שההתייחסויות על אודות שלב השידוכין צוטטו רק מאלה שכבר החלו בשלב זה (15 מהמשתתפים).

אתגרים

ליווי והדרכה – הצעיר החרדי איננו עצמאי בשלב השידוכין, לא בשלבי השיקולים וההתלבטויות תוך כדי שידוך, ולעיתים אף לא בשלב קבלת ההחלטות. הורי הצעיר הינם חלק בלתי נפרד מהתהליך, ומשכך, במשפחות גרושות שבהן חסרה דמות אב, הצעיר מאתגר לעיתים במציאת כוחות חלופיים ללוותו בתהליך. יהודה מתייחס לצורך שלו ביעוץ ובליווי אישי בתהליך השידוך:

יש לי יועץ שאני הולך אליו מדי פעם, בודק איתו כל הזמן מה מתאים לי, איפה אני צריך להתקדם.

יוסף מסביר שהצורך בליווי הינו מעין חלופה לדמות האב החסרה:

אין לי קשר איתו [עם אביו]. מי ידריך אותי בשידוכין? אימא שלי? היא לא בדיוק מבינה מה זה בחור ישיבה. היא אולי יכולה לברר [על מועמדות], אבל זה לא בשביל התייעצויות...

בנימין, לעומת זאת, כן מתייעץ ומלווה על-ידי אימו, ומבקש למדר את אביו החורג מתפקידו המסורתי של האב, כיועץ ומלווה:

היה כמה פעמים שאיזה שידוך שלא רציתי שאף אחד ידע שאני נפגש, רק אני ואימא שלי, וכאלו לא רציתי לספר לבעלה של אימא שלי, כי ידעתי שאם אני מספר לו אז הוא יספר גם לילדים שלו ולא רציתי...

היצע מצומצם – מעבר לעובדה ששלב השידוכין הוא שלב ביניים לקראת נישואין והקמת בית, נראה שמבחינות מסוימות יש לראות בו שלב התפתחותי העומד בפני עצמו. בשלב זה חשוב לצעירים, ככל הנראה, שההיצע יהיה רב והוא או היא יחושו רצויים. ולכן, כאשר ההיצע מצומצם בשל מעמד חברתי נמוך של צעירים ממשפחות גרושות-חרדיות, התחושה היא תחושת אכזבה ופיחות בערך העצמי. כך למשל דן מספר:

איך הולך לי בשידוכין? אני חושב שזה מאוד קשה. ההיצע הוא מצומצם. דבר ראשון, כל שידוך אני צריך לשאול מה הבעיה? אתה מגיע ממשפחה של הורים גרושים אז אתה צריך לדעת מה אנשים מציעים לך בגלל זה. ומכיוון שהשאיפות שלי מאוד גבוהות, אז אני חושב שמה שאני מחפש הוא משהו מאוד מסוים. אני לא מוכן להתפשר על כל מיני דברים שאנשים חושבים שאני צריך להתפשר בגלל שאני בן להורים גרושים.

מעמד חברתי - המשתתפים דיווחו שההצעות לשידוך שהם מקבלים הינן מותאמות מעמד לפי השקפתם של המציעים. כלומר, המציעים סבורים שעל צאצא להורים גרושים להינשא דווקא ל"בעלי או בעלות פגמים", דבר שנושא בחובו לא מעט תסכול מצד המועמדים. כך למשל בדוגמה הבאה:

יהודה: היא [אחותו של יהודה] קיבלה [הצעות] שידוכין בושה וחרפה. אפילו הצעות של גרושים. היא בחורה ממש-ממש טובה, והבנתי שהיא קיבלה [הצעות של] בחורים טובים אבל עם כל מיני רקעים בעייתיים. היא לקחה בחור מעולה, אבל שני ההורים שלו חרשים, והוא חצי ספרדי, והוא "עצניק" [משתייך לפלג רדיקלי בחברה החרדית]...

יהודה מתאר את הפשרות שנאלצה אחותו לעשות על-מנת להשתדך, כאשר שורה של חסרונות ופגמים, הנתפסים ככאלה הן בעיני המציעים והן בעיני המוצעים, היו רלוונטיים ומותאמים לתפיסה המעמדית של החברה. אך יש כאלה כמו דן למשל, שאינם מוכנים לפשרות, יש להם קווים אדומים, והם מקבלים מסרים מהקרובים אליהם, כמו למשל מראש הישיבה שבה הם לומדים, שעליהם לוותר. דן מסביר:

נגיד, [מציעים מ] משפחה של חוזרים בתשובה, אני מרגיש שאני לא רוצה את זה. הראש ישיבה שלי אמר לי לא להתעכב על זה [כלומר לוותר] אז אני לא עושה את זה, אבל זה דבר שאני לא אוהב אותו. אני למשל, התעקשתי מאוד שהיא לא תהיה יותר גדולה ממני [מבחינת הגיל], אומרים לי מה זה משנה? אמרתי: בוא נגיד שתשכנע אותי שזה לא משנה, אני יודע שבהרגשה שלי זה כן משנה. זה דבר שנשאר כל החיים. אני לא רוצה כזה דבר.

דן חש שהווייתורים המועברים אליו כצו חברתי שאיננו בר-ויכוח שוללים את זכותו להבעת דעה ורגש עצמאיים, וכי הדעה השלטת בשידוך שלו היא יותר חיצונית ומוכתבת, ופחות פנימית ונותנת מקום לנטיית ליבו.

קושי במתן אמון - קושי בסיסי במתן אמון בבני אדם עלול ליצור מורכבות בשלב כינון הזוגיות. צעירים ממשפחות גרושות שמודעים להיתכנות שהמוצעת הינה "בעלת פגם", עלולים לפתח רגישות, ושלב השידוכין שלהם עלול להיות רווי מתחים וחששות, כפי שמתאר אהרון:

אין לי בעיה להתחתן ולהקים בית. אני אפילו אשמח. הבעיה שלי היא עכשיו כשאני בשידוכין. אני לא כמו כל הבחורים. אני יושב מול בחורה ושואל את עצמי מה לא בסדר איתה? האם מה שאני רואה זה בעצם משחק שהיא משחקת? אולי זה שהיא נחמדה והכול, זה שקר אחד גדול, ובעצם היא מסתירה משהו בעייתי באישיות שלה?

גישה חיובית - לעומת יהודה, דן ואהרון, זבולון מבקש להציג עמדה פייסנית כלפי העובדה שעליו להינשא בהכרח בשידוך מותאם מבחינה מעמדית:

אני משער ש'יציעו לי' גם [בת ל] הורים גרושים, בחורה עם בעיות במשפחה. למה לא? זה נטו אמונה, אבל אני משער שזה מה שיציעו לי. [מבחינתי זה] יותר טוב. זה מה שאני רוצה. כי האנשים האלה יותר חזקים, הם יודעים מה הם רוצים בחיים ומה הם לא רוצים בחיים. אם יציעו לי שתי בחורות אותו דבר - אחת בת להורים גרושים ואחת לא - אני בוחר בזו של ההורים הגרושים. היא יותר מחושלת, יותר מחושבת, יותר בעלת דעה. היא יודעת מה היא לא רוצה שהילדים שלה יעברו.

לסיכום, שלב השידוכין עצמו מהווה אתגר בשל הצורך בליווי ובהדרכה שאינם מצויים באופן אימננטי כבמשפחה חרדית שלמה, אך הוא מאופיין בעיקר בויתורים ובפשרות של הצעירים. רבים הציגו את הפשרות כאילוץ וכחוויה שאיננה תורמת לערך העצמי, אך יש כאלה שבחרים בגישה חיובית ועושים התאמות מבחינה מנטלית כדי לאפשר לעצמם חויית שידוכין טובה.

שלב הנישואין והקמת הבית

המשתתפים, הן אלה שהחלו בשידוכין והן אלה שעדיין לא החלו, תיארו את חיי הנישואין העתידיים שלהם כשלב חיובי, ורובם ככולם הביעו רצון להינשא למרות החששות שתוארו. תפיסת הזוגיות שהוצגה בקרב משתתפי המחקר הייתה רפלקטיבית לגירושי ההורים. יש שבחרו להציג גישה חיובית של צמיחה מתוך משבר והזדמנות להתפתחות למרות הרקע המשפחתי, ויש שבחרו להציג התייחסויות שליליות, כלומר, מה לא לעשות על-מנת שחיי הנישואין שלהם לא ייכשלו.

גישה חיובית

הגישה החיובית כללה התייחסות לחלקים החיוביים של עובדת הגירושין, צורך בהטמעת מרכיב רוחני במשפחה, ובחירת מודלים חיוביים לזוגיות תקינה.

החיוביות שבגירושין - יש שבחרו להצביע על התרומה שבגירושי הורים להבניית הזוגיות העתידית שלהם. מחשבותיהם על אודות נישואין עתידיים, שכוללות לעיתים את האפשרות שנישואין אלה יסתיימו בגירושין, הינן מנקודת מבט חיובית הרואה את הגירושין כחוויה מלמדת. כך למשל בדברים של יהודה:

אתה בא לדבר על האם ילדים להורים גרושים יראו את הגירושין כאופציה? לדעתי בתת-מודע זה כן יכול[ה] להיות אופציה, כי עברנו גירושין וראינו שזה לא כזה נורא, אז בראש זה יכול לעבור. אבל אם בן אדם עובד על עצמו... אם לא היו גירושין, איך הייתי עובד על זה? אם בן אדם שקוע בבזבז, הוא צריך להסתכל לא על מי ששקוע בבזבז פחות ממנו, אלא על מי שיצא ממנו. גירושין זו אופציה אבל אופציה הכי אחרונה שיש.

רוחניות - צעירים חרדים חושבים גם על ערכים רוחניים בתוך שאר מחשבותיהם על אודות חיי נישואין עתידיים. רבים ממשתתפי המחקר הציגו התייחסויות בנוגע למקומם של הערכים הרוחניים בעולמם, שכללו למשל שאיפות לחיי תורה, לימוד בכלל, ויחסי אישות "טהורים", וניתן לראות מחשבות אלה כרפלקטיביות לגירושי ההורים. כלומר, שילוב המרכיב הרוחני בביתם העתידי חשוב להם על-מנת שלא להגיע למצב של משבר. כך לדוגמה זבולון מעיד:

אני אהיה אברך [בכולל]. חלום חיי. סוג תחושה שזה הייעוד שלי בחמש שנים הראשונות [לנישואין]. אם אתה יכול ללמוד יום שלם, אז אתה צובר למעלה [זכויות בעולם הבא]. אני רואה אברכים, יש להם חיים מאושרים. בן אדם שעובד – הוא לא יכול לא ללכת לעבודה. אברך זה סוג של לחיות בפשטות, לחיות את האמת. אני לא צריך הרבה כסף. אני צריך כסף בשביל השכירות ושאתי ואשתי נהיה מאושרים. אבל בשביל שזה יקרה אני צריך לתפוס את עצמי בידיים. לשנות אורח חיים, להיות [יותר] חרדי. תחשוב איזה טהור זה, שבחור מגיע לנישואין פעם ראשונה, עושה מעשה [אישות] בקדושה, לעומת בחור שמגיע וכבר עשה. זה מרגש... פעם ראשונה בטהרה...

הציטוט מדבריו של זבולון מראה כיצד משתתפי המחקר מנסים לכרוך את התקשרותם הרומנטית העתידית ביציקת ממדים רוחניים להתקשרות זו, מתוך רצון לראותה כבטוחה ככל הניתן. חשוב לציין כי השפעת הרוחניות והקשר עם אלוהים על חוויית החיים של בוגרים-צעירים שחוו גירושי הורים נדונה בהרחבה בספרות המחקרית (לדוגמה: Krumrey, Mahoney, & Pargament, 2011), ונדרשים מחקרים נוספים בהקשר זה על אודות השלכות על חוויית חיים של גברים בוגרים-צעירים חרדים.

מודלים חיוביים לחיקוי – המנהג והמסורת הינם ערכי יסוד בקרב החברה החרדית, וצעירים מתווים את תפיסת הזוגיות והנישואין בכפוף לערכים אלה. מִשְׁכָּךְ, צעירים שחוו גירושי הורים ולא נחשפו, במקרים רבים, ליישומים של מנהג ומסורת במשפחה, חשים שעליהם לעצב בעצמם מנהג ומסורת משפחתית, כפי שאומר אשר:

אין לי מערכת הלכתית מנחה. אין לי מערכת מנהגים. זה משהו שאני והיא צריכים לבנות בכוחות עצמנו...

תחושתם של הצעירים שעליהם להבנות תפיסת עולם עצמאית בשל העדר דמויות לחיקוי, מקבלת ביטוי הן בהקשרם של ההלכה והמנהג כפי שצוטט מדבריו של אשר, והן בהקשרם של חיי הזוגיות והנישואין, כפי שאומר יוסף:

מה ראיתי אצל אבא ואמא שלי? כלום. לא ראיתי זוגיות נורמלית שאפשר להסתכל עליה וללמוד איך צריך לחיות.

בהעדר מודל משפחתי יציב ותקין לחיקוי, מאמצים להם הבוגרים הצעירים-החרדים שחוו גירושי הורים, מודלים משפחתיים חלופיים, וזאת על-מנת להטמיע תפיסת זוגיות בריאה ויציבות לחיי הנישואין העתידיים שלהם. דן למשל, מבקש לראות בדודיו מודל לחיקוי:

אני כן התארחתי הרבה אצל דודים שלי, במשך השנים בשבתות... הרבה כדי לראות. ואני חושב שזה תורם לי לראות באופן משוחרר איך נראה [נראים] חיים של זוגיות...

גישה שלילית

לעומת המחשבות החיוביות של מה לעשות על-מנת להקים בית יציב, הוצגו גם התייחסויות שליליות של מה לא לעשות כדי שהבית העתידי לא ייקלע למשבר. הגישה השלילית כללה התייחסות לפתרון סכסוכים זוגיים, דאגה לרווחתם של הילדים העתידיים, חשש מפני השפעות המודרנה, והתייחסות למודלים שליליים לזוגיות.

פתרון סכסוכים - ראובן מדבר על פתרון סכסוכים עתידיים בביתו, כחלק מרצונו שלא להידמות להוריו ולהימנע ממודל חיי הנישואין שלהם:

אבל הכלל הראשון שאני אשים לעצמי בחיי נישואין או בכל קשר שיהיה עם בת זוג... כי זה מה שראיתי אצל ההורים שלי שיכול להיות שבוע או שבועיים שהם לא מתקשרים ביניהם... אני אשים לי מטרה שאין מושג ללכת לישון בלי לפתור איזה באג או בעיה שהייתה באותו יום.

רווחתם של הילדים העתידיים - היבט שעלה מדברי המשתתפים, היה המחשבה על אודות רווחת הילדים העתידיים שיוולדו לאחר הנישואין. משתתפי המחקר התייחסו לנישואין כאל פרק חיים שהתנהגותם ותפקודם בו צריך להיות כזה שלא יגרום סבל אישי לילדיהם. כך בדברי ראובן:

יש נשואים שרוצים איזו דרך להתגרש, תשאל אותם למה אתה עושה את זה לילדים? והם יגידו לך ש'אני חושב שלילדים עדיף שנהיה גרושים'. אני לא חושב שזו דעה נכונה. אני לא חושב שילד קטן להורים גרושים יוכל לחיות חיים רגילים. אז אני חושב על זה, ומדבר על זה הרבה, העיקר לא להגיע לנקודה הזו.

זבולון מוסיף על כך שגם אם אשתו תחליט יום אחד להיות חילונית הוא לא ייפרד ממנה, רק בגלל הילדים:

אם אין ילדים והיא רוצה לא להיות דתייה, אז אפשר להתגרש. אם יש ילדים, אז מה הם צריכים לעבור את מה שאני עברתי?

התייחסות למודרנה - במקביל לרצונם של המשתתפים להטמיע ערכים רוחניים בבניהם העתידיים, משתתפים אחרים הציגו גישה שלילית והתייחסו לרצונם להישמר מפני השפעות המודרנה, על-מנת להבטיח את יציבות ביתם. כך למשל יהודה:

יש לי חברים, אולי הם לא אברכים, והאישה [שלהם] מודרנית [כלומר חרדית מודרנית], אבל הם משקיעים בזוגיות והם לא עם כל האינסטגרם, ולצאת לסינמה סיטי, ולאכול, ולבלות, ולטוס, ופלירטוטים, והפקות, ופאות, ורעש, ובלגן. [גם] אני לא שם. אפילו שכביכול אני נראה כך, ויצאתי לא מזמן עם בחורה מעל הברך [חצאית שלא מכסה את הברך, סגנון לבוש מודרני], אבל אני לא שם. אני רוצה ללכת עם זה עד הסוף.

מעניינת בחירתו של יהודה לתאר את המועמדת על-פי בגדיה. מנגנון הפיקוח החברתי הרווח בחברה החרדית, מתייחס רבות לאופן לבושו של האדם, ויהודה מדבר מתוך הקשר זה.

מודלים שליליים - במקביל למשתתפים שבחרו להציג מודלים חיוביים לחיי משפחה תקינים, שאותם משתדלים המשתתפים לאמץ, היו שהציגו גם מודלים שליליים - תפיסות זוגיות וחיי משפחה שלא נכון בעיניהם, לראות בהם מודלים לחיקוי. כך למשל שמעון לגבי דודיו:

ברגע שאני מתחתן אני אשמור איתם [עם הדודים] על קשר, אבל אני לא אלך לשם [לשבתות]. לא הייתי רוצה שאשתי תראה מה שהולך שם. איך שדוד שלי מתייחס לאשתו...

אשר שומע על חיי נישואין מחבריו ומבנה את תפיסת הזוגיות שלו בהתאם:

תראה, לא רצייתי להתחתן. אני עדיין חושב שמרבית מקשרי הנישואין הם גרועים. נישואין הם כר להתפתחות לא תקינה. יחסית. וגם להתפתחות נהדרת. אבל זה כמו צלחת פטרי [מבחנה לגידול חיידקים] דברים גדלים שם, יש שם תסיסה, יש שם ביולוגיה, זה לא משהו סטטי. אנשים מביאים ניגודים מאד גדולים, ונוצרים פערים גדולים. יש בעיה, נו... כולנו מכירים, אני מכיר חברים טובים שחיים חיים לא טובים. אמר לי חבר: "הסיפור אהבה שלי ושל אשתי מסתכם בתוריד את הזבל". זה משהו שאני נתקל בו הרבה כאילו, אנשים אוהבים לצנן אותך "עכשיו אתה מאוהב? רק נראה לך, חכה חכה, מה יהיה..". מהבחינה הזאת זה עצוב מאוד. וכשמסתכלים על זה, באמת אין למה להתחתן. יותר טוב לחיות לבד. זו בחירה קשה אומנם שמביאה איתה מרירות ובדידות. אבל [זה] פשוט. לא מסובך. לא צריך לריב.

הערך הקולקטיביסטי מודגש בחברה החרדית, ומקבל ביטוי, בין השאר, בחשיבה לא אינדיבידואלית. עיסוקם של אנשים בחברה החרדית בשאלה כיצד מצב זה או אחר נחוה אצל אחרים, הינו מודגש יותר, ודעתם של אחרים מבנה את תובנתו האישית של הפרט (ראו למשל: וסרמן, 2017). אחת הזירות המשמעותיות להבניית תפיסת זוגיות ונישואין בקרב גברים בוגרים-צעירים חרדים היא הישיבה, צוותה, ובעיקר החברים של הצעיר. כך למשל בדברים של יהודה, שמציג את תפיסת הזוגיות של חבריו בישיבה כמודל שאינו ראוי לאימוץ:

תראה, אני יודע שאני יותר איכותי [כלומר פחות שטחי] מהרבה חבר'ה פה בישיבה למשל. אני יודע שאני אשקיע יותר בזוגיות למשל... אני רואה תהליכים [זוגיים אצל אחרים] במקום שאני נמצא, ואני רואה שאני שונה, ולכן חשוב לי להיות יותר אמיתי, ולא לעשות את הדברים כמו כל האחרים...

לסיכום, תת-התמה שעוסקת בתפיסת הזוגיות והנישואין של משתתפי המחקר, מציגה מגוון מרכיבים שניתן אומנם להבינם כרפלקטיביים לגירושי הוריהם, אך להיבט התרבותי משקל רב בהתפתחות תפיסה זו. כך למשל, את רצונם בחיזוק הרוחניות של המשפחה העתידי, או את רצונם להימנע מן המודרנה, או את מחשבותיהם על אודות ילדים עתידיים, ניתן להבין על רקע גירושי ההורים - כי בכך הם מנסים להבטיח לעצמם את שלמות ויציבות חיי הנישואין העתידיים שלהם, אך במקביל חשוב לשים לב לעובדת היות אותם מרכיבים - תרבותיים בייסודם. משמעות הדברים היא, שמשתתפי המחקר מחוברים לתפיסות העולם ולערכים תרבותיים שעליהם גדלו, והם מבקשים לאמץ תפיסות עולם וערכים אלה אל תוך זוגיותם ומשפחתם העתידית, על-מנת להבטיח את שלמות חיי הנישואין שלהם.

דיון

המחקר הנוכחי ביקש ללמוד על תהליך כינון הזוגיות (שידוכין) ועל תפיסת הזוגיות העתידית של גברים בוגרים-צעירים חרדים שחוו גירושי הורים. דיווחיהם של כל המשתתפים נעו על ציר הזמן שמתחיל בשלב טרום-השידוכין, עובר דרך שלב השידוכין עצמו, ומסתיים בשלב הנישואין והקמת הבית. שלב טרום-השידוכין אופייני על-פי רוב בחששות, בפחדים ובהימנעויות, הן מנקודת מבט עכשווית של אלה

שטרם החלו בשידוכין, והן מנקודת מבט רטרופקטיבית של אלה שהחלו בשידוכין למרות הכול. חששות אלה הינם מבוססי הקשר תרבותי. כך למשל, החשש מפני עיכובים עתידיים בשידוך בשל חוות דעתה של האם המשמורנית, הינו תוצר של מציאות חברתית רווחת, לפיה משתדכים אך ורק בהסכמת ההורים. השלב השני, שלב השידוכין עצמו, שאליו התייחסו אלה שכבר החלו בשידוכין, אופיין על-פי רוב בפשרות ובוותורים שמשותפי המחקר נאלצים לעשותם כחלק מהמציאות התרבותית הרווחת. כך למשל פשרות לגבי מעמדה החברתי של משפחת המועמדת תתרחשנה לאור הבדלת המעמדות המכוונת, הרווחת בחברה החרדית. תפיסת השלב השלישי, שלב הנישואין והקמת המשפחה, הינו שלב ההתקשרות הרומנטית, ועל אודותיו יכלו משותפי המחקר לשוחח רק מנקודת מבט עתידית. כלומר, מחשבותיהם, רגשותיהם וחלומותיהם כיצד יראה שלב זה. משותפי המחקר הציגו מכלול של התייחסויות, חיוביות ושליליות, המשקפות את הכנותיהם לקראת שלב זה, מתוך רפלקציה לחווייתם את חיי הנישואין של הוריהם. גם בשלב זה בלטה נוכחותו של הרכיב התרבותי, והרצון לצקת ממד רוחני אל חיי הנישואין שלהם, על-מנת שלא להגיע למשבר זוגי, יכול להוות דוגמה לכך.

ניתן לומר שתפיסותיהם של הצעירים על אודות תהליך כינון הזוגיות ניתנות להבנה באופן מעגלי: המחשבות על אודות השלב השלישי, שלב הנישואין והקמת הבית, מלוות את הצעיר כבר בשלב טרום- השידוכין, וככל שמחשבות אלה חיוביות ואופטימיות, הן מהוות זרז להתחיל בשלב השידוכין למרות האתגרים והחששות שתוארו.

במונחים של תאוריית ההתקשרות, ממצאי המחקר אינם יכולים ללמד על סגנון ההתקשרות הרומנטית של בוגרים-צעירים חרדים שחוו גירושי הורים, מכיוון שמשותפי המחקר עדיין לא התנסו בהתקשרות רומנטית, לעומת זאת, הממצאים יכולים ללמד על רקע נמנע וחרדתי בטרם יתנסו בהתקשרות רומנטית. משותפי המחקר הרבו לתאר חששות ופחדים בשלב טרום- השידוכין, וממצאים אלה עולים בקנה אחד עם תיאוריהן של ולרשטיין ולואיס (Wallerstein & Lewis, 2004) את הבוגרים הצעירים שחוו גירושי הורים בילדותם, כנמנעים מיצירת קשרים רומנטיים מתוך תפיסת זוגיות סקפטית ואף פסימית. המחקר הנוכחי מלמד על נוכחותם המשמעותית של חששות בעלי רקע תרבותי בשלב טרום- השידוכין. ייתכן שחששות אלה עלולים להשליך על התקשרותם הרומנטית העתידית, מכיוון שנישואין מתוך חוויה מוקדמת של הכרח ושל אילוץ חברתי עלולים להיחוו כאינסטרומנטליים ולא כמבוססי קרבה רגשית. עם זאת, ניתן להציע כי הנופך התרבותי והדתי שאותו ביקשו משותפי המחקר לצקת אל חיי הנישואין העתידיים שלהם, אשר כלל, לדוגמה, התייחסות לחיזוק הממד הרוחני של הבית העתידי או ההימנעות מהשפעות המודרנה, לצד היצמדות למודלים זוגיים ומשפחתיים חיוביים כמודל לחיקוי, יסייע להם לקבע סגנון התקשרות בטוח ויציב בבא העת, כאשר יהיו נשואים. נראה שמחקר על אודות התקשרות רומנטית של גברים חרדים נשואים שחוו גירושי הורים בילדותם, יסייע להבין את התמונה השלמה בהקשר זה.

במונחים של תאוריית הלימידה החברתית ממצאי המחקר מלמדים על עיסוק רבתי של משותפי בתפיסת ובחויית הזוגיות של הוריהם. משותפי המחקר דיווחו על גישה שלילית שלהם כלפי דפוסי זוגיות שראו אצל הוריהם, ועל ניסיון להבנות תפיסת זוגיות עצמאית שאיננה מושתתת על המסורת המשפחתית. ממצאים אלה מתאימים לממצאי מחקרים אוניברסליים אחרים (לדוגמה: Cunningham & Skillingstead, 2015; Platt et al., 2018) העוסקים בחוויה לעומתית וביקורתית של בוגרים-צעירים כלפי דפוסי הזוגיות של הוריהם הגרושים. עם זאת, הגוון התרבותי והדתי הייחודי לחברה החרדית עלול ליצור

רגישות בהקשר זה, ומשתי סיבות: ראשית, ערך השקפתי רווח בחברה החרדית הינו שמירת המסורת החינוכית במשפחה וההליכה "בדרכי האבות", כפי שתואר בפרק הממצאים. משתתפי המחקר מצויים אפוא בתהליך קונפליקטואלי של הבניית תפיסת זוגיות, כאשר מצד אחד הם מעוניינים לחלוק על הנהגתם של הוריהם, ומצד שני מחויבים לכבד את ערכי החברה ולאמץ את ההשקפה הרווחת. שנית, מבחינה תרבותית הצעיר החרדי איננו עצמאי בדעותיו בשלבי השידוכין והקמת הבית. הוא מלווה ומודרך בדרך כלל, ומודל הזוגיות של הוריו הינו אימננטי בתפיסת הזוגיות שלו. לפיכך, בהעדר מודל זוגיות תקין מההורים, נאלצים הצעירים החרדים שחוו גירושי הורים לתור אחר מודלים אחרים, חיצוניים למשפחתם. הבניית תפיסת זוגיות באמצעות למידה חברתית חוץ-משפחתית איננה בהכרח שלילית, אך היא עלולה להגביר תחושות שליליות כמו בדידות, לעומתיות, נקמנות ופחת בתחושת הלכידות המשפחתית, ומחקרים נוספים עשויים לשפוך אור בהקשר זה.

בוגרים-צעירים שחוו גירושי הורים, נמצאים בסיכון מוגבר לחוות גירושין בעצמם (Carr et al., 2019), ותאוריית ההתקשרות ותאוריית הלמידה החברתית מסבירות בדרכן את הסבירות הסטטיסטית הזאת. נראה שהמורכבות התרבותית, שעליה מצביעים ממצאי המחקר, עשויה להסביר סבירות סטטיסטית זו בדרך אחרת: היצע המועמדות לשידוך איננו גבוה בשל המעמד החברתי הנמוך של הבוגר-הצעיר החרדי, והוא נאלץ לבחור מתוך היצע של מועמדות שמאופיינות אף הן במעמד חברתי נמוך. מצב זה עלול לפגוע בסיכויי הזוג לחיי נישואין יציבים, הן בשל התמודדות שניהם עם רקע משפחתי מורכב, והן בשל תחושת הוויתור והאילוץ שליוותה את ראשית חיי הנישואין של השניים.

במקביל לאתגרים, לחששות, לויתורים ולפשרות המלווים את הגברים הבוגרים-הצעירים בשלבי טרום-השידוכין ובשלב השידוכין, ממצאי המחקר מצביעים גם על גישה חיובית ואופטימית שהוצגה בדברי המשתתפים, בעיקר כלפי שלב הנישואין. דברים אלה משתלבים עם תאוריית החוסן של רוטר (Rutter, 1987), שהוצגה גם בעבודתם של אלדר-אבידן, חאג'–יחיא וגרינבאום (Eldar-Avidan, Haj-Yahia, & Greenbaum, 2009). על-פי תאוריה זו, יכולתם של אנשים להגיב היטב ללחץ או לשיבוש משמעותי במהלך החיים, להתאושש מאירועי דחק ולהפעיל מנגנוני התאמה חיוביים, קשורה למשאבים פנימיים וחיצוניים שלהם. מחקרם של אלדר-אבידן ועמיתיה מלמד שישנם בוגרים-צעירים שחוו גירושי הורים, והם שייכים לקבוצת החוסן (resilience) והם מפתחים גישה חיובית ואופטימית לחיים בכלל ולחיי הנישואין העתידיים שלהם בפרט. קבוצת בוגרים זו מצפה לכינון יחסים זוגיים בעתיד מתוך תקווה למנוע ככל הניתן קשיים עתידיים, אך הם עשויים לקבל גירושין כפתרון נאות במידת הצורך (Eldar-Avidan et al., 2009). משתתפי המחקר הנוכחי הביעו רצון עז להינשא ולהקים משפחה למרות האתגרים האישיים, הדתיים והתרבותיים שתוארו, והתמונה הכללית שעלתה היא כי ציפייתם רוויית האמונה הדתית משייכת אותם לקבוצת החוסן. ואכן, במהלך השנים שעברו מאז קיום הראיונות, כמה מהם נישאו והקימו משפחות, ומחקר אורך עתידי עשוי ללמד, כאמור, על מידת יציבותם של חיי נישואין אלה.

מגבלות המחקר

למחקר הנוכחי ארבע מגבלות עיקריות: ראשית, מתודולוגיית המחקר הינה איכותנית, ובהתאם, המחקר התבסס על מדגם קטן ולא ניתן להכליל את ממצאיו על כלל הילדים החרדים, בנים ממשפחות גרושות-חרדיות. שנית, המחקר מתייחס להיבט מגדרי אחד – חווייתם של הגברים הצעירים. בחינה

מקבילה של חוייתן של הנשים הצעירות הייתה מרחיבה את התמונה הכללית של חויית השידוכין והבנת תפיסת הזוגיות בקרב צעירים חרדים, אך כאמור, השונות המגדרית רבה מבחינה תרבותית. שלישית, המחקר התייחס להיבט מגזרי אחד - חוייתם של הצעירים החרדים. הוא לא התייחס לצעירים מרקע חרדי שבחרו שלא להישאר בעולם החרדי (יוצאים בשאלה). ייתכן שתפיסת הזוגיות של האחרונים שונה, ונכון ללמוד עליה במחקר נוסף. ולבסוף, המחקר לא בחן הבדלים בחוייתם של צעירים מתתי-המגזרים השונים של החברה החרדית. לדוגמה, צעירים מרקע חסידי נישאים בדרך כלל מוקדם יותר מצעירים מרקע ליטאי או ספרדי, ויתכן שלעובדה זו ישנה משמעות בחויית השידוכין ובתפיסת הזוגיות.

מחקרים ויישומים פרקטיים-עתידיים

המחקר הנוכחי מלמד שתפיסת הזוגיות של הבוגר-הצעיר החרדי ממשפחה גרושה היא מובנית, בין השאר על-ידי מודלים חוץ-משפחתיים, וכי הדרכה וליווי הכרחיים לו כבר משלב טרום-השידוכין. נראה שפיתוח תוכניות הדרכה מותאמות-תרבות לצעירים חרדים, בתוך הישיבה או מחוצה לה, עשוי להוות מענה בסיסי שהשירותים החברתיים בישראל צריכים להידרש לו. כפי שהוזכר, מחקר אורך כעבור 5, 10, ו-15 שנים מהראיונות הראשוניים עשוי ללמד ולתרום לגוף ידע מעמיק ואיכותי יותר על אודות הזוגיות וחיי הנישואין של גברים בוגרים-צעירים חרדים שחוו גירושי הורים בילדותם או בבגרותם. בחינה כמותנית של נושא המחקר תוכל להרחיב את הידע המדעי על התופעות שנחקרו, ולהעניק לממצאי המחקר משנה תוקף. בדיקת קשר בין משתנים, כמו למשל קשר בין מידת הדחק בשלב טרום-השידוכין לבין מידת שביעות הרצון מהנישואין בשנה הראשונה או בחמש השנים הראשונות לנישואין, עשויה להעשיר את הידע המחקרי בנושא. נוסף על כך, בחינה של משך הזמן שהוקדש לשידוכין בקרב צעירים ממשפחות גרושות-חרדיות, או אף מחקר משווה לצעירים חרדים ממשפחות שלמות בהקשר זה, עשויה לחדד פן נוסף בנושא המחקר.

נקודות מפתח

- צעירים חרדים שחוו גירושי הורים מתמודדים עם סתירה פנימית בין לחץ חברתי להינשא, לבין חשש מחיי נישואין קונפליקטואליים, העשויה להסביר הישנות של מקרי גירושין בקרבם.
- הצעירים שרואינו תיארו חוויה מודגשת של ביטחון, של אמונה דתית, ושל אמונה ביכולתם להקים בית יציב.
- נכון להבנות תוכנית הדרכה לחיי נישואין לצעירים חרדים שחוו גירושי הורים, כמענה מקצועי של מערך השירותים החברתיים בישראל.

מקורות

- בורדינסקי, א. (2020). שידוכין והסתרת מוגבלויות: טרגדיה בשלוש מערכות. נדלה מתוך: <https://iyun.org.il/article/right-vs-chessed/hiding-disabilities-and-is-damage/>
- בן-סימון פריש, א. (2001). **אימהות גרושות חרדיות וחילוניות – רמת השחיקה הנפשית שלהן ותפיסתן את יחס החברה והמשפחה כלפיהן**. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך בעבודה סוציאלית. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- דרימן, ס. (1994). טראומת הגירושים – דרכי התמודדות של נשים וילדים. **חברה ורווחה**, יד(3-4), 289-279.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (אפריל, 2011). **הסקר החברתי 2009**. נדלה מתוך: https://old.cbs.gov.il/publications11/seker_hevrat09/pdf/h_print.pdf
- וסרמן, נ. (2017). **מימי לא קראתי לאשתי: זוגיות בחסידות גור**. שדה בוקר: מכון בן גוריון בנגב.
- זיבצנר, ב., ולהמן, ד. (2014). השידוכים בעולם החרדי: סמכות גבולות ומוסדות. **מגמות**, מט(4), 668-641.
- זיכרמן, ח. (2014). **שחור כחול לבן: מסע אל תוך החברה החרדית בישראל**. תל אביב: ידיעות אחרונות וספרי חמד.
- כהנר, ל., ומלאך, ג. (2019). **שנתון החברה החרדית בישראל**. המכון הישראלי לדמוקרטיה. נדלה מתוך: <https://www.idi.org.il/media/13727/the-yearbook-of-ultra-orthodox-society-in-israel-9102.pdf>
- מלאך, ג., חושן, מ., וכהנר, ל. (2016). **שנתון החברה החרדית בישראל**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה. נדלה מתוך: https://www.idi.org.il/media/7882/haredi_shnaton.pdf
- נבון, א. (2010). גלאט גירושין. אוחרז ב-3.9.2020. נדלה מתוך: <https://www.mako.co.il/home-family-weekend/Article-c5fdf26b7640241006.htm>
- סיון, ע., וקפלן, ק. (2003). פתח דבר. בתוך ע. סיון וק. קפלן (עורכים), **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?** (עמודים 7-10). תל אביב: מכון ון-ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.
- פינקלשטיין, א. (2020). **הנישואין והגירושין בחברה הדתית לאומית; סקירת נתונים עדכנית**. נאמני תורה ועבודה. אוחרז ב-17.12.2020. נדלה מתוך: <https://toravoda.org.il/>
- פרידמן, מ. (1991). **החברה החרדית – מקורת, מגמות ותהליכים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- פריז, ש. י. (2013). **נישואין וגירושין בחברה היהודית באימפריה הרוסית**. ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- קליין-בארט, ע. (2002). **הסתגלותם האישית והחברתית של ילדים להורים גרושים מרקע חרדי וחילוני**. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך בעבודה סוציאלית. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- קסיר (קלינר), נ., רומנוב, ד., צחור-שי, א., אדר, ש., בן-שימול, צ., ומרשה, נ. (2019). **איכות החיים של אוכלוסיות בחברה הישראלית: מדד איכות החיים 2019**. המכון החרדי למחקרי מדיניות. אוחרז ב-17.12.2020, נדלה מתוך: <file:///D:/Users/user/Downloads/d79ed793d793-d790d799d79bd795d7aa-d794d797d799d799d79d-9102.pdf>
- שקדי, א. (2003). **מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני – תיאוריה וישום**. תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב והוצאת רמות.
- Amato, P. R. (2010). Research on divorce: Continuing trends and new developments. *Journal of Marriage and Family*, 72, 650-666. doi: 10.1111/j.1741-3737.2010.00723.x

- Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Barth, A., & Ben-Ari, A. (2014). From wallflowers to lonely trees: Divorced ultra-orthodox women in Israel. *Journal of Divorce & Remarriage*, *55*, 423-440. doi: 10.1080/10502556.2014.931756
- Becker, N. (2020). Young ultra-orthodox men's experience of parental divorce. *Journal of Divorce & Remarriage*, *61*, 406-426. doi: 10.1080/10502556.2020.1768489
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss*. New York, NY: Basic Books.
- Burgoine, C. B., & Hames, R. (2002). Vies of marriage and divorce. *Journal of Divorce & Remarriage*, *37*(1-2), 75-100. doi: 10.1300/J087v37n01_05
- Carr, C. M., Wolchik, S. A., Tein, J. Y., & Sandler, I. (2019). Mother-adolescent and father-adolescent relationships after divorce: Relations with emerging adult's romantic attachment. *Journal of Divorce & Remarriage*, *60*(3), 194-210. doi: 10.1080/10502556.2018.1488120
- Cunningham, M., & Skillingsstead, K. (2015). Narratives of socialization: Perceptions of parental influence after childhood divorce. *Journal of Divorce & Remarriage*, *56*, 137-154. doi: 10.1080/10502556.2014.996043
- Eldar-Avidan, D., Haj-Yahia, M. M., & Greenbaum, C. W. (2009). Divorce is a part of my life... resilience, survival, and vulnerability: Young adults' perception of the implications of parental divorce. *Journal of Marital and Family Therapy*, *35*, 30-46. doi: 10.1111/j.1752-0606.2008.00094.x
- Fraley, R. C., & Heffernan, M. E. (2013). Attachment and parental divorce: a test of the diffusion and sensitive period hypotheses. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *39*, 1199-1213. doi: 10.1177/0146167213491503
- Kim, J. Y., & Tasker, F. (2013). The effects of parental divorce: a culture-specific challenge for young adults in South Korea. *Journal of Divorce & Remarriage*, *54*, 349-362. doi: 10.1080/10502556.3102.800387
- Krumrey, E. J., Mahoney, A., & Pargament, K. I. (2011). Spiritual stress and coping model of divorce: A longitudinal study. *Journal of Family Psychology*, *25*(6), 973-985. doi: 10.1037/a0025879
- Lambert-South, A. (2013). Perceptions of romantic relationships in adult children of divorce. *Journal of Divorce & Remarriage*, *54*(2), 126-141. doi: 10.1080/10502556.2012.755032
- Milevsky, A., Niman, D. S., Raab, A., & Gross, R. (2011). A phenomenological examination of dating attitudes in ultra-Orthodox Jewish emerging adult women. *Mental Health, Religion & Culture*, *14*, 311-322. doi: 10.1080/13674670903585105
- Platt, R. A. L., Nalbone, D. P., Casanova, G. M., & Walchler, J. L. (2008). Parental conflict and infidelity as predictors of adult children's attachment style and infidelity. *The American Journal of Family Therapy*, *36*, 149-161. doi: 10.1080/01926180701236258
- Riggio, H. R., & Valenzuela, A. M. (2011). Parental marital conflict and divorce: Parent-child relationships and social support among Latino-American young adults. *Personal Relationships*, *18*, 392-409. doi: 10.1111/j.1475-6811.2010.01305.x
- Rutter, M. (1987). Psychosocial resilience and protective mechanisms. *American Journal of Orthopsychiatry*, *57*, 316-331. doi: 10.1111/j.1939-0025.1987.tb03541.x
- Segrin, C., Taylor, M. E., & Altman, J. (2005). Social cognitive mediators and relational outcomes associated with parental divorce. *Journal of Social and Personal Relationships*, *22*, 361-377. doi: 10.1177/0265407505052441
- Wallerstein, J. S., & Lewis, J. M. (2004). The unexpected legacy of divorce. *Psychoanalytic Psychology*, *21*, 353-370. doi: 10.1037/0736-9735.21.3.353

Washington, K. N., & Hans, J. D. (2013). Romantic attachment among young adults: The effects of parental divorce and residential instability. *Journal of Divorce & Remarriage*, 54(2), 95-111. doi: 10.1080/10502556.2012.752684

Zalberg Block, S. (2013). "The art of the deal"; Preferences in spouse selection among parents in a hasidic community. *Israel Studies Review*, 28, 61-82. doi: 10.3167/isr.3102.280205

"אני אישה מאוד יצרית, ואני אישה מאוד דתית": רספקטיבות של צעירות דתיות בנוגע למיניותן בבגרות הצעירה

מאור קפלן, אפרת לוסקי-וויסרוז ודפנה סנר

תקציר

רקע: התפיסה הדתית עשויה להשפיע על מיניותן של צעירות, יחד עם השפעה של סוכני סוציאליזציה נוספים כגון הורים, דמויות חינוכיות, קהילה וקבוצת השווים.

מטרת המחקר: המחקר האיכותני הנוכחי ביקש לתאר ולנתח תפיסות של צעירות דתיות בנוגע למיניותן.

שיטת המחקר: אוכלוסיית המחקר התבססה על ראיונות עומק מובנים-למחצה עם 14 צעירות שהתחנכו במוסדות חינוך דתיים. הראיונות התמקדו בתפיסותיהן ובחוויותיהן בנוגע למיניותן בעת ההתבגרות והבגרות הצעירה, ונותחו תוך שימוש בגישת הניתוח התמטית-האיכותנית.

ממצאים: עבור רוב המשתתפות החוויות המיניות אינן מתחילות בחתונה, ולמעשה מתעצבות בשלבים מוקדמים במרחבי חיים שונים: המרחב האישי, המרחב הבין-אישי והמרחב החברתי-כללי. בכל אחד מהמרחבים הללו מתעצבת המיניות, תוך שיח פנימי מתמיד עם הנורמות הדתיות-הלכתיות, המתפקדות כהקשר-על. כל אחד מן המרחבים עשוי להוות מצע להבניית מיניות מיטיבה, או לאתגר אותה ולהגביל אותה.

מסקנות: מחקר זה מביא לקדמת הבמה את ההתרחשויות המגוונות של הצעירות הדתיות בתחום המיניות, ומצביע על כך שגם בהעדר קיום יחסי מין, הן חוות התמודדויות מיניות המשפיעות על הזהות ועל התפיסה העצמית והדתית שלהן.

השלכות לפרקטיקה ולמדיניות: מחקר זה מצביע על הצורך בשיח חינוכי וטיפולי שיאפשר נרמול של החוויות המיניות ושיח פתוח על אודות הקונפליקטים העולים בגינן.

מילות מפתח: מיניות, פגיעה מינית, גיל הבגרות הצעירה, היבטים תרבותיים, חברה דתית.

מבוא

מיניות בבגרות הצעירה: הגדרות

שלב הבגרות הצעירה (emerging adulthood) הוא שלב התפתחותי שזכה להגדרה רק בעשורים האחרונים של המאה העשרים. זהו שלב של עצמאות יחסית בתפקידים חברתיים, המאפשר התנסות ולמידה. עם זאת, מדובר בשלב תלוי תרבות המתקיים רק בתרבויות המאפשרות את תהליכי החיפוש והעצמאות, וכן עיכוב של נישואין והורות (Arnett, 2000). לעיכוב זה משמעויות רבות בתחום חוויות הגוף וההתנסויות המיניות, והוא כולל לעיתים ציפייה חברתית לחופש מיני, לגיטימציה לקיום יחסי מין לפני החתונה, ייצור של אינטימיות מינית בקשרים שונים וחוויה של מגוון התנסויות מיניות נורמטיביות (Paat & Markham, 2016). בשדה המחקר, בעוד שבעבר ההתייחסות המרכזית למיניות בבגרות הצעירה הייתה מנקודת מבט פתולוגית, תוך התמקדות במחקרים על אודות הרינונות לא רצויים, מחלות המועברות במגע מיני והתנהגויות סיכוניות בבגרות הצעירה, לאחרונה החלה המיניות בבגרות הצעירה להיחקר גם בהקשרים נורמטיביים של שותפות רומנטית (Boislard, Bongardt, & Blais, 2016).

מיניות ודת בבגרות הצעירה

התפיסה הדתית עשויה להשפיע על מגוון של ערכים, תפיסות והחלטות הנוגעות למיניות, כגון התנזרות, שימוש באמצעי מניעה, הפלות וקיומם של קשרים מיניים בין-מגדריים ותוך-מגדריים. מחקרים שעסקו בקשר שבין דתיות לבין התנהגויות מיניות מצאו כי נשים דתיות עלולות לחוות רמות גבוהות יותר של אשמה בנוגע למיניותן (Woo, Morshedian, Brotto, & Gorzalka, 2012); וככלל, אנשים דתיים עלולים לחוות בעיות מיניות רבות יותר בחיי היום-יום (Wiebers & Garcia, 2013). על-פי ארנט (Arnett, 1995), הדת משפיעה על הסוציאליזציה של האדם גם ברמת האמונות הדתיות, אך גם דרך השפעה על סוכני סוציאליזציה נוספים כגון ההורים, דמויות חינוכיות, הקהילה וקבוצת השווים. בהקשר ההורי, מהווים הערכים הדתיים חלק ממערכת היחסים הורה-ילד. המשפחה נתפסת כמסגרת שמרנית, שאחראית על העברת המסורת והערכים החברתיים, ובתוכם גם את תפיסת המיניות והצווים הדתיים ביחס אליה. בהקשר של קבוצת השווים, פעמים רבות הנורמות הקבוצתיות הנהוגות בסביבה החברתית שאליה הפרט משויך, ישפיעו על ההתנסויות המיניות שלו. ברמת החברה הכללית, חוסר סובלנות כלפי ערכים דתיים משפיע על תפיסת האדם הפרטי את הדת ואת איסוריה, כך שחברה המעודדת ערכים מיניים המתנגשים עם הדת, מעמידה את האדם הפרטי בקונפליקט. גם המערכת המשפטית ומערכת התקשורת שותפות בתהליכי הסוציאליזציה הדתיים והמיניים בקרב צעירים (Nichols, 2011; Arnett, 1995).

באופן מעשי, צעירים אשר נמנעים מפעילות מינית בשלב הבגרות הצעירה, מנמקים הימנעות זו מתוך עקרונות דתיים, עקרונות מוסריים ועמדות שמרניות (Dahl & Galliher, 2012). חלקם יקיימו חוויות מיניות שונות כגון מין אורלי, מין אנלי ונגיעה הדדית באיברי המין; אך יימנעו ממין וגניזלי כדי לשמור על בתוליהם (Halpern-Felsher, Cornell, Kropp & Tschann, 2005). גם ברמה התפיסתית, צעירים דתיים מביעים עמדות שמרניות יותר כלפי מיניות טרום-נישואין, לעומת צעירים שאינם דתיים. בסקירה של 38 מחקרים כמותיים הבודקים קשר בין דת ומיניות מחוץ לנישואין, נמצא כי ב-90% מהממצאים, צעירים בעלי עמדות דתיות הביעו עמדות שליליות יותר כלפי מין טרום-חתונה בהשוואה לצעירים ברמת דתיות פחותה (Koenig, 2001). נוסף על כך, במחקרו של סומר (Sumer, 2014), סטודנטים שהיו

פחות מושפעים מעמדות דתיות נטו לתפוס עמדות ליברליות יותר כלפי היבטים שנויים במחלוקת של מיניות כגון הפלה, הומוסקסואליות ואוננות.

גרסו ורוניס (Garceau & Ronis, 2017) ערכו מחקר איכותני, וראיינו 50 סטודנטים קנדים-דתיים אשר חוו פעילות מינית לפני גיל 16. רבים מהם תיארו חוויה של דיסוננס בין תפיסת הדתיות שלהם, לבין ההתנסויות המיניות שאותן חוו. הם ציינו שלוש דרכים שבהן נקטו הצעירים כדי להפחית את הדיסוננס בין התפיסות הדתיות לבין מעשיהם המיניים. הדרך הראשונה היא עזיבת הדת; הדרך השנייה היא הגמשת הדת, כלומר שמירה על הזהות הדתית תוך ויתור על המחויבות לחוקי הדת; הדרך השלישית היא חיפוש נחמה וקשר בדת, כלומר הבנה שאף כי קיום יחסים מיניים משמעו הפרת רצונו של האל, עדיין יש מקום לקשר, לחיבור ולתפילה בתוך מרחבי הדת. להבנת דרכי ההתמודדות יכולה להיות השפעה רבה בתחום החינוך המיני וגם ביכולת לתת מענים טיפוליים בציבורים דתיים. על-פי סאמר (Sumer, 2014), המחקרים שנעשו עד כה על הקשר בין דת למיניות כללו בעיקר אוכלוסיות נוצריות. על אף שכל הדתות המונותאיסטיות חולקות אידיאולוגיות דומות בנוגע למין לפני נישואין, עדיין ייתכנו הבדלים בעמדות, בעקבות מסורות אמונה שונות. על כן יש צורך לחקור באופן ייחודי את השפעתה של הדת היהודית על צעירות דתיות, בדגש על צעירות בחברה הדתית-לאומית.

מיניות ודת בבגרות הצעירה בחברה הדתית-לאומית בישראל

עבור צעירים יהודים-דתיים. ההלכה היא שמעצבת ומגבילה את מיניותם. על-פי ההלכה היהודית, אסור קיומו של מגע כלשהו עם בני המין השני לפני חתונה, אסורה אוננות, אסורה צפייה בתכנים מיניים ואסורות התנסויות מיניות בתוך אותו מין. בפועל, גם בתוך גבולות ההלכה צעירים דתיים חווים חוויות של משיכה, של פנטזיות, של בירור הזהות המינית וכן התנסויות מיניות, על אף האיסור ההלכתי (אפרתי, 2011; מלמד, 2016). נוסף על כך, צעירים דתיים חיים במשך התבגרותם בעולם מערבי, נחשפים למרחב פורנוגרפי (עינת, 2015). רובן של הצעירות הדתיות ייחשפו בפעם הראשונה לפורנוגרפיה עוד לפני כיתה ט' (הברון והברון, 2015) ורבות מהן יחפשו אתרים מיניים באינטרנט (אפרתי, 2011). האווירה המינית רוויית הגירויים המיניים, מייצרת ציפיות גבוהות ממראה חיצוני ועיסוק אינטנסיבי בחיפוש אחר אהבה ומימוש מיני. גורמים אלו יכולים להשפיע על היווצרות קונפליקט בין עולמן הדתי לבין עולמן המיני של צעירות דתיות, ולהקשות על בניית זהות קוהרנטית (שכטר, 2000).

מעטים המחקרים אשר עסקו בצעירות דתיות-לאומיות, בתפיסות המיניות שלהן ובהתנהגותן המינית. המחקרים שנעשו בתחום, התמקדו בנשים נשואות ובהשפעת הדת על חיי המין שלהן (רוזנבאום, 2013; פרינס, 2011). במחקרים אלו נמצא כי קונפליקטים בין דת ומיניות גורמים למתח ולבלבול רב בקרב נשים דתיות. המסרים החברתיים שנשים דתיות מקבלות הינם סותרים: מצד אחד, הדגשת הערך של להיות א-מינית טרום-חתונה; ומצד שני, העיסוק במיניות לאחריה. במחקר שנעשה על צעירות טרום-חתונה נמצא כי השיח המיני מודחק ומעורר מבוכה רבה, זאת בשונה משיח על אודות צניעות ומשטור הגוף, הנתפס כשיח לגיטימי (רוזנפלד ולביא-עוג'אי, 2017).

על אף שתחומי המיניות והפגיעות המיניות בחברה הדתית-לאומית עלה למודעות בשנים האחרונות, טרם נוצר גוף ידע העוסק באופן שבו תופסות צעירות דתיות נושאים אלו. הספרות חסרה ואינה מאפשרת הבנת התופעה לעומקה, למעט מחקרים בודדים (רוזנבאום, 2013; פרינס, 2011; רוזנפלד ולביא-עוג'אי, 2017). הספרות והשדה הטיפולי, חסרים התייחסות למשמעותה של מיניות

בחייהן של צעירות דתיות. באמצעות השמעת קולן של צעירות דתיות ביחס למיניות, מנסה מחקר זה לתת במה למשמעויות הייחודיות שהן מעניקות למיניותן בהתייחס למאפייני ההקשר הייחודיים להן. בהתאם לכך, המחקר מתמקד בשש שאלות מחקר: (1) מהן תפיסותיהן של צעירות דתיות ביחס למיניותן? (2) כיצד נבנו תפיסות אלו ובתוך אילו הקשרים התעצבו? (3) מהן החוויות של הצעירות בתחום המיני? (4) איזה שיח מקיימות הצעירות על אודות מיניות עם אנשים משמעוטיים אחרים בחייהן? (5) כיצד נתפסת חוויית ההתמודדות עם המיניות בקרב צעירות דתיות? (6) כיצד הצעירות תופסות את מקומו של ההקשר הדתי בחוויית המיניות שלהן?

שיטת המחקר

המחקר נערך בגישה האיכותנית, החותרת להבין תופעות חברתיות מורכבות תוך הישענות על נקודת המבט של החווים אותן (Marshall & Rossman, 1995), תוך השמעת קולם הייחודי בשיח האקדמי והציבורי (שקדי, 3002). בבסיס המחקר האיכותני עומדת ההנחה כי המציאות אינה אובייקטיבית, אלא תלויה הקשר, ומבוססת על המציאות הסובייקטיבית של המשתתפים (Bogdan & Biklen, 1982).

מיניות, על-פי ארגון הבריאות העולמי, אינה מתרכזת רק ביחסי מין, אלא נוגעת במגוון תפיסות, גישות וחוויות של האדם (WHO, 2006). כלומר, מיניות אינה בעלת אופן אוניברסלי, אלא מושפעת ממעגלים שונים בחייהם של בני אדם, ובמקרה של המחקר הנוכחי, מהמעגל התרבותי-דתי של המשתתפים לזרם הדתי-לאומי. בהתאם לכך, נבחרה הגישה האיכותנית מתוך שאיפה להשמיע באופן רב-ממדי את קולן הייחודי ואת תפיסותיהן של צעירות דתיות בתחום המיניות. מחקר זה התבצע כעבודת התזה של הכותבת הראשונה מאור קפלן, בהנחיית הכותבת השלישית דפנה טנר.

המדגם

במחקר זה רואיינו 14 צעירות ילידות הארץ, מחציתן בנות גיל 19-21 והשאר בגילאים 22-25; שמונה מתוכן נשואות, ביניהן שתי אימהות; ואילו השאר רווקות, בהן אחת בזוגיות. כל המשתתפות מגדירות עצמן כדתיות-לאומיות, כולן השתתפו במסלול לימודי במוסד דתי בשנות התיכון. המראיינות גויסו באמצעות הרשתות החברתיות, בקבוצות ובפורומים ציבוריים ופרטיים, ייעודיים לנשים במגזר הדתי-לאומי. לאתרים אלו הועלתה מודעה שתארה את המחקר ואת תנאי השתתפות, ונמסרו פרטי ההתקשרות של החוקרת הראשונה (מ. ק.). מפרסום המודעה ועד לראיונות עצמם ניכר היה כי צעירות רבות הביעו כמיהה להשמיע את קולן ולהנכיח את הסיפור המיני שלהן. בעקבות המודעה פנו 30 צעירות בעלות נכונות להתראיין. החוקרת יצרה קשר טלפוני מקדים עם 14 הפונות הראשונות, ולשאר הפונות נשלחה הודעת תודה על עצם פנייתן והסבר על כך כי עקב ריבוי הפניות לא יוכלו להתראיין. בטלפון המקדים הסבירה החוקרת על המחקר, על התנהלות הראיון ועל אופי השאלות שישאלו בו. החוקרת הבהירה כי תחום המיניות הינו נושא אינטימי, השיח על אודותיו עלול להיות מורכב, וכי נדרשת הסכמה בסיסית לשיח בתחום. בשלב זה, כל המשתתפות בחרו להמשיך לשלב המחקר. רק לאחר שוודאה כי הן מסכימות מדעת להתראיין, תיאמה החוקרת עם המשתתפות פגישה במקום ובזמן הרצוי להן: בביתן, בביתה, או בכל מרחב דיסקרטי אחר שבחרו. בתחילת המפגש קיבלו המשתתפות הסבר נוסף ומקיף על המחקר, והובטחה להן אנונימיות (מלבד במקרי חובת דיווח, על-פי תיקון 26 לחוק העונשין). טרם תחילת הראיון חתמו המשתתפות על טופס הסכמה מדעת.

כלי המחקר והליך איסוף הנתונים

על-מנת לספק מסגרת שבה המשתתפות יוכלו לספר את סיפורן במונחים שלהן, ולהגיב באופן שייצג במדויק את תפיסותיהן, את רגשותיהן, את כוונותיהן ואת הידע שלהן בעניין הנחקר, נעשה במחקר זה שימוש בריאיון עומק איכותני מובנה-למחצה (Patton, 1990). ריאיון זה מבקש מהמראיון לשתף בתפיסותיו, בעמדותיו וברגשותיו, וזאת כדי להבין את המשמעויות שהמשתתף עצמו מקנה להן, ולא להסתמך על הנחותיו של המראיון בנוגע למשמעויות אלו (Charmaz, 2000). החוקרת הכינה מראש מדריך ריאיון שהכיל שאלות פתוחות וקבועות מראש, אך סדר השאלות לא היה קבוע, והחוקרת הוסיפה שאלות נוספות ושאלות הבהרה בהתאם להתפתחות הריאיון. הראיונות ארכו בין שעה וחצי לשלוש שעות. השאלות במדריך הריאיון עסקו בתפיסת המיניות (לדוגמה: מהי עבורך מיניות?), בהתמודדות בתחום המיניות (לדוגמה: מה הם האתגרים שחווית בתחום המיניות?) ובתפיסת המיניות בציבור הדתי (לדוגמה: איך את תופסת את הנושא של מיניות בחברה הדתית?). הראיונות הוקלטו ועברו תמלול.

ניתוח הנתונים

הראיונות נותחו בשיטת הניתוח התמטי (Braun & Clarke, 2006), שהיא שיטה לזיהוי, לניתוח ולדיווח על תמות, תוך ארגון ותיאור של הנתונים באופן העוסק בפרשנות של היבטים שונים של הנושא הנחקר. ניתוח זה מתבסס על פירוק של הטקסט ליחידות קטנות, שיום שלהן, קישור ביניהן והרכבה, בצורה שמייצרת משמעות חדשה ומורכבת לתופעה. הניתוח כלל מספר שלבים מובנים: (1) היכרות אינטימית עם הנתונים: בשלב זה קראו החוקרות את הנתונים מספר פעמים על-מנת להכיר לעומק את הטקסט; (2) קידוד ראשוני: בשלב זה פורקו הטקסטים ליחידות משמעות. כל אחת מהן קיבלה כותרת המהווה סיווג; (3) קיבוץ קודים בתמות ראשוניות; (4) הבניית המפה התמטית, כלומר הגדרת והמשגת התמות הסופיות. עם צוות המחקר נמנו תלמידה במסלול לתזה בבית ספר לעבודה סוציאלית (מ.ק.); דוקטורנטית בבית הספר לעבודה סוציאלית המתמחה בתחום הפגיעות המיניות בחברה החרדית בגישה איכותנית (א.ל-ו); ומנחת התזה וחברת סגל, מומחית בתחום של פגיעות מיניות בילדים ובשיטות מחקר איכותניות (ד.ט.). בהתאם, ציטוטים נבחרים מתוך יחידות המשמעות נדונו במפגשי ניתוח משותפים. נוסף על כך, כל שלבי המחקר תועדו באופן קפדני (audit trail), כולל שמירה של מידע ראשוני ושל פרשנויות תואמות (Creswell & Miller, 2000; Lincoln & Guba, 1985).

תהליך הניתוח כולו לוהה בכתיבה רפלקטיבית של החוקרת (מ.ק) שכללה: מעקב אחר רעיונות, עמדות, תפיסות, מחשבות ורגשות שעלו במהלך המחקר (Cope, 2014; Nowell, Norris, White, & Moules, 2017). תהליך איסוף הנתונים וניתוחם זימן לחוקרת תחושות מעורבות לנוכח העיסוק בנושא כה רגיש ואינטימי. כך תיארה החוקרת את חווייתה בתהליך איסוף הנתונים: "אני מרגישה כמו נוכחת-נפקדת בחדר המיטות של המשתתפת. אני רוצה להיעלם. אני רוצה שרק שניהם יהיו שם. אני מרגישה שאני יודעת דברים שאולי גם בן הזוג לא יודע, וזה לא נעים לי. תחושה של בגידה". לנוכח זאת, הכתיבה הרפלקטיבית היוותה מפתח לעיבוד החוויה האישית של החוקרת, ועוגן לתהליך ניתוח פרשני פורה ונאמן לקולות המשתתפות.

היבטים אתיים

מחקר זה קיבל את אישור ועדת האתיקה של בית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטה העברית. מיניות ופגיעות מיניות הינן נושאים רגישים, אשר שיח על אודות סוגיות אלו עלול ליצור הצפה רגשית

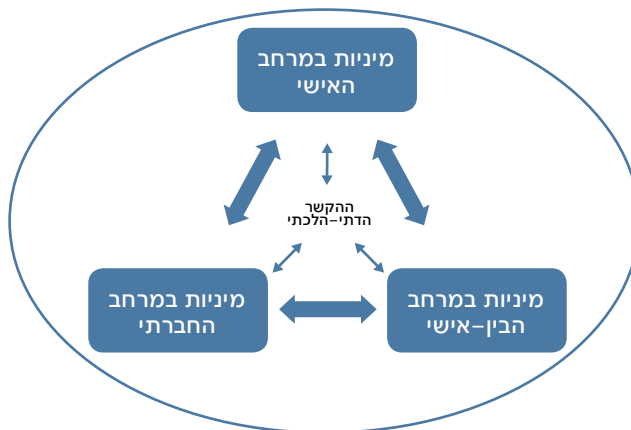
בקרב המשתתפות, ובייחוד על רקע השתייכותן הדתית, העשויה לעורר רגישות ומורכבות ייחודית. בהתאם, בטרם הריאיון, ניתן למשתתפות הסבר מפורט על נושא המחקר, וכן על רגישותו ועל ההשלכות האפשריות לכך. בתחילת הריאיון ניתן למשתתפות מספר טלפון של מרכז סיוע לנשים דתיות, אשר יוכל להוות עבורן כתובת במידת הצורך. נוסף על כך, הובהר למשתתפות, כי במקרה הצורך, ולבקשתן, החוקרת קפלן תפנה אותן לדמות טיפולית מתאימה. החוקרת עצמה היא בעלת רקע טיפולי והכשרה בתחום המיניות כך שהיה ביכולתה להעניק עזרה ראשונית במקרה הצורך.

החוקרת ביקשה את הסכמת המשתתפות באמצעות טופס הסכמה מדעת, אשר כלל את אישורן להשתתף במחקר וכן את הסכמתן להקלטת הריאיון. השאלות בתחום המיניות עלולות להיחוו כפוגעות בפרטיות המשתתפת. לפיכך, בטופס ההסכמה הובהר כי המשתתפת רשאית לא לענות על כל השאלות ואף לעצור את הריאיון במידת הצורך. כמו כן, כדי לשמור על כללי האתיקה, הובהר למשתתפות כי פרטיהן יישארו אנונימיים. נוסף על כך, החוקרת עשתה כמיטב יכולתה לשמור על גישה פתוחה וחסרת ביקורת, כדי להקל על המרואיינות את הנטל הרגשי הכרוך בקיום הריאיון (פרל ופלד, 2005).

ממצאים

כאשר התבקשו משתתפות המחקר להתייחס למיניות בחייהן בשנות הבגרות הצעירה (וטרום-נישואין) הן תיארו מספר מרחבים ייחודיים, המהווים מערכת של הקשרים, שבתוכה עוצבו התפיסות והחוויות המיניות שלהן, ואלו היוו את הבסיס לפרק הממצאים. הקשרים אלו כללו היבטים שונים של המיניות בחיי המשתתפות: **מיניות במרחב האישי; מיניות במרחב הבין-אישי** (מעגל קבוצת השווים והמעגל ההורי והחינוכי); **המיניות במרחב החברתי-כללי** (במפגש עם העולם החילוני). במקביל לשלושת המרחבים הללו, מתקיים הקשר-על המשיק לכל אחד מהם, והוא ההקשר הדתי-הלכתי, המתפקד כמעין "זירה", שבה תפיסות המיניות מתבררות ועומדות למבחן תמיד. כך למעשה, תפיסת המיניות של המשתתפות מתעצבת בתוך שלושת המרחבים, תוך שיח מתמיד עם העולם הדתי-הלכתי, לעיתים ברמת דיאלוג והרמוניה ולעיתים באופן מעורר קונפליקט (ראו תרשים מספר 1).

תרשים מספר 1: מודל רב-הקשרי לעיצוב התפיסה המינית

“אלוהים יצר אותי גוף”: המפגש עם המיניות במרחב האישי

משתתפות הרבו להתייחס לחוויית המפגש עם הגוף, ככזאת הקשורה לגילוי של המיניות. המפגש עם המיניות במרחב האישי נמצא על ציר הנע בין ניכור כלפי הצרכים המיניים לבין חיבור למיניות, הטומן מגבלות, אתגרים והזדמנויות. ציר זה מתקיים בתוך “זירות” הלכתיות, המסדירות את גבולות האסור והמוותר בגילוי המיניות, “הראוי” ו“הבלתי-ראוי”, לגביהן המשתתפות חוות יחסים של דיאלוג ושל קונפליקט בנוגע לנושאים הבאים: **גדרות הצניעות; היחס הערכי-חינוכי לאוננות והאיסור לקיים מגע מיני לפני החתונה.**

תיאוריהן של מספר משתתפות מעידים על כך שהפנימו את **גדרות הצניעות** כערך מהותי של הסתרת הגוף בכל מצב, גם כשהחשיפה הייתה מותרת מבחינה הלכתית, בין לבין עצמן, או עם בן הזוג. כפי שהגדירה זאת שיר (22), נשואה: “לפעמים האיסור הופך להיות אופי”. אפרת (25), נשואה +1, מתארת:

הגוף היה חבוי כל השנים. [...] כאילו הכי אינטימי שהייתי מגיעה אליו עם חברות שלי זה גופייה ומכנסיים קצרות אולי. תמיד הייתי מתפדחת... את הגוף שלי לא הייתי מוכנה לחשוף ליד אנשים. גם בבריכה וכאלה. אז כאילו הגוף שלך כל כך חבוי כל השנים ופתאום אתה מתחיל להיות ערום. אם זה ליד רופא נשים, אם זה במקווה, אם זה עם הבעל... לקח לי הרבה זמן להיפתח מולו, התפדחתי מולו... לי לקח איזה שנה עד שהייתי לגמרי משוחררת איתו. אני חושבת שכל ההתחלה שליוותה אותי של הבושה זה כן קשור לחינוך הדתי שבסוף בחורות חילוניות מסתובבות עם החבר'ה שלהן בביקיני בים. כאילו אני עד היום מתפדחת ללכת לים בביקיני.

ההסתרה של אפרת הופנמה, בסופו של דבר, כעמדה פנימית, גם במצבים שבהם לא נדרשה לכך מבחינה הלכתית. בתוך חוויה זו, הגוף הוא מקור למבוכה ומעורר תחושת זרות ובושה, והמפגש עימו בנסיבות חיים מסוימות נחוה כפתאומי וחד. חלק מן המשתתפות תיארו כיצד הרצון לחשוף את “הגוף החבוי” מלווה בתחושת קונפליקט לאור הציפייה החברתית המופנמת להשאיר את הגוף צנוע וכמוס. כך מתארת סמדר (23), רווקה:

הייתי רואה את החברות הכי טובות שלי כל כך לבנות מתחת לבגדים הצנועים שלהם. ואני וואלה לא היה לי אכפת להיות עם בגד ים בחוף הנפרד [...] הייתי רואה אותן בשבתות אולפנה מחליפות בגדים, את השיזוף הדוסי הטהור שלהן. והייתי המומה. היה לי כאילו מיינד פאק כזה. וואו. אף אחד אף פעם לא ראה את ה... חלקת עור של הגב שלה. חוץ מ... מי שהיא תתחתן איתו. והייתי כל כך מקנאה והייתי אומרת [...] אני בחיים לא יגיע לזה. אני כבר שרופה כאילו. הייתה לי מחשבה של רחמים על בעלי. יש פה מישהי הרבה יותר טהורה וזכה ממני.

בחווייתה של סמדר, החברות מייצגות עמדה מופנמת לפיה, בתפיסה הדתית האידיאלית, אף מרחב אינו לגיטימי לחשיפת הגוף. מעניין כי שש משתתפות במחקר תיארו את הקונפליקט בין חשיפה להסתרה דרך “שאלת הביקיני” – האם באזור שבו מותר מבחינה הלכתית ללכת בביקיני, הן ירגישו בנוח מוסרית ודתית להתהלך כך?

מספר משתתפות תיארו תהליך של מעבר על רצף הזמן מעמדה מסתתרת ומנוכרת לעמדה של חיבור עם הגוף כנובעת מכמיהה פנימית מתפרצת, לעיתים אף תוך שמירת הלכות הצניעות. כך מעידה תמר (20), רווקה:

אני זוכרת את עצמי בכתה ט' באולפנה, הייתי מקפידה להתלבש בשירותים, הייתי מקפידה להישאר עם חצאית עד שאני נכנסת למיטה, הייתי במקום אחר מכתה י"ב שבאמת הרגשתי משהו אחר! [...] נראה לי שזה באמת משהו פנימי שרצה לפרוץ. כאילו כמו שאדם רוצה ביטחון עצמי, ככה הוא רוצה להיות מסוגל להסתכל על עצמו חשוף ולהרגיש טוב... זה משהו שפשוט עולה בך. אחר כך גם העזתי להתלבש בצורה שאתה מרגיש שרואים אותך. אתה לא סתם מסתתרת.

בקרב רוב משתתפות המחקר תוארו **חוויות האוננות** כחוויות משמעותיות ומכוננות בתהליך גילוי המיניות. חוויות אלו נתפסו ונחוו תחת עדשה הלכתית, שאומנם איננה בהכרח אוסרת זאת, אך שופטת זאת מבחינה ערכית ומוסרית. המשתתפות הביעו טווח רחב של תפיסות ורגשות ביחס לגילוי הזה, בין ניכור לחיבור. אצל רובן עלו תחושות אשמה ובושה עם גילוי ההכרה במטען המיני הגלום בהן. כך מתארת אפרת (25), נשואה + 1:

בתור ילדה, גיליתי את זה כמשחק. לא כמשהו מיני, ואז כשגדלתי כאילו מאוד הסתבכתי עם זה. כאילו וואי איזה מגעיל זה ולמה אני עושה את זה וכאילו שזה משהו שבכלל לא היה דיבור עליו וגם היום, אין לו הרבה לגיטימציה. כאילו, לנערות בטוח לא, לנשים נשואות בהקשרים מאוד מסוימים.

לעומתה, תמר, המרואיינת הקודמת, מתארת את חוויות האוננות כחוויה גופנית-נפשית מחברת, טבעית, הנובעת מבחירה:

בעניין של עינוג עצמי. אני יודעת שזה לא אסור. אנחנו משפחה בלי הרבה מגע, אני לא מקבלת הרבה חיבוק, ואני מרגישה שזו דרך להחזיר לעצמי את החיבוק הזה. הבנתי שאני צריכה עיסוק בגוף. זו תחושה... מטלטלת. מוצאת את עצמי חוזרת וחוזרת.

המשתתפות התייחסו באופן נרחב בראיונות לאופן שחוו את מיניותן, גם דרך העדשה ההלכתית הכוללת איסור מגע פיזי עם בני המין השני, כמו גם **האיסור לקיום יחסי מין עד לאחר החתונה**. מספר משתתפות העידו על הצורך שלהן לפגוש את מיניותן דרך החיבור לגוף, בין לבין עצמן, בטרם החתונה, וללא נוכחות בן זוג. כך מספרת מוריה (20), רווקה:

במדרשה הגיעה מישהי להסביר קצת. היא התחילה דיון, ובדיון ניסינו להסביר לה למה בנות דתיות צריכות ללמוד על מיניות לפני חתונה. מישהי אמרה לה ממש בדמעות - פעם אולי יכלו לדבר רק לפני חתונה. אבל היום אי-אפשר. קורה גם לנו משהו! אני רוצה לתת מקום לגוף שלי. להכיר את הגוף, להבין מה קורה לי כל חודש, כל מחזור. הגוף שלי צריך גם יחס. אולי זה להשקיע בטיפוח שלי. יותר להתאפר. אם זה להבין מה קורה לי בגוף. לרקוד. אימפרוביזציה. כשרקדתי זה היה לי וואו! זה נתן לי המון. זה מקום ביטוי לגוף שלי.

בדבריה קיימת המשאלה להכרה של גורמי החינוך בכך כי המיניות הינה תוכן נפשי המתגבש שנים רבות לפני המפגש הזוגי, וכי כיום השיח עליה חסר.

בקצה השני של הרצף, עלו קולות של נשים אשר על-פי תפיסתן, המיניות לא נכחה כלל בחייהן טרם המפגש עם בן זוג, אלא רק לאחריו. כך לדוגמה מרים (23), נשואה, מסבירה מהי מיניות עבורה:

זה מורכב מאוד, וזה חדש מאוד יחסית. אם אני נשואה שנתיים, אז שנה וחצי זה בכלל לא נושא שאני מכירה. זה לא נושא שהתעסקתי בו לפני החתונה, לא משהו שעניין אותי, שדיברו איתי עליו. לא חשבתי על זה בכלל, לא הייתי מודעת לזה, לא משהו שהטריד אותי... אז גם אחרי שהתחתנתי הכניסה לעולם המיני לא הייתה לי קלה. היה שם הרבה כאב ותהליך קשה.

מרים לא חוותה את עצמה כלל כאדם מיני לפני החתונה, הנתפסת כאירוע מכונן במפגש עם המיניות. בהמשך הריאיון עימה מתברר כי לתפיסתה, הדחקת המיניות בשנים שלפני החתונה היוותה גורם לקושי ביחסים ובאינטראקציה המינית לאחר החתונה.

לסיכום, תמה זו עוסקת במפגש עם המיניות במרחב האישי בתוך זירות הלכתיות-דתיות, המשרטטות את גבולותיו של המפגש. המשתתפות תיארו קשת רחבה של חוויות בין הסתרה של הגוף והימנעות מהכרה במיניותו, לצד חוויות של שחרור ושל פתיחות, תוך דיאלוג מתמיד עם העולם ההלכתי כפי שנתפס בעולמן של המשתתפות. המשתתפות תיארו שינויים על רצף הזמן בעמדות אלו, במעבר מילדות להתבגרות, וכן במעבר לחיי הנישואין. המפגש עם המיניות תוך ההתכתבות עם העולם הדתי-הלכתי רוחשת גם במערכות יחסים בין-אישיות, כפי שיפורט בתמה הבאה.

“משיכה מינית זה משהו אלוהי, אבל אסור לדבר עליו”: המפגש עם המיניות במרחב הבין-אישי

המשתתפות תיארו שלושה מעגלים בין-אישיים בולטים שבמסגרתם חוו מפגש עם המיניות שלהן: (1) מעגל קבוצת השווים, שבמסגרתו חוו התנסויות מיניות מגוונות טרם חתונה, ובתוך כך התנסויות עם בנים וכן התנסויות בין בנות; (2) המעגל ההורי, שעוסק בדפוסי התקשורת עם ההורים בסוגיות של מיניות; (3) והמעגל החינוכי, שכלל דמויות חינוכיות, מידת הנוכחות שלהן ותגובותיהן בצמתים של גילוי המיניות. גם כאן, כמו בתמה הקודמת, נראה כי המפגש עם המיניות דרך אחרים-משמעותיים, מתרחש בזירה דתית-הלכתית תחומה.

“אסור בינתיים לחבק”: מיניות במעגל קבוצת השווים

צעירות דתיות רבות חוות התנסויות עם בנים לפני החתונה, ומיעוטן – התנסויות עם בנות גילן, בשנות התיכון. המשתתפות שחוו **קשרים עם בנים לפני החתונה** ציינו את השפעת ההלכה, בדגש הלכות ייחוד והלכות נגיעה, על החוויות המיניות שלהן, גם אם לא שמרו את אותן הלכות במלואן. חוויות אלו נעו על ציר משמעות, בין חיבור פנימי להעדר חיבור להלכה, המשקף את מידת ההזדהות עם הממד הרוחני והערכי שמאחוריה.

בתוך כך, ישנן צעירות ששמרו את ההלכה, וחוו אותה כעוזרת להן להתחבר למהות הקשר עם בן המין השני, ומאפשרת מיקוד בממד הרגשי ובשיח פנימי. כך מתארת אור (32), נשואה+1, את חוויית הקשר הראשוני עם בן זוגה, שבמסגרתו שמרה על ההלכה:

ממש רציתי [לשמור הלכה] כי ידעתי שזה טוב. גם הבנתי שאני צריכה מישהו מאופק. ידעתי שאם הוא לא ישמור איתי נגיעה אז זה פשוט יערער לי את הביטחון בו כי הוא לא

עומד על שלו. אז זה היה לי קשה. מצד אחד ממש רציתי, מצד שני פחדתי שניגע כי אז זה ממש יוריד לי ממנו. שמרנו נגיעה עד הסוף.

נראה שאור תופסת את שמירת ההלכה כמשמעותית, היא בוחרת בה הן ברמה העקרונית והן ברמה המעשית. ההלכה היא אף מדד לערכיות של בן הזוג ולבחירה בו. בקרב המשתתפות שחשו מחויבות בסיסית להלכה, אך לא תמיד עמדו בגדרותיה, עלו רגשות אשמה ובדידות כחוויה מרכזית. כך אפרת (25), נשואה+1, מספרת על רגשותיה לאור התנסות מינית עם בן זוגה לאחר האירוסין:

כשהתחלתי את הגלולות אז כן עשינו [קיימנו יחסי מין] וזה משהו שממש שבר אותי. זה היה ממש רע, לא הגענו לזה מתוך בחירה, הגענו לזה מתוך מקום של איבוד שליטה. מבינה? זה מבאס להגיע לזה ממקום כזה, בגלל זה גם בכיתי. הייתי שבורה מאוד ברמה של לבטל אירוסים. הזיכרון הזה מגעיל אותי... אני מרגישה שזה היה כאילו שתי חיות... ושנייה אחרי זה אתה בשוק ואתה כאילו מזועזע וזה אפילו לא היה כיף, אז כאילו סתם חטאת בשביל הדבר הזה שנגמר בסוף ככה וכאילו תחושה כזאת סתמית של זה היה סתם תאוה, נטו תאוה ולא אהבה. לפעמים, יש תחושה שנכנסתי לסוג של מקום לא נכון גם מבחינה רוחנית ודתית. כאילו באיזשהו שלב בחתונה עצמה אמרתי הלוואי והקב"ה סולח לי על זה כי אומרים שכל החטאים נמחלים ושיש לנו התחלה חדשה.

בתפיסה של אפרת ההתנסות המינית עם בן הזוג נחווית כשבר עצום וכאירוע בלתי נשלט שיש בו אובדן של בחירה ושל "ניקיון" רוחני. החתונה, לעומת זאת, מצטיירת כמעשה של תיקון ושל התחלה מחדש.

מספר משתתפות ביטאו חוויה של משבר ערכי ורוחני ביחסן להלכה ולמשמעותה, בדרך כלל לאחר התנסויות מיניות. במובן זה החוויה המינית גם מעצבת את החוויה הדתית ואת תפיסת המחויבות הדתית-הסובייקטיבית, ולא רק מושפעת ממנה. כך סמדר (32), רווקה, מתארת מצב כזה:

התפללתי שחרית וממש בכיתי. כזה עדכנתי שאני לא הולכת לשמור נגיעה יותר. [בוכה]. לא דיברתי על זה כאילו. ופשוט הרגשתי שהדיסוננס הזה, אני לא יכולה איתו יותר. אני ממש רוצה להיות איתו ואני לא יכולה לא לגעת בו. אני באמת לא יכולה עם זה יותר. זה הרגיש לא הגיוני. זה היה לא קביל. לא הגיוני במציאות. אז הייתי מאוד שלמה עם זה. התפללתי וכזה, רק שתדע שזה הולך לקרות היום.

התנועה של סמדר היא ייחודית, שכן היא מעגנת את האיסור בתוך המרחב הדתי, המכיל בעולמה קונפליקט בין חטא לקשר קרוב עם אלוהים.

בקרב חלק מן המשתתפות, בהעדר מרחבים שבהם ניתן לשתף את ההתנסויות הללו, לאור האשמה והאמביוולנטיות שהן מעוררות, מצטרפת לעיתים רבות חוויית הבדידות. האיסור מייצר חוסר לגיטימציה לדבר על החוויה המינית, וזה מותיר את הצעירה לבדה, עם שאלות באשר לעצם הגדרת החוויה וכן באשר למשמעות המוסרית שלה. כך מתארת אור (32), נשואה+1:

החלטנו לצאת, להיות ממש חברים... לאט-לאט נגענו, התחבקנו, התנשקנו. ובלילה האחרון כשהייתי שם היינו באוטו התנשקנו ואז הוא עשה לי עם היד. לא ידעתי על זה כלום. ידעתי שבנים עושים את זה. בנות בכלל לא. וזה היה לי נעים. הוא שאל אותי אם

נעים לי. זה היה בהסכמתי. אבל... אחרי זה, זה הרס אותי. התחלתי לגעת בעצמי. לא היה עם מי לדבר. ורוב הבנות אין לי מושג אם לא מדברים, או לא יודעים. הכול היה כזה חדש. ואז הייתי תקועה עם זה לבד. לבד, לבד, לבד.

התנסויות מיניות בין בנות היוו נושא מרכזי בסיפורן של שלוש משתתפות, אשר תיארו משמעויות ייחודיות לתופעה שמתרחשת מתחת לעיניהם של אנשי החינוך וההורים בעולם הדתי. התנסויות מעין אלו מהוות נקודת קצה של המפגש הטעון בין העולם המערבי המייצג לגיטימציה לזהות מינית הומוסקסואלית ולמשפחה החד-מינית, לעולם הדתי המקדש את מבנה המשפחה וזהויות מיניות מסורתיות. כל המשתתפות מתארות כי בזמן אמת, הן התקשו לזהות ולשיים את המתרחש אצלן, כתוצאה מהעדר שיח על התופעה. גילי (19), רווקה, תיארה את הקשר המיני עם חברתה כהדדי ומשמעותי, וכמשקף את זהותה המינית:

זה קשר, זה מאוד שואב. דיברתי **איתה** כל היום. כשלא דיברתי **איתה** חשבתי על זה, חשבתי עליה. לא יכולתי להתרכז בשום דבר אחר בחיים שלי... אני כן נמשכת לבנות, זה קצת, כאילו כל השיח הזה [השיח הדתי]... אני חושבת שיש בנות שהוא יכול לגרום להן להגיד שזה לא אמיתי, המשיכה הזאת, שזאת פיקציה. אבל זאת לא פיקציה, זה היה שם, והיה לי קל להגיד את זה לעצמי שזה יכול לקרות לכל אחת, וזה קרה לי, אבל זה לא התחיל שם, זה היה שם קודם.

בהמשך הריאיון, לצד המשיכה כלפי נשים שאותה היא מזהה בבירור כמרכיב זהותי, מביעה גילי את הכמיהה לחוש כך כלפי גבר, מתוך תפיסה רוחנית, לפיה יש משמעות אידיאלית למפגש של זכר עם נקבה:

זה כל הזמן נע בין שני קצוות מאוד חזקים. שמצד אחד אני נורא רוצה את זה, ואין בזה שום טיעונים, אני פשוט רוצה את זה עכשיו. ומצד שני... לאט-לאט יותר נכנסתי לזה לעומק, היה לי בירור עם זה והיו שם טיעונים כבר יותר מבוססים... מה אני רוצה בחיים. אני רוצה איש, קשר של איש ואישה, ולא של אישה ואישה. שזה באמת מביא שלום לעולם. יכול להיות שיש קשרים אחרים שאני יכולה לספק את עצמי, אבל זה לא מביא חיים.

לעומתה, נעם (21), נשואה, תיארה קשר נפשי ומיני שאיננו בעל השלכות על הגדרת זהותה המינית:

נגיד להוריד חולצה בחיים לא נתתי לה, למרות שתמיד היא הייתה רוצה וזה. אז תכלס זה עשה לי משהו מטורף כאילו בגוף ובנפש. אבל כאילו בתכל'ס אם אני חושבת על זה, נגיד נשיקה בפה בחיים לא נתתי לה. אם זה לא היה, אז מה כן היה? אבל כאילו הכול היה שם, הביחד... אני הייתי מאוד פסיבית, כאילו היא בעיקר זאתי שכאילו נגעה. אני פשוט הייתי שם ונהנית... כי באמת אין לי את זה... לא היה לי אף פעם איזושהי משיכה אליה או משהו. היה לי פשוט רצון כל הזמן להיות איתה... תמיד היא הייתה אומרת לי וואי, את כזאת סטרייטית.

נעם מצהירה כי הקשר לא נבע מתוך משיכה מינית, אלא כמענה לצורך בקרבה פיזית ונפשית. עם זאת, התיאור הוא אמביוולנטי, וכולל תיאור של הנאה עוצמתית לצד פסיביות והימנעות ממחוות מגע מסוימות.

באשר לשהם (21), רווקה, החוויות המיניות עם חברה בשירות הלאומי, נתפסו, בשונה משתי האחרות, כחוויות שליליות של ניצול מיני:

ניצול מיני, אני לא יודעת איך לקרוא לזה, אני עדיין מבררת בעצמי, ככל שאני עוברת את התהליך שלי. בהתחלה תפסתי את עצמי כאילו נפלתי, עשיתי טעות. אחר כך הבנתי שלא ממש שלטתי בסיטואציה... ככל שאני מתרחקת אני מבינה יותר מה קרה לי שם... אחרי איזה זמן מהקשר הבנתי שאני יכולה להרגיש הרבה יותר חופשייה, שהגוף שלי הוא שלי... כשהבנתי אז גם דיברתי עם מרכז תמיכה... זה היה ממש משבר, ופעם ראשונה שקראתי לזה בשם של פגיעה מינית... כי בתיכון הסבירו לי את הגבולות שלי מול גברים, אבל הגבולות שלי מול אישה להגיד "אני מרגישה לא בנוח"... זה קשה.

השימוש במושג "ניצול מיני" ביחס לקשר עם בת גילה הוא לא מובן מאליו, שכן הוא מאתגר את התפיסה הקלסית של פגיעה מינית המתרחשת בין גבר לאישה. בהמשך הריאיון היא תיארה כיצד השיח הדתי שמתמקד בהלכה, לא נותן כלים לבחינת הסיטואציה המינית במונחים של "מה נעים לי ומה נכון לי", מעבר לעדשת ה"מותר ואסור".

"דובי מתחת לשמיכה": מיניות במעגל ההורי

חלק מהמשתתפות מתייחסות לאופן שהן תופסות את מיניותן דרך מערכות היחסים מול דמויות הוריות. רוב המשתתפות ציינו כי לא קיבלו חינוך מיני או הכוונה בתחום זה מהוריהן. התעלמות זו הותירה אותן חסרות עוגן ודמויות להיוועץ בהן. כאשר חוו חוויה מינית, נוצר פער בין המציאות המינית שלהן ובין תפיסת ההורים את מידת ההתנסות שלהן. כך אפרת (25), נשואה +1, מתארת חוויית ניצול באשר להתנסויותיה המיניות לפני החתונה:

יחסים לפני החתונה זה כאילו דבר שההורים שלי, וההורים שלו בכלל... ההורים שלו זוג רבנים וזה בכלל מבחינתם ברור ששמרנו נגיעה. דווקא יש לי קשר מאוד פתוח עם ההורים שלי וכאילו... זה לא היה בכלל כיוון לחשוב שזה בכלל קרה אצלנו. אני מניחה שהם לא היו מדמיינים שזה קרה.

משתתפות רבות תיארו כיצד ההסתרה של חוויות מיניות מחזקת בהן תחושה של זהות כוזבת, שבה מצד אחד הן מתחזקות זהות חיצונית "מהוגנת" ומצד שני, הן מקיימות מעשים אסורים.

במקרי קצה מסוימים ההסתרה באה בהקשר של פגיעה מינית. אביה (21), בזוגיות, תיארה כיצד הסתירה מהוריה אונס שחווה בגיל ההתבגרות, שבעקבותיו התנסתה במגעים מיניים אינטנסיביים:

סתם אני נזכרת עכשיו באיזושהי סיטואציה שהייתי כל כולי באמוק של המיניות והלכתי לשכן שלי במושב ולא רציתי שההורים שלי ישמעו שאני יוצאת מהבית שלי בשתיים בלילה אז הייתי יוצאת מהחלון שלי בשתיים בלילה והייתי שמה דובי מתחת לשמיכה שלא יראו שאני לא שם ויוצאת, חוזרת.

באופן מטפורי, הדובי מתחת לשמיכה מספר סיפור על בובה שנמצאת איפה שההורים חושבים שהיא, אך הילדה האנושית נמצאת הרחק משם, בפעילות מינית.

מנגד, ישנן משתתפות שתיארו דפוסי תקשורת אחרים עם ההורים, המבוססים על שיתוף, על פתיחות ועל אינטימיות בשיח על מיניות. קשר כזה תואר רק בקרב שלוש מהמשתתפות. כך הודיה (20), נשואה, בהיריון:

יש לי אימא מאוד מיוחדת. מהממת. שתמיד ענתה לנו על כל שאלה. גם השאלה הכי מביכה, הכי הזויה, תמיד ידעתי שאני יכולה לפנות אליה בהכול. כשאני הייתי בכיתה א' ואחותי בכיתה ג' אז אחותי שאלה משהו בבית בשולחן בשבת בערב: "אימא, זה נכון שהאבא שם את הבולבול שלו בתוך הפושפוש של האימא?" ... אימא שלי מסתכלת [צוחקת], ואומרת "כן". והסבירה קצת, קצת עידנה את זה ... היא פשוט ענתה לה על הכול.

הודיה מתארת את התגובה של אימה כתגובה המאפשרת למיניות לנכוח במרחב הביתי ובדפוס התקשורת בין האם לבת. התגובה הרגועה מעודדת המשך שיח בנושאים מיניים, כחלק ממכלול החיים. שולחן שבת מהווה מקום של התכנסות משפחתית, כך שתגובת האם מאפשרת לשיח המיני לקחת חלק גלוי גם בהתרחשות המשפחתית היום-יומית, דבר שמשקף יותר מכול – תפיסה מנרמלת.

"תפנטזי, אבל אל תעשי עם זה שום דבר": מיניות במעגל החינוכי

מחד גיסא, חלק מהמשתתפות תיארו את המוסד החינוכי כמרחב שאפשר מסרים מנרמלים ומכילים כלפי התחושות המיניות שלהן; ומאידך גיסא, חלקן חוו את המוסד כמרחב של התעלמות ממיניות בשנות ההתבגרות. לתפיסתן של המשתתפות, המסרים השונים שקיבלו השפיעו על האופן שבו התמודדו עם מיניותן בשנים אלו, ועל האופן שבו חוו את עצמן כנשים מיניות.

הודיה פגשה במסרים של נרמול ושל תיקוף לפנטזיה המינית שלה בגיל ההתבגרות, גם אם במסגרת הגבולות המקובלים:

הרגשתי לא בסדר שהיה בא לי כל מיני דברים, שהיו דברים פחות צנועים שהיו עושים לי את זה, הרגשתי לא בסדר. שזה לא שייך. היו לי רגשות אשמה... ואני זוכרת שהיה איזה מישהו שהיה לי קטע איתו, זה היה בכיתה י', ואז ממש רציתי קרבה פיזית כזה, חיבוק, נשיקה... ואז סיפרתי את זה למישהי, דמות חינוכית, אז היא אמרה לי – כל עוד את מפנטזת, זה טוב. טוב שתפנטזי. תפנטזי, תיהני, אבל אל תעשי עם זה שום דבר.

לעומת זאת, אפרת, שהוזכרה לעיל, תיארה מסרים שלא נתנו לתפיסתה מקום להיותה אישה מינית, ועסקו בעיקר בשיח הלכתי:

זה היה שיח על שמירת נגיעה, על זה דיברנו וזה אפילו לא היה מגיע ממקום של מיניות. לא דיברו על מה שמוביל ללא לרצות לשמור נגיעה. דיברנו על הפן ההלכתי של כל הדברים, זה היה הדיבור, גם בהקשר של חתונה. היה לנו שיעור, ודווקא המחנכת שלי הייתה אדם מאוד פתוח ומקסים, אבל זה לא היה מתוך מקום של בנות רוצות, בנות חושקות, וזה הגיוני, מותר לכן שתרצו, אלא יותר ממקום של... בנים נורא רוצים, יותר מדי.

לסיכום תמה זו, נראה כי גיבוש תפיסת המיניות הינו תהליך אינטר-סובייקטיבי, המתרחש במסגרת מערכות יחסים עם אחרים-משמעותיים. המפגש עם המיניות בתוך מעגלים אלו, נושא

דיאלוג מתמיד עם העולם הדתי-הלכתי המופנם דרך המפגש עם דמויות אלו, באופן שנחווה לעיתים כמאתגר ומעמיד בקונפליקט, ולעיתים כמעצים ומפרה. בתורה, גם החוויה הדתית - המתבססת על מערכת אמונות, ערכים ונורמות הלכתיות - מושפעת מן התפיסה המינית המתהווה בגיל הבגרות הצעירה. תפיסת המיניות מתעצבת גם במרחב החברתי-כללי, במפגש עם העולם החיצוני שאיננו כפוף לנורמות הדתיות-הלכתיות, כפי שיעלה בתמה הבאה.

"לא דוברת חילונית שוטפת": מיניות במרחב החברתי-הכללי

המפגש עם העולם החילוני מעמיד במבחן את התפיסות הדתיות ואת ההתנהגות הדתית כלפי מיניות. במרחב החילוני המגע בין בנים לבנות אינו מוגבל, ואף אינו שמור דווקא לקשר זוגי. מציאות זו תוארה כמעוררת איום, תחושת זרות ומבוכה בקרב חלק מן המשתתפות. קונפליקט זה מאלץ את המשתתפות למצוא פתרונות ליישוב הפער, אם בויתור חלקי על ההלכה ומציאת איזונים חדשים או באשרור וחיזוק העמדה הדתית.

סמדר (23), רווקה, מתארת כיצד המפגש עם המרחב החילוני באוניברסיטה גרם לה להתבונן באופן שונה על מגע בין בנים לבנות, ולבחון את האמיתות שעליהן גדלה:

עכשיו אני גרה בכפר סטודנטים. בתחילת שנה זה היה לי ממש מוזר פתאום לגור בחברה מעורבת עם בנים, שאף אחד לא שומר נגיעה. פתאום יש מלא בנים הטרסקסואלים שאני נוגעת בהם, ויש אווירה מינית. ואני תוהה אם אני הדוסית השרוטה ויש לי בעיות אינטימיות ואני נדלקת מכל מי שנוגע בי? או כולם ככה? או שזה נורמלי שאנשים יושבים אחד על השני? הרגשתי - או שאני פסיכית או שהם פסיכים או שהעולם פסיכי. היום אני במקום יותר רגוע. זה היה לי מוזר. ממש. עכשיו אני יודעת שיש מגע ניטרלי, סתם מגע שהוא לא מוביל לשום דבר.

בקרב משתתפות אחרות, המפגש עם העולם החילוני דווקא הביא לחיזוק העמדה הדתית והתפיסה האידיאלית של נורמות ושל גבולות העולם הדתי. כך תמר (20), רווקה, בתיאורה את הטיול שלה למזרח:

היה ידוע שאנחנו דתיות. שכשהם [החברים החילונים לטיול] יוצאים בלילה, אנחנו לא נבוא איתם. אנחנו נטייל כולם ביחד, ואז נחזור בערב ולא נבוא איתם לשתות בלילה ולהשתכר. לא נוגעים בנו... לא נהיה חלק מדיבורים נורא סוטים או מיניים. זה היה לנו נורא ברור. הגבולות שלנו טיפה נבנו מחדש סביב... באמת מה שנראה לנו בעייתי. יכולנו לעשות שם כל דבר שרצינו בלי שישפטו אותנו ועדיין לא עשינו, כי בחרנו.

תמר מבטאת חוויית בחירה בגבולות תחומים והסכמה להיות שונה, מתוך חיבור לעולם הערכים שהגבול מייצג. הבחירה שלה התחדדה דווקא כאשר לא היו דמויות סמכות דתיות שכפו את הגבול הזה.

לסיכום, המרחב החילוני מאתגר את המרחב הדתי בעצם קיומן של נורמות חיים אחרות. מפגש זה יכול להציב סימני שאלה על הנורמות המוכרות בחברה הדתית, כמו גם להוביל לוודאות באשר לבחירה בעקרונות הדתיים.

דיון

המחקר הנוכחי בחן תפיסות של צעירות דתיות בנוגע למיניותן בשלב טרום-החתונה. במסגרת המחקר התראיינו 14 צעירות המגדירות עצמן דתיות ושחונכו במוסדות חינוך דתיים, חלקן רווקות, חלקן נשואות וחלקן אימהות. ניתוח הממצאים העלה כי עבור רוב המשתתפות החוויות המיניות אינן מתחילות עם החתונה, אלא מתעצבות הרבה קודם תחת מרחבי חיים שונים: המרחב האישי, המרחב הבין-אישי, והמרחב החברתי-כללי. בכל המרחבים הללו מתעצבת המיניות תוך שיח פנימי מתמיד עם הנורמות הדתיות-הלכתיות, המתפקדות כהקשר-על במחקר זה (ראו תרשים מספר 1). כל אחד מהמרחבים שהוזכרו עשוי להוות מצע להבניית תפיסת מיניות מיטיבה, או לאתגר אותה ולהגביל אותה.

בין המרחבים השונים קיימים קשרים הדדיים. בהתאם למודל האקולוגי של ברונפנברנר (Bronfenbrenner, 1979) והגישה המודעת-הקשר (Shalhoub-Kevorkian & Roer-Strier, 2016) מדגישים את חשיבות ההשפעות ההדדיות בין המערכות השונות על חיי הפרט. ממצאי המחקר הנוכחי מאפשרים התבוננות על יחסי הגומלין בין ההקשר הדתי לבין מרחבי חיים נוספים (Arnett, 1995; Dahl, 1995; Gallier, 2012; Wiebers & Garcia, 2013; Woo et al., 2012).

המודל האקולוגי מאופיין בשתי נקודות מוצא: ראשית, העולם הדתי לא מעצב את תפיסת מיניותן של צעירות במרחב האישי בלבד, אלא בממשק עם מרחבים נוספים. שנית, המרחבים השונים מייצרים ביניהם אינטראקציות ומושפעים זה מזה. בכך, המיניות מתעצבת בתוך המרחבים השונים, ובהצטלבויות המיקומים שבין המרחבים הללו. כך למשל, מערכת היחסים עם ההורים – המתקיימת במרחב הבין-אישי, וכוללת שיח על המיניות, השואב מתוך נורמות דתיות-הלכתיות – מאתגרת ומושפעת מהמרחב הציבורי-כללי, המזמן התנגשות עם ערכי מיניות סותרים. לצד זאת, המפגש עם המיניות במרחב הציבורי-כללי הינו דיאלוגי או לחלופין קונפליקטואלי, לנוכח תפיסת המיניות כפי שמתעצבת במרחבים בין-אישיים מכוננים, כגון המערכת ההורית ומערכת החינוך.

בהתייחס למיניות במרחב התוך-אישי, פרויד הצביע על מיניות כעל "חומר ראשיתי", שבאמצעות אפשר להבין את חייו היצריים והנפשיים של האדם. הוא ראה במיניות מפתח עיקרי להבנת הלא-מודע והבנת הממדים – הסימבולי והיצירתי – של החיים. המיניות מהווה אנרגיה סמויה הדוחפת לפעילות של תשוקה, אשר יכולה להיות מותמרת לפעילות יצירתית אחרת (Freud, 1905/1953). במובן זה מיניות מתקיימת במרחב האישי, עוד טרם מתרחשת פעילות מינית-זוגית במסגרת חיבור עם האחר. בהתאם לכך, חלק מהמשתתפות במחקר תיארו את חוויית המיניות התוך-אישית שלהן, ותיארו עצמן כבעלות תחושות ותשוקות מיניות, בין לבין עצמן. המיניות האישית יכולה להתבטא במגוון חוויות – ממשיות או פנטזיוניות – כמו: אוננות, מודעות לגוף ופנטזיות מיניות, שעשויות להתקבל בחוויה האישית בהשלמה ובטבעיות, אך גם בתחושות אשמה ובושה. כך או כך, חוויית המיניות האישית והמשמעותיות המוקנות לה מתעצבות בתוך ההקשר הדתי-הלכתי ובתוך השיח הפנימי שמתעצב בעולמן של המשתתפות.

ההקשר הדתי-הלכתי נתפס בעיני המשתתפות במרחב האישי, על הרצף שבין מפרה ומעצים את המיניות או כמצמצם ומגביל אותה. חלק מהמשתתפות הקפידו על כל ההלכות הקשורות למיניות, וחלקן – פחות, אך כולן הושפעו מתפיסת העולם הדתית, והתכתבו איתה באופנים שונים. המשתתפות

שתיארו את הדת כמאתגרת את חוויית המיניות שלהן, חוו את הלכות הצניעות כמרחיקות מחוויית הגוף המשוחררת, את הלכות נידה כמקשות על החוויה הזוגית, ואף הביעו התחבטויות באשר לאסור ולמותר במסגרת יחסי המין שלהן.

תחושת פער דומה בין העולם הדתי לתשוקות המיניות הוזכרה במחקרם של גרסו ורוניס (Garceau & Ronis, 2017), אשר מצאו בקרב סטודנטים קתולים חוויה של קונפליקט בין מיניותם לבין דרישות הדת שלהם. הם הגדירו שלוש דרכי התמודדות עם הקונפליקט: עזיבת הדת; הגמשת הדת; וחיפוש נחמה בדת. במחקר הנוכחי לא השתתפו צעירות שעזבו את הדת, אך בהחלט היה ניתן לזהות צעירות שהתמודדו עם הקונפליקט בין מיניות ודת בבגרות על-ידי שני המנגנונים שהוזכרו במחקר: הגמשת הדת, תפיסה גמישה של האיסורים ותפיסת האלוהי כסולח ומקבל; וחיפוש נחמה בדת, תפילה ותשובה על המעשים האסורים. במחקר זה התגלה מנגנון נוסף המהווה מנגנון התמודדות נוסף בקונפליקט שבין דת ומיניות – הדחקת המיניות. חלק מהמשתתפות תיארו שחוו בשנות ההתבגרות העדר מיניות, גדלו בחברה נפרדת ולא חוו תשוקה מינית. ראוי לציין כי מנגד, בניגוד למתואר בספרות, חלק מן המשתתפות לא חוו את הפער המתואר בין מיניותן למקומה של הדת, ותיארו כי ההגבלות ההלכתיות אומנם מאתגרות את מיניותן, אך באופן שמעצים ומפרה אותה.

המשתתפות במחקר זה התייחסו באופן ברור לאופן שבו מיניותן התעצבה במרחב הבין-אישי, דרך מסרים וחוויית של אחרים-משמעותיים. המפגש המיני עם קבוצת השווים נמצא כמכריע במיוחד. הספרות עסקה בדת כמקור לשליטה חברתית וכבעלת השפעה על מידת הפעילות המינית בקרב מתבגרים, אם בעיבוד המעורבות בחוויית מיניות עם בני גילם, ואם בהימנעות מוחלטת ממנה (Ellison & Levin, 1998; Wilcox, 2012). סטייה מן הנורמות הדתיות תוביל בדרך כלל לתחושות כגון אשמה, בושה, חשש מסטיגמה, תחושת איום מפני הסביבה או ציפייה לעונש אלוהי (Ellison & Levin, 1998). תחושות דומות נמצאו גם בקרב משתתפות שדיווחו על אינטראקציות עם בני קבוצת השווים, ואף בקרב הבודדות שתיארו יחסים מיניים עם בנות גילן. עם זאת, חשוב לציין כי כאשר חוו הצעירות נרמול של החוויה וההתנסות דרך מבוגר משמעותי, הייתה בכך הקלה על תחושת הגועל העצמי והבושה שחשו בתחילה.

גם המעגלים – ההורי והחינוכי, נמצאו כמכריעים בעיצוב תפיסת המיניות דרך מסרים מילוליים ולא מילוליים מצד דמויות ראשוניות ומשפיעות. כבר בעבר הגדירו אוורבק וחבריו (Auerback et al., 1976) את המושג "מטא-תקשורת" כדי לתאר את דרכי התקשורת של הורים עם ילדיהם סביב מיניות. בהגדרה הזו הם הכניסו את האופן שבו הורים מחזיקים את ילדיהם, מתייחסים לגופם, מכנים את איברייהם, מגיבים לגילויי מיניות ועוד. המשתתפות במחקר תיארו כיצד המעגל ההורי עיצב את המיניות שלהן, הן בשיח, הן בהתנהגות המינית של ההורים, והן בהסכמה או במניעה של צריכת תרבות בעלת תכנים מיניים בתוך הבית. מחקרים שונים מראים כי למרחב הביתי השפעה על סיפוק מחיי המין, על התנסויות מיניות בגיל ההתבגרות ועל איכות החיים (Darling & Hicks, 1982; Widman, Choukas-Bradley, Noar, Nesi, & Garrett, 2016). מתיאורי המשתתפות במחקר נראה כי מסרים ביתיים וחינוכיים, הרואים בחיוב מיניות, עוזרים להכיל אותה כחלק מהמכלול האישיותי, בעוד שמסרים השוללים מיניות או המנכיחים אותה בצורה בוטה לתחושתן, עשויים לאתגר את תפיסת המיניות ואת הפנמתה בזהות הכוללת.

המעגל ההורי-משפחתי מצוי בתוך ההקשר הדתי, ומושפע ממנו. בספרות מוזכר כי השתייכות דתית מפחיתה את כמות השיחות הממוצעת בין הורים לילדיהם על יחסי מין ועל מניעת היריון, וכי גם כאשר מתקיימות שיחות, הן מתרכזות יותר במוסר מיני ובחשיבות החוקים הדתיים (Nichols, 2011; Regnerus, 2005). נראה כי הימנעות משיח על מיניות קיימת בכל אוכלוסייה, אך כפי שכבר עלה במחקר זה בחלק מן הפעמים, במרחב הדתי הימנעות זו מקבלת גוון אידאולוגי, מכיוון שחלק מהאוכלוסייה הדתית תופסת את השיח המיני כלא צנוע, או כנותן לגיטימציה להתנהגות מינית לא ראויה. חלק מהמשתתפות במחקר תיארו חוויה שונה לחלוטין מזו המתוארת בספרות, חוויה של הורים ומורים המחויבים לדת, אך מייצרים שיח מיני פתוח ומאפשר.

המשתתפות במחקר זה תיארו את המפגש עם המרחב החברתי-הכללי כמאתגר וכמשפיע על עיצוב מיניותן. המרחב הציבורי בישראל הינו מרחב של רוב חילוני המאופיין בתרבות מערבית. בתרבות זו תפיסת המיניות שונה בתכלית מהתפיסה היהודית, וכוללת מתן לגיטימציה להתנסויות מיניות מחוץ למערכת יחסים מחייבת, מרחב מיני בין בנים לבנות בשנות ההתבגרות והחצנת המיניות, ואף חוסר סובלנות כלפי ערכים דתיים בתחום המיניות (Nichols, 2011). במחקרה של מזרחי-טרייסטמן (2013) היא מצאה כי ישנו מפגש קונפליקטואלי בין ייצוגים חברתיים-דתיים לבין ייצוגים חברתיים של החברה המערבית בתחום המיני. בתפיסתן של נשות החינוך שראיינה, הן תיארו כי רבות מהצעירות מאמצות ייצוגים מערביים אשר סותרים את תפיסת העולם הדתית כגון: תפיסת החשף כִּיפה, ביטוי של אטרקטיביות מינית ומתן לגיטימיות להתנסות מינית. התרבות המערבית הינה תרבות הגמונית, ובתור שכזו היא מייצרת מרחב תפיסתי שמאתגר את הצעירה הדתית. מחד גיסא, חלק מהמשתתפות אימצו את התפיסות המערביות אל תוך חייהן וחוו אותן כהכרחיות במציאות היום, תוך שחוו קונפליקט בין החיים המערביים לבין תפיסתן הדתית. מאידך גיסא, חלקן חשו בטוחות בנורמות הדתיות, ואף חוו אותן כאלטרנטיבה בריאה יותר לעולם המערבי.

בהתאם למודל האקולוגי שהוצע, גם מיקומו והשפעתו של המרחב החברתי-הכללי על הצעירות נמצא בתוך ההקשר של שיח חינוכי הלכתי-דתי. לתפיסתן של המשתתפות במחקר, תפיסה דתית עמוקה ויציבה היוותה גורם חוסן עבורן, ועזרה להן להתמודד עם הקונפליקט מול המודל התרבותי-מערבי. תפיסה זו התבטאה בסיפוריהן של המשתתפות בשלוש דרכים שונות: האחת – בקבלת ההלכה כפי שהיא, גם כשהיא עומדת במבחן ואינה ברורה; השנייה – חיבור לעולם הערכי שההלכה מבטאת, כתפיסת עולם העומדת בתור חוצץ בפני העולם המערבי; השלישית – קבלת העצמי תוך תפיסת נסיגות ו"נפילות" רוחניות כחלק מהחיים במסגרת העולם הדתי.

לסיום, ממצאי המחקר הנוכחי, המבוסס על תפיסותיהן של צעירות דתיות, מציגים מיניות הנרקמת במרחבי חיים שונים, אך קיומה גם מגדיר אותם ומעצב אותם. בהקשר של החוויה הדתית, המחקר הנוכחי מראה כי מתרחשת תנועה דו-כיוונית. הדת מכוננת את הפעולה המינית של הצעירה, אך גם העולם הדתי של הצעירה הדתית מתעצב דרך החוויות המיניות שלה. כאשר היא חווה אשמה, תחושה זו תהיה חלק ממכלול החוויות הדתיות שלה, וחלק מהפנייה שלה אל האלוהים. כאשר היא חווה את ההלכה כמעצמה את המיניות ומשכללת אותה, דבר זה יעצים את הזהות הדתית שלה. מצב זה, שהוא בבחינת חוויה הכוללת חוויה גופנית ורוחנית כאחד, מתוארת בכתבי הרב קוק כך (אורות לג, עמ' פ): "כל תשובתנו תעלה בידנו רק אם תהיה עם כל הוד רוחניותה גם תשובה גשמית, ויצרת דם בריא, בשר בריא, גופים חטובים ואיתנים. ובגבורת הבשר המקודש תאיר הנשמה שנחלשה".

מגבלות המחקר

במחקר זה בוצעו 14 ראיונות עומק במסגרת תהליך איסוף הנתונים. ייתכן שראיונות עם צעירות דתיות אינם מספיקים כדי ליצור הכללה, אלא רק היכרות עם הייחודיות של המקרה המוצג (Stake, 1995). הבנת המאפיינים הייחודיים של מקרה מסוים מאפשרת לבחון עד כמה הסיטואציה הנחקרת מתאימה לסיטואציות אחרות.

נוסף על כך, הציבור הדתי-לאומי הינו ציבור הטרוגני אשר מורכב מתתי-חברות. בשל מספרם המועט יחסית של המרואיינות, ייתכן מאוד כי לא משתקפת השונות הקיימת בציבור הדתי-לאומי. יתר על כן, ממצאי המחקר הנוכחי מצביעים כי מרחבים שונים מקרינים על המיניות, אך ראינו צעירות בלבד, ולא ניתן מקום לתפיסותיהם של הורים מהקהילה הדתית, כמו גם של אנשי חינוך ורבנים בנוגע למיניות.

מבחינה מתודולוגית, מגבלה נוספת של מחקר זה נעוצה בשימוש ב"מדריך ריאיון חצי-מובנה" אשר כלל שאלות ישירות במעגלי קונטקסט המשיקים למרחבי החיים השונים שעלו בממצאים. ייתכן ושימוש בשאלות פתוחות יותר היה מזמן חשיפה של תכנים נוספים. נוסף על כך, המדגם כלל נשים צעירות שבחרו לחשוף חלקים אינטימיים הקשורים במיניות שלהן, ואילו רבות אחרות בוודאי חוששות לחשוף אותם בריאיון. אי-לכך, ניתן לקבל מידע עשיר על אודות תפיסות המיניות ממקורות נוספים, כגון ניתוח שיח ברשתות חברתיות ומילוי שאלונים אנונימיים.

תרומה לתאוריה, לפרקטיקה ולמדיניות

חרף המגבלות, מחקר זה הינו מחקר גישוש, התורם להעשרת הידע הראשוני הקיים לגבי מיניות של צעירים דתיים, בראייה מודעת הקשר. במחקר הנוכחי הושם דגש על נקודת מבטן של צעירות דתיות, והוא נועד לתרום להבנת התפיסות שלהן וההתמודדויות שלהן בתחום המיני, במיוחד לנוכח הפער בין ההתרחשויות התוך-אישית והחברתית של צעירות אלו לבין המחסור בשיח חינוכי וטיפולי בנושא. חלק גדול מהמשתתפות העידו כי זו להן הפעם הראשונה שהן משתפות בחוויות עטויות בדידות אלו ומתבוננות בהן באופן רפלקטיבי. תיאורי המשתתפות העלו נושאים שכמעט ולא נדונו בספרות המחקרית עד כה, כגון אוננות של צעירות בחברה הדתית, התנסויות מיניות בין בנות והתנסויות מיניות לפני חתונה. יש צורך במחקרי המשך בסוגיות אלו בקרב אוכלוסיית מחקר גדולה יותר הקשורה לסוגיה זו באופן ספציפי. נוסף על כך, יש לחקור את תפיסותיהם של אנשי חינוך וטיפול ודמויות רבניות כלפי מיניות בקרב צעירים דתיים, כמי שמייצרים את המרחב הדתי-חינוכי שבו הם גדלים.

למחקר זה עשויות גם להיות השלכות חשובות לפרקטיקה ולשדה החינוך והטיפול. צעירות דתיות נתפסות פעמים רבות כא-מיניות (רוזנפלד ולביא-עוג'אי, 2017). לבוש צנוע ושיח שמור עלולים לייצר אשליה שהצעירה אינה מתמודדת עם מחשבות ועם התנסויות מיניות. מחקר זה מביא לקדמת הבמה את ההתרחשויות העשירות של הצעירות בתחום המיניות. בהבנה רחבה של מיניות, גם אם הצעירה נמנעת מיחסי מין, היא חווה התמודדויות המשפיעות על חוויית הזהות ועל התפיסה העצמית והדתית שלה, ואף עלולות להוביל למצוקה רגשית כמו דיכאון וחרדה. השיח הדתי-חינוכי מצוי בקונפליקט בין חינוך לקיום ההלכה וערכים דתיים ובין שיח פתוח על מיניות ועל יחסי מין (מזרחי-טרייסטמן, 2013). ניתן להציע כי בין שני הקצוות הללו יכול להיווצר מצד אחד שיח חינוכי אשר מייצר רף ערכי-הלכתי,

ומצד שני מנרמל את הקושי לשמור על רף זה ומתייחס למי שאינו מצליח לעמוד בו. שיח כזה ינרמל את ההתמודדות של הצעירות, יאפשר להן לקבל את עצמן כיצורים מיניים, ויאפשר שיח מורכב על הסוגיות.

נוסף על כך, עולה במחקר החשיבות של התייחסות אנשי טיפול לתחום המיני, שגם יאפשר שיח פתוח והגמשת עמדות כלפי צעירות דתיות והתפיסות שלהן, גם בהעדר התנסויות מיניות. בתוך כך, יש לפתוח אפשרות לשיח על ההתרחשויות התוך-אישיות בתחום המיניות של הצעירות, כגון תפיסת המיניות, פנטזיות והתלבטויות. נוסף על כך, בשיח הטיפולי עם צעירות דתיות אין לקחת כמובן מאליו הימנעות ממגע מיני, לא עם בנים ולא עם בנות. צעירות דתיות יכולות לחוות מגוון של התנסויות, והחזות החיצונית לא מעידה על מה שמתרחש בפועל. הכרה זו יכולה להזמין שיח שפעמים רבות לא מתאפשר עקב הנחות מוקדמות. התחום של התנסויות מיניות בין בנות טרם נחקר דיו, אולם מהעולה בפרק הממצאים נראה כי ישנם סוגים שונים של קשרים בין בנות, כאשר חלקם הדדיים, חלקם מנצלים או מבוססים על צורך רגשי, וחלקם מכילים אלמנטים של פגיעה. חשוב להכיר את טווח המשמעויות אלו.

לסיכום, הסיפור המיני של כל צעירה מורכב וייחודי כל כך, והקשבה עמוקה של אנשי חינוך וטיפול לסיפורים השונים של הצעירות שהם פוגשים יעשיר את החוויה החינוכית והטיפולית, ויאפשר הצפה של רגישויות ושל התמודדויות שנחבאו עד כה מתחת לפני הקרקע.

נקודות מפתח

- גם בהעדר מימוש יחסים מיניים זוגיים, הצעירה הדתית חווה התנסויות מיניות המשפיעות על הזהות האישית ועל התפיסה הדתית שלה.
- המיניות של הצעירה הדתית מתעצבת בתוך מגוון מרחבים: המרחב האישי, המרחב הבין-אישי והמרחב החברתי.
- בכל אחד מן המרחבים, המפגש עם המיניות מתרחש בתוך "זירות" הלכתיות-דתיות, באופן שלעיתים מאתגר ומגביל את החוויה המינית, או לחלופין – מעצים אותה.
- מחקר זה מצביע על הצורך בשיח חינוכי וטיפולי בשלב ההתבגרות, שיאפשר נרמול של החוויות המיניות ושיח פתוח על אודות הקונפליקטים העולים בגינן.

מקורות

אפרתי, י. (2011). מימדי הקונפליקט המיני התוך-אישי בעידן הוירטואלי בקרב מתבגרים בזיקה לזהות האני, תסמינים נפשיים ורווחה נפשית. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.

הברון, א., הברון, ש. (2017). מה מתי ומי בחינוך מיני: עקרונות מנחים לבניית תכניות חינוך מיני של בני נוער בישראל. נדלה ב-3.1.2018, מתוך: <https://www.hebpsy.net/articles.asp?id=3570>

מזרחי-טרייסטמן, ז. (2013). דילמות מקצועיות של יועצות חינוכיות דתיות-לאומיות: התמודדות עם סוגיות הקשורות למיניות תלמידותיהן באולפנות. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, ירושלים: האוניברסיטה העברית.

- מלמד, א. (2016). **שמחת הבית וברכתו: על מצות עונה ופרו ורבו**. הר ברכה: הוצאת מכון הר ברכה.
- עינת, ג. ועגני בן דב, נ. (2015, 20 בדצמבר). **פורנורמה – השפעת החשיפה לתכנים פורנוגרפיים על התפתחות מינית ועל נורמות חברתיות**. נדלה מתוך:
<https://www.1202.org.il/local/tair/publications/more/360-pornorama>
- פרינס, מ. (2011). **התמודדות נשים דתיות לאומיות עם מיניות וגוף לאחר החתונה**. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- פרל, ג. ופלד, ע. (2005). **חווית האבהות של גברים אלימים. חברה ורווחה, 25(3)**, 340-307.
- קוק (הרב) א. י. ה (תשס"ב). **אורות**. רמת גן: הוצאת מוסד הרב קוק.
- חזנבאום, ט. (2013). "אני כלי שרת בידו": תרומתם של מסרים תרבותיים לתפיסה העצמית של נשים דתיות וחרדיות בחיי אישות. בתוך ט. כהן (עורכת), **אישה ויהדות: שיח פמניסטי דתי עכשווי**. ירושלים: הוצאת ראובן מס ו"קולך".
- חזנפלד, מ. ולביא עוג'אי, מ. (2017). "דת זה לא רק צניעות": התמודדות עם שיחים שמרניים על גוף ומיניות בקרב צעירות דתיות. **עיונים בשפה וחברה, 10(2)**, 122-107.
- שכטר, א. (2000). **התפתחות זהות קוהרנטית במצב קונפליקטואלי: התפתחות דתית ומינית בקרב צעירים אורתודוקסים מודרניים**. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- שקדי, א. (2003). **מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני, תאוריה ויישום**. תל אביב: רמות.
- Arnett, J. J. (1995). Adolescents' uses of media for self-socialization. *Journal of Youth and Adolescence, 24*(5), 519-533. doi: 10.1007/BF01537054
- Arnett, J. J. (2000). Emerging adulthood: A theory of development from the late teens and Attitudes Toward Controversial Aspects of Sexuality. *International Journal of Psychiatry in Medicine, 31*, 97-109. doi: 10.1037/0003-066X.55.5.469
- Auerback, A., Hoffman, M., Newgard, K., Ramer, B., Terr, L., & McIlvenna, T. (1976). Symposium of sexual idiosyncrasies. *Medical Aspects of Human Sexuality, 10*, 70-79.
- Bogdan, R., & Biklen, C. S. K. (1982). *Qualitative research for education: An introduction to theory and methods*. Boston, MA: Allyn and Bacon.
- Boislard, M.A., Bongardt, D., & Blais, M. (2016). Sexuality (and lack thereof) in adolescence and early adulthood: A review of the literature. *Behavioral Sciences, 68*, 125-132. doi: 10.3390/bs6010008
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology, 3*(2), 77-101. doi: 10.1191/1478088706qp063oa
- Bronfenbrenner, U. (1977). Toward an experimental ecology of human development. *American Psychologist, 32*, 513-520. doi: 10.1037/0003-066X.32.7.513
- Charmaz, K. (2000). Ground theory: Objective and constructivist method. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of social studies in health and medicine* (pp. 277-292).
- Cope, D. (2014). Methods and meanings: credibility and trustworthiness of qualitative research. *Oncology Nursing Forum, 41*, 89-91.
- Creswell, J. W., & Miller, D. L. (2000). Determining validity in qualitative inquiry. *Theory into Practice, 39*(3), 124-130. doi: 10.1207/s15430421tip3903_2

- Dahl, A. L., & Galliher, R. V. (2012). LGBTQ adolescents and young adults raised within a Christian religious context: Positive and negative outcomes. *Journal of Adolescence, 35*(6), 1611-1618. doi: 10.1016/j.adolescence.2012.07.003
- Darling, C. A., & Hicks, M. W. (1982). Parental influence on adolescent sexuality: Implications for parents as educators. *Journal of Youth and Adolescence, 11*(3), 231-245. doi: 10.1007/BF01537469
- Ellison, C. G., & Levin, J. S. (1998). The religion-health connection: Evidence, theory, and future directions. *Health Education & Behavior, 25*, 700-720. doi: 10.1177/109019819802500603
- Freud, S. (1905/1953). Three essays on the theory of sexuality. In *The complete psychological works of Sigmund Freud. Standard edition. Vol. 7* (pp. 122-146). London, England: Hogarth Press.
- Garceau, C., & Ronis, S. T. (2017). The interface between young adults' religious values and their sexual experiences before age 16. *The Canadian Journal of Human Sexuality, 26*(2), 142-150.
- Halpern-Felsher, B.L., Cornell, J.L., Kropp, R.Y., Tschann, J. M. (2005). Oral versus vaginal sex among adolescents: Perceptions, attitudes, and behavior. *Pediatrics, 115*, 845-851. doi: 10.1542/peds.2004-2108
- Koenig, H. G. (2001). Religion and medicine II: Religion, mental health, and related behaviors. *The International Journal of Psychiatry in Medicine, 31*, 97-109. doi: 10.2190/BK1B-18TR-X1NN-36GG
- Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). Establishing trustworthiness. In Y. S. Lincoln & I. G. Guba (Eds.), *Naturalistic inquiry* (pp. 289-331). Newbury Park, CA: Sage
- Marshall, C., & Rossman, G. B. (1995). *Data collection methods: Designing qualitative research, 2*(8). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Nichols, B. P. (2011). *The impact of religiosity on the sexual socialization of emerging adults*. a thesis presented to the faculty of the department of child development and family relations: East Carolina University.
- Nowell, L.S., Norris, J. M., White, D. E., & Moules, N. J. (2017). Thematic analysis: Striving to meet the trustworthiness criteria. *International Journal of Qualitative Methods, 16*(1), doi: 10.1177/1609406917733847
- Paat, Y. F., Markham, C. M. (2016). Young women's sexual involvement in emerging adulthood. *Social Work in Health Care, 55*(8), 559-579. doi: 10.1080/00981389.2016.1199454
- Patton, M. Q. (1990). *Qualitative evaluation and research methods*. Newbury Park, CA: Sage.
- Shalhoub-Kevorkian, N., & Roer-Strier, D. (2016). Context-informed, counter-hegemonic qualitative research: Insights from an Israeli/Palestinian research team studying loss. *Qualitative Social Work, 15*, 552-569. doi: 10.1177/147332501559554
- Regnerus, M. D. (2005). Talking about sex: Religion and patterns of parent-child communication about sex and contraception. *The Sociological Quarterly, 46*(1), 79-105. doi: 10.1111/j.1533-8525.2005.00005.x
- Stake, R. E. (1995). *The art of case study research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Smer, Z. H. (2015). Gender, religiosity, sexual activity, sexual knowledge, and attitudes toward controversial aspects of sexuality. *Journal of Religion and Health, 54*(6), 2033-2044. doi: 10.1007/s10943-014-9831-5
- Widman, L., Choukas-Bradley, S., Noar, S. M., Nesi, J., & Garrett, K. (2016). Parent-adolescent sexual communication and adolescent safer sex behavior: A meta-analysis. *JAMA Pediatrics, 170*(1), 52-61. doi: 10.1001/jamapediatrics.2015.2731
- Wiebers, T. & Garcia, C. (2013). Sexual morés within religiosity: A brief report. *Pakistan Journal of Social and Clinical Psychology, 11*, 11-15.

- Wilcox, M. (2012). Sexuality, gender, and religious attendance. *Fieldwork in Religion*, 7(2), 102-116. doi: 10.1558/firn.v7i2.102
- Woo, J. S. T., Morshedian, N., Brotto, L. A., & Gorzalka, B. B. (2012). Sex guilt mediates the relationship between religiosity and sexual desire in east Asian and Euro-Canadian college-aged women. *Archives of Sex Behavior*, 41, 485-495. doi: 10.1007/s10508-012-9918-6
- World Health Organization (WHO) (2006). Defining sexual health. Geneva: World Health Organization. Retrieved from World Health Organization (WHO) (2006). *Defining sexual health*. Geneva: World Health Organization. Retrieved from: http://www.who.int/reproductivehealth/topics/sexual_health/sh_definitions/en/

"אתה לא רב, אתה רק אבא": סיפורי חיים של נשים, בנות לאבות-רבנים, במגזר הדתי-לאומי

שרה כהן, רוני סטריאר

תקציר

רקע: חקר האבהות הוא תחום מחקרי הולך ומתפתח. מחקרי אבות בישראל ובעולם מצביעים על המקום המשמעותי שאבות ממלאים בכינון סיפורי חיים של בניהם ושל בנותיהם, ועל ריבוי אופני מעורבותם של אבות בקרב קבוצות תרבותיות שונות. מאמר זה בוחן את מקומם של אבות-רבנים בעיצוב סיפורי החיים של נשים, בנותיהם, בחברה הדתית-לאומית בישראל.

מטרות המחקר: לבחון את מקומם של אבות-רבנים בחברה הדתית-הלאומית בישראל בעיצוב סיפורי החיים של בנותיהם.

שיטת המחקר: מאמר זה מסתמך על מחקר איכותני-נרטיבי. במסגרתו השתתפו 13 נשים, כולן בנות רבנים.

ממצאי המחקר: ממצאי המחקר מצביעים על מרכזיותו של האב בעיצוב סיפור זהותן של המשתתפות. סיפורי החיים של המשתתפות משלבים בתוכם קונפליקטים ביחס לאב ולתפקידו הרבני לצד כמיהה לנוכחותו ולקרבתו. מבחינה תאורטית, ממצאי המחקר מחזקים את התפיסה הרואה באבהות הבניה דינמית המושפעת מהקשרים שונים.

מסקנות: ממצאי המחקר עולים בקנה אחד עם תפיסות עדכניות בחקר האבהות, המעניקות מקום מרכזי לאבות בהתפתחות ילדים. כמו כן, המחקר מחזק את התפיסה שאבהות היא תהליך של הבניה היסטורית-דינמית המושפעת מהקשרים תרבותיים, מגדריים ודתיים.

השלכות לפרקטיקה: ממצאי המחקר מחזקים את הצורך בשילוב אבות בתוכניות התערבות, בשירותים חברתיים ובמדיניות חברתית, וכן בצורך בפיתוח סדר יום מחקרי המשלב חקר אבות כחלק מרכזי במחקר משפחה, ילדים ונוער תוך התייחסות להקשר תרבותי ייחודי.

מילות מפתח: אבהות, יחסי אב-בת, החברה הדתית-הלאומית, תאוריות של אבהות, מחקר נרטיבי.

מבוא

מחקרי אבהות בעולם מתארים שינויים מרחיקי לכת בהתהוות האבהות על פני העשורים האחרונים, ומצביעים על שונות גבוהה בין אבות מקבוצות תרבותיות ומעמדיות שונות. מחקרים אלה מציינים אבהות כהליך הבניה דינמית, המושפעת מהקשרים היסטוריים, חברתיים, תרבותיים, דתיים ומגדריים. ישראל מהווה שדה מחקר מאתגר לחקר האבהות. כחברה מורכבת והטרוגנית, אין זה מפתיע כי האבהות הישראלית איננה תופעה הומוגנית. הבנת ריבוי הפנים של האבהות בישראל דורשת מתן תשומת לב מיוחדת לרקע הלאומי, האתני, הדתי והחברתי המאפיין את החברה הישראלית. מחקר זה חוקר מקרה ייחודי: מקומם של אבות-רבנים בעיצוב סיפורי החיים של נשים, בנותיהם, בחברה הדתית-הלאומית. המחקר סוקר את הסוגיות, את המאפיינים, את הדילמות ואת חוויות ההתפתחות של נשים אלו, כפי שהם משתקפים בנרטיב חייהן.

סקירת ספרות

אבהות כנרטיב היסטורי-תרבותי

חקר האבהות היה נושא מודחק במחקר החברתי, הן בעולם והן בישראל (Jaffe, 1983). וזאת ייתכן בהשפעת הגישה הפסיכואנליטית הקלסית שמיימיה הראשונים ראתה את האם כגורם מרכזי בהתפתחות ילדים וייחודה לאב תפקיד משני בלבד (בן-ארי סמירה, 2015). עם השנים, במקביל לשינויים חברתיים וכלכליים אשר השפיעו על תפקיד האב במשפחה, מחקרים החלו לתת מקום חשוב יותר לתרומת האבות להתפתחות תקינה של ילדים (Strier, 2014). החל משנות ה-80 של המאה הקודמת אבות החלו לעורר סקרנות מחקרית, בעיקר בארצות הברית ובאנגליה. מחקרי אבות נמנים עם גישות תאורטיות שונות כגון גישות פסיכולוגיות (פסיכואנליטיות, התפתחותיות, חברתיות), סוציולוגיות ואתנוגרפיות (Lamb, 2010). מחקרי אבות עוסקים בתחומים מגוונים, למשל: תחום ההתקשרות (Hedenbro, Shapiro, & Gottman, 2006), מחקרים בתחום המגדר (Lundberg, McLanahan, & Rose, 2007), מחקרים בתחום החינוך (Lindsay et al., 2011), מחקרים בתחומים חברתיים-קהילתיים (Calvo-Armengol & Jackson, 2009), מחקרים בתחום הבריאות ובריאות הנפש (Teitler, 2001) ומחקרים המתמקדים באוכלוסיות ספציפיות כגון מחקרים על אבות מוצא אתני מוגדר (Cabrera, Ryan, Mitchell, Shannon, & Tamis-LeMonda, 2008), אבות מהגרים (Capps, Bronte-Tinkew, & Horowitz, 2010), אבות אלימים (Eriksson & Nasman, 2008) והתפתחות הזהות של אבות (Crespi & Ruspini, 2015).

מחקרי אבהות מעוגנים בגישות תאורטיות שונות כגון תאוריה של אבהות ג'נרטיבית (Hawkins & Dollahite, 1997), תאוריה זהותית של אבהות (Fox & Bruce, 2001) או תאוריות דינמיות של אבהות (Abedini, Mirnasab, & Azar, 2017). מחקר זה נשען על התאוריה ההבנייתית-ההיסטורית של חקר האבהות (LaRossa, 2011). תאוריה זו מתייחסת לאבהות כחלק מהבניה חברתית תלויה קונטקסט חברתי, היסטורי ותרבותי. גישה זו עוסקת בשאלה מהי המשמעות המיוחסת לאבהות וכיצד "מוצגים" אבות בהקשרים שונים. שאלת משמעות האבהות הינה שאלה הקשורה בפרשנות שהחברה מעניקה לה בתוך הקשר נתון (LaRossa, 2004). התאוריה ההבנייתית-ההיסטורית טוענת כי האבהות הינה תופעה רב-ממדית, מורכבת, משתנה ותלויה הקשר (רואר-סטריאר וסטריאר, 2006).

חקר האבהות בישראל הוא מועט, אך משקף את המגוון הרב-תרבותי של החברה הישראלית (Strier, 2015; Kaplan & Knoll, 2019). מחקרי אבהות בישראל עוסקים בטווח רחב של נושאים כגון אבהות ועוני (מחבר, 2014, 2015), אבהות ובריאות הנפש (Finzi-Dottan, Dayan-Gazith, Borosh, & Golubchik, 2016), אבות גרושים (Baum & Negbi, 2013), אבות ואלימות (פרל ופלד, 2005), אבהות הומוסקסואלית (Shenkman & Shmotkin, 2014). ישראל היא חברה ממוקדת-משפחה, שהתקדמה באופן משמעותי בכל הנוגע לשוויון מגדרי. השתתפות נשים בשוק העבודה הינה גבוהה למדי (44% מסך כוח העבודה). לפי פויגל-ביג'אוי ורוטלינגר-ריינר (Fogiel-Bijaoui & Rutlinger-Reiner, 2013), משפחתיות היא שם קוד תרבותי מרכזי בישראל. תפיסה הרואה כמובן מאליו את מרכזיות המשפחה במרחב האישי והציבורי, ומשמרת את תפקיד הנשים כעמודי התווך של המשפחה בהיותן רעיות ואימהות. נישואים, שהינם אלמנט מרכזי בהבניית המשפחה, עודם נתפסים כדרך הלגיטימית לרבייה. תפיסות מסורתיות אלה משמרות את הפריבילגיה של גברים, ומונעות שינוי מהותי בתפקידי האב המסורתי. בשנת 2019, 60% מהתארים השניים ניתנו לנשים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2019). ברם, מעמדן של הנשים בישראל עודנו נמוך יחסית לגברים בתחומים שונים כמו גובה המשכורת, תפקידי ניהול וייצוג פוליטי. לפי פרץ (פרץ, 2010), הסיבה לשימור אי-השוויון המגדרי נעוץ בחוסר השינוי במרחב המשפחתי. כלומר, השינוי שנוטלות נשים בהשתתפותן בשוק העבודה ובלימודים אקדמיים, אינו גורר אחריו עלייה בשיעורי ההשתתפות של גברים במערך המשפחתי. החלוקה של המטלות המשפחתיות נותרה יציבה בקירוב, והאחריות הסופית לניהול משק הבית וטיפול בילדים, מוטלת על האם. לביא וכץ (Lavee & Katz, 2003) מצאו כי משפחות ישראליות, באופן כללי, עברו שני תהליכים סימולטניים ומנוגדים, הראשון דוחף אותם לעבר מערביות וקדמה, והשני – לעבר המסורת. שתי מגמות מנוגדות אלה משתקפות גם בתפיסה מגדרית דומיננטית שלפיה השיח השוויוני והמגדרי מתקיים לצד תפיסה מסורתית של חלוקת התפקידים במשפחה (Herzog, 2001). כיוונים מנוגדים אלה של התמערבות, קדמה ומודרניזציה בחברה מוכוונת משפחה וילדים, יצרו מתח פנימי ובלבול בין דעות מנוגדות של אבהות ישנה וחדשה בישראל (עגני, 2018). בקרב אבות דתיים התמונה מורכבת אף יותר. דתיות דוחפת גברים לסמכותניות ולדפוסים גבריים סטראוטיפיים (Wilcox, 2005) נמצא שאבות דתיים נוטים מחד גיסא להיות נוקשים ולהקפיד על שמירת החוקים והמצוות, ומאידך גיסא הם "פטריוארכים רכים" המאזנים בין הגישה המסורתית-סמכותית ובין רמות גבוהות של מעורבות ורגש (קיציס, 2017). בהתאם לכך, מאמר זה מתמקד באבהות הרבנית כפי שהיא משתקפת מנקודת מבטן של בנות הרבנים. מה המשמעות שהן יוצקות לאבהות שהן חוו, אשר נבנית ומשתנה בהתאם לשינויים מגזריים, חברתיים ועולמיים.

אבות ובנות

יחסי אבות-בנות לא זכו לאותה מידה של תשומת לב תאורטית במחקר כפי שזכו להם יחסי אימהות-בנים (Nielsen, 2014). רבים מסבירים זאת בדומיננטיות של השיח הפסיכואנליטי הקלסי אשר המעיט במשקל ההשפעה של האב בתהליך ההתפתחות הנפשית המוקדמת של ילדיו (Hofferth, Pleck, & Goldscheider, Curtin, & Hrapczynski, 2013). כמו כן, הספרות הדינמית העדיפה להתמקד בדיאדה אימהות-בנות ואבות-בנים ופחות לעסוק ביחסי אבות-בנות ובתרומת האב בהתפתחות הבת (Nielsen, 2001; Williamson, 2004). אומנם התאוריה הפסיכו-דינמית מציינת את תפקידי האב בעיקר בתהליך ספרציה-אינדיווידואציה בהתפתחות פסיכו-סקסואלית. מאהלר, פיין וברגמן (Mahler, Pine, & Bergman, 1975) מציינים את תפקידי האב בהתפתחות פסיכו-סקסואלית.

(Bergman, 1975 &) טוענים כי התפתחות תקינה של הפרט מותנית בנוכחות אימהית, המאפשרת קיום תהליך הדרגתי, במהלכו "האני" נעשה עצמאי יותר ויותר. התפתחות אישית ופיתוח זהות נוצרים כתוצאה משילוב של שני תהליכים, המתרחשים במקביל בקצב שונה: ספרציה (היפרדות - תנועה מהתמזגות לנפרדות, פיתוח עצמאות), ואינדיווידואציה (גיבוש הדרגתי של הזהות האישית). בתהליך זה, לאב נועד תפקיד של המסייע לאם ולבת להתנתק מהקשר הסימביוטי הקיים ביניהן, ולהתקדם ליחסים יותר אוטונומיים ועצמאיים, הן באמצעות כניסתו כ"אחר" לעולם הילד, והן באמצעות מתן תמיכה לאם. באופן זה, האב מסייע לבת להבין כי היא אדם נפרד מהאם, ובו-זמנית הוא ממתן את מעורבותה האינטנסיבית של האם בבת. יחסים אלה מהווים בסיס לבניית יחסים תקינים עם אנשים אחרים בהמשך החיים. התאוריה הפסיכואנליטית הקלסית מתייחסת לחשיבותו של "תסביך אדיפוס" בהתפתחות התקינה של האדם, ולתפקידו של האב בתהליך זה (Freud, 1923/1961; Jones, 2007; Nielsen, 2007, 2012). ההתפעלות והעניין שהאב מגלה כלפי בתו הם חלק אינטגרלי בהתפתחותה הנשית. האב נתפס כמשמעותי בגיבוש הזהות של הבת כאישה (Williamson, 2004), וכמי שמסייע בהפנמת התנהגותה עם המין השני (Nielsen, 2012). מחקרים מראים שהעדר האב עלול לגרום לפגיעה עקיפה בתפקוד הבת כאם, לפי מחקרים אלה נשים, בנות לאבות נעדרים, עלולות לחוש בדידות, ולהיות תלויות רגשית בילדיהן (Abedini et al., 2017; Hetherington, 1972; Wineburgh, 2000). כמו כן, חוקרים מצאו שאבות עשויים להוות עבור בניהם מודל חברתי לחיקוי, התואם מבחינת מגדר (פלח-גליל, 2004). לעומת זאת, עבור הבנות מהווה דמות האב מודל מגדרי מנוגד, העשוי לסייע להן לבנות ביטחון עצמי כנשים ולאשרר את נשיותן (Lamb, 2010). על-פי תפיסות שונות, רכישת התנהגות "נשית" ופיתוח מיומנויות ייחודיות הקשורות באינטראקציה עם גברים, מבוססות על למידה, על חיקוי ועל הפנמת מערכת חיזוקים שאותם קיבלה הבת באינטראקציה עם האב לאורך שנות ילדותה והתבגרותה (Nielsen, 2012). על-פי תפיסה זו, לאיכות יחסי אב-בת השפעה מכרעת על עיצוב הנשיות של הבת (Morgan, Wilcoxon, & Satcher, 2003).

תפיסות פסיכו-דינמיות אלה זכו לביקורות שונות. אחת הביקורות המושמעות כלפי גישות אלה בנוגע לניתוח יחסי אבות-בנות, היא שהן נעדרות הקשר תרבותי, מעמדי והיסטורי. ביקורת זו גורסת שגישות אלה לעיתים מתעלמות מהשפעות הקשרים אלה על פרקטיקות הוריות. לדוגמה, בחברה החרדית הבנים נחשבים כמי שחייבים בקיום כל המצוות, ומוטלת עליהם חובת לימוד תורה, בניגוד לבנות שפטורות מחלק מהמצוות. בדומה, הקו החינוכי הרווח בחברות אלה מאופיין בהבחנה מגדרית. לפיכך, אבות נוהגים להבחין בין החינוך שהם מעניקים לבנות, ובין החינוך המוענק לבנים (קיציס, 2017). על-פי תפיסתה הביקורתית של אילוז (2012), השיח הפסיכואנליטי תרם תרומה מכרעת להיווצרותה של תרבות תרפויטית-עממית, שעיצבה באופן גורף תפיסות רווחות בנוגע ליחסים חברתיים, לסוגיות של זהות, ואף העניקה פרשנות פסיכולוגית ייחודית ליחסים המשפחתיים, לרבות יחסי הורים-ילדים, תוך האדרת מושגים כגון "העצמי", "מימוש עצמי" ו"אינדיווידואציה", מושגים הנעדרים בשיח ההורי הרווח בחברות תרבותיות רבות (ברשטלינג וסטריאר, 2018).

מחקר זה מתמקד באופן שבו הבת מתארת את היחסים עם אביה הרב, ובאילו דרכים קשר זה בא לידי ביטוי בסיפור החיים שלה. כל אלו יתוארו תוך התייחסות לקונטקסט התרבותי - הרבנות והחברה הציונית-דתית - ולמשמעותו בתוך סיפורי החיים.

ההקשר התרבותי - החברה הדתית-הלאומית

הציונות הדתית מהווה את ההקשר התרבותי והאידיאולוגי הרחב במסגרתו נערך מחקר זה. "דתיים-לאומיים" הוא שם כולל לקבוצה בחברה הישראלית - המהווה 13%-18% מהיהודים בישראל, או כ-10% מכלל האוכלוסייה - הרואה בשמירת ההלכה והמסורת היהודית ערך מרכזי. במקביל, קבוצה זו תומכת בציונות ובהשתלבות אקטיבית בחברה הכללית במדינת ישראל (כהן, 2005). השתלבות זו מחייבת התאמה של ההלכה למציאות המשלבת חול וקודש (חורי, 2013). קבוצה זו, ראשיתה ב-1902, עת הרב יצחק יעקב ריינס ייסד את תנועת "המזרחי", שבמהלך השנים עברה שינויים שונים. הציבור הדתי-לאומי בישראל מעולם לא היה אחיד בדפוסי התנהגותו הדתית. הקהילה אינה ישות אחידה, ואין דעה אחת המתייחסת לתיחום הגבולות התרבותיים שלה (גורדון, 2007). למחנה הדתי-לאומי בישראל זרמים רבים, השונים בסוגי התגובה שלהם למודרניות, אך כולם נחשבים לשמור את המסגרת ההלכתית. הם נעים בין דחיית המוחלטת של המודרניות לבין השתלבות בה, ברמות שונות של מעורבות (ברטל, 2007). על-פי התפיסה החינוכית הרווחת בקרב הציונות הדתית, חינוך הילדים צריך להיות מכוון להטמעת מסרים המשרתים את צורכי הקהילה. מערכת החינוך הממלכתית-דתית מחנכת את ילדי החברה לציית לסמכות הבלתי מעורערת של המחנכים ושל הרבנים (Mahoney, Pargament, Tarakeshwar, & Swank, 2001). צעירים ציוניים-דתיים חשים בלבול נוכח הערכים הסותרים שמציגים להם ההורים והמחנכים. אלו המתקשים לשאת מורכבות חשים כי הציונות הדתית רוויית סתירות. מאחר שכך, צעירים רבים מתלבטים בין נהירה אל הזהות החרדית, המניפה את דגל הדת בבטחה ובגאון, ובין פנייה אל המחנה החילוני, שבו המסר המודרני והליברלי חד-משמעי (חורי, 2013).

בעקבות שינויים רבים שחלו בחברה הדתית-ציונית, חל מעבר מלאומיות לקהילתיות ולאינדיווידואליות (מאיר, 2009). החילוניות מתקבלת כדרך לגיטימית ומושכלת, ורבים מבני הציונות הדתית רואים באורח החיים הדתי רק עוד אחת מהדרכים לניהול החיים; מנגד, זרמים אחרים בציונות הדתית בחרו בסגנון חיים חרדי (פפר, 2007; שגיא, 2010). התבוננות על החינוך הדתי מלמדת על מעבר הציונות הדתית מתפיסה ממלכתית - לסקטוראלית, על מעבר הציונות הדתית מתפיסה ממלכתית - לסקטוראלית, ועל מעבר משאיפה להגמוניה והתרחבות לחיבור לכלל החברה הישראלית להתנהלות מגזרית, בדלנית ומפוצלת (דומברובסקי, 2012; כהן, 2002). החברה מרובדת ברבדים רבים, וכוללת שוליים רחבים, זו אינה קבוצה חברתית אחת, אלא "ציוניות דתיות" (כהן, 2004; שגיא, 2010; שוורץ, 2010, 2012, 2014). יש הסוברים, שהמתחים בחברה הציונית-הדתית מפרים אותה ומחיים אותה (שפירא, 2011). הציבור החילוני, שדחה את הציונות הדתית, החל לגלות עניין בעולמות תוכן יהודיים, ונמצא כר פורה לשיתופי פעולה וללמידה משותפת (שלג, 2010). בעשורים האחרונים הציבור הציוני-הדתי מעורב בעשייה בתחומים רבים, ואף מצוי לעיתים בעמדת הובלה, ללא היומרנות שאפיינה את הציונות הדתית בתחילת דרכה (שוורץ, 2012, 2014; שלג, 2010). "בית גידול" זה משפיע על הרבנים ועל בני הרבנים מבחינת הקהילה והמוסדות החברתיים שהם משתייכים אליהם, וכן מבחינת ההקשר התרבותי והאידיאולוגיה שבה הם חיים (קיציס, 2017).

קיימות שתי תפיסות עיקריות ביחס למעמד הרב בציונות הדתית: האחת - ברוחו של הרב קוק; מרוממת את הרב, הרב נתפס כמי שמבין את המציאות טוב ממה שהאדם הדתי הפשוט מבין אותה; התפיסה השנייה - מבטאת מגמה ריאליסטית, ולפיה הן חברי הקהילה והן הרב הם יצורים חברתיים

ותרבותיים הפועלים בעולם המעשה ושותפים לאל בעיצוב העולם הדתי (שגיא, 2010). כשם שידוענים ודמויות מופת מייצגים את התקוות ואת החלומות של האדם הממוצע ואת העצמי הנשאף שלו, כך הקהילה רוצה לראות ברב את הדימוי האידיאלי שלה, מה שיאפשר לחברה מרחב בטוח לסטייה ולהשתנות. המבט הנעוץ ברב ובלדיו הינו גם מנגנון פיקוח שנועד להבטיח שיוסיפו לייצג נאמנה את הפן המסורתי והשמרני (קיציס, 2017). במאמר זה נתייחס לאופן שבו הקונטקסט התרבותי-מגזרי של הרבנים ובנותיהם מיוצג בנרטיב חייהן של המשתתפות. כמו כן, נתבונן על האבהות הרבנית כתהליך של הבניה תרבותית תוך התמקדות בקשר אב-בת.

מחקר זה מסתמך על תאוריה הבנייתית-היסטורית (LaRossa, 2011). כלומר, מתייחס לאבהות כחלק מהבניה חברתית תלוית קונטקסט חברתי, היסטורי ותרבותי. גישה זו עוסקת בשאלה מהי המשמעות המיוחסת לאבהות, וכיצד "מוצגים" אבות בהקשרים שונים. שאלת משמעות האבהות הינה שאלה הקשורה בפרשנות שהחברה מעניקה לה בתוך הקשר נתון (LaRossa, 2004). התאוריה ההבנייתית-היסטורית טוענת כי האבהות הינה תופעה רב-ממדית, מורכבת, משתנה ותלוית הקשר. המחקר מתייחס למספר אתגרים ולקונות בחקר האבות. ראשית, המחקר נענה לצורך בפיתוח תאוריות אבהות המתמודדות עם מורכבות התופעה והדינמיות שלה מתוך מודעות להקשרים היסטוריים, תרבותיים, מעמדיים ואחרים. שנית, לנוכח מיעוט המחקרים העוסקים ביחסי אב-בת, מחקר זה שואף לקדם את הידע ביחס לדיאדה זו. שלישית, המחקר מבקש להעשיר את הידע המועט הקיים במחקר אבות בחברה הדתית-לאומית בישראל.

שאלות המחקר

1. כיצד המשתתפות מתארות את סיפור חייהן כבנות לרבנים המשמשים כדמויות ציבוריות מרכזיות במגזר הדתי-לאומי?
2. מהו מקומו של האב בסיפור חייהן של נשים, בנות לרבנים, בחברה הדתית-לאומית?

שיטת המחקר

המחקר נערך על-פי הגישה האיכותנית-הנרטיבית (Jovchelovitch & Bauer, 2000). גישה זו עוסקת בניתוח המבנה, הידע והכישורים הנדרשים כדי להבנות סיפור חיים (Gudmundsdottir, 1996). ההנחה היא כי עושר אירועים וכן פירות החשיבה האנושית – ובמידה מסוימת אפילו ידיעות ומסקנות – אינם יכולים לבוא לידי ביטוי בטענות, בהצהרות, בעובדות או בהצעות מופשטות. ניתן להעלותם בצורה מהימנה רק באמצעות סיפור (Carter, 1993). הנחת המחקר הנרטיבית היא כי דרך הסיפור ניתן להבין לעומק את עולמו, את סגנון חייו ואת אמונתו של הפרט, ובמקביל להכיר תהליכים חברתיים ונורמות תרבותיות הנוהגים בסביבתו (צבר-בן יהושע ודרגיש, 2001). נקודה זו הולמת במיוחד את מטרתו של מחקר זה, המבקש להתוודע לסיפור החיים של בתו של הרב תוך בחינת ייחודיותו סביב הקשר עם האב והשפעתם של מעגלים משפחתיים וחברתיים על קשר זה. אין מטרתו של המחקר הנרטיבי לתאר מציאות אובייקטיבית כלשהי, אלא להבין תופעות חברתיות מתוך חקר פרשנויות של המציאות הסובייקטיבית כפי שהיא באה לידי ביטוי במונחי המשתתפים עצמם. ההתנסות האישית הייחודית

של המשתתפים, או במילים אחרות האמת הסובייקטיבית, האישית והמקומית כפי שבאה לידי ביטוי בסיפורי החיים שלהם, עומדת כאן במוקד המחקר (לויצקי, 2009; שקדי, 2003). ההגדרות למונח נרטיב מגוונות. אפשר למקם הגדרות אלה על גבי רצף, שבקצה האחד ההגדרה המצמצמת של הבלשנות החברתית, שלפיה נרטיב הוא יחידת שיח מובחנת, ממוקדת מבחינה נושאת, ומאורגנת על פני ציר זמן; ובקצה האחר הגדרות הנהוגות בהיסטוריה חברתית ובאנתרופולוגיה, הרואות בנרטיב סיפור חיים שלם, הנטווה מחלקי ראיונות, מתצפיות וממסמכים (ספקטור-מרזל, 2016). מחקר זה מתייחס לסיפור החיים של המשתתפות כאל יחידת ניתוח, כשלמות הוליסטית, וכאל מושא לחקירה, שבו ניתן לבחון את התופעות הנחקרות על-פי הדרך שבה תופעות אלה מיוצגות בו.

אוכלוסיית המחקר

במחקר השתתפו 13 נשים שממוצע הגילאים שלהן היה 30. המאפיין המשותף להן הוא היותן בנות של רבנים ואישי ציבור במגזר הדתי-לאומי. שמונה מהמשתתפות נשואות; חמש רווקות; תשע מתוך המשתתפות הן נשים, המתארות עצמן ברמות דתיות שונות; וארבע – כלא שומרות מצוות. המדגם הינו מדגם מכוון (purposeful sample), המתמקד בבחירת משתתפות המייצגות בצורה הטובה ביותר את האוכלוסייה שממנה נבחרו, ויש באפשרותן ללמד אותנו על התופעה החברתית הנחקרת (Mason, 1996). המשתתפות נבחרו על-פי מספר מאפיינים, ההופכים אותן למתאימות עבור מטרות המחקר (Fetterman, 1989). גיוס המשתתפות לא היה תהליך קשה, הוא נעשה באמצעות פרסום ברשתות חברתיות, באמצעות מגעים אישיים עם קבוצות חברתיות מקרב החברה הדתית-לאומית ובאמצעות טכניקה של כדור שלג.

כלי איסוף נתונים

מטרתו של ראיון עומק היא לספק נגישות לעולם הפנימי של האדם, לעושר החוויה שלו ולמשמעות החוויה (Seidman, 1991). במחקר זה נעשה שימוש בראיון עומק פתוח. בראיון מסוג זה המוקד הינו במספר נושאים כלליים, שבאמצעותם התאפשר למשתתפות לחשוף את סיפורן ואת המשמעות שהן מייחסות לו. במהלך הראיונות ניתן מקום רב לאופן שבו בחרו המשתתפות להבנות את סיפורן, ולא הייתה הכוונה לנושאים ספציפיים. נעשה שימוש בשאלות תיאוריות מקיפות, ובהתאם לצורך בשאלות השלמה. הראיון נפתח בשאלה תיאורית קבועה, שעליה התבקשו המשתתפות להשיב: "ספרי לי, איך נחו עורך החיים כבת לאב-רב ואיש ציבור?" ובהמשך, במידה שזוהו נושאים שלא נדונו בצורה עמוקה, נשאלו שאלות השלמה.

אמינות ומהימנות

במחקר זה ננקטו מספר צעדים להבטיח את אמינותו ואת מהימנותו. ראשית, כל הראיונות הוקלטו ותומללו מילה במילה, כך שניתן היה לחזור לחומר המקורי בכל עת, ולוודא כי הניתוח לא התרחק מהחומר המובא בראיונות. כמו כן, השתייכותה של אחת הכותבות לחברה הדתית-לאומית אפשרה היכרות קרובה עם תרבות המרואיינות, אבל חייבה מידה רבה של רפלקסיביות, שהושגה בדיונים רבים על משמעות הממצאים עם הכותב השני, שאינו שייך לאותה קבוצה תרבותית. החוקרת ניהלה יומן רפלקסיבי שנדון לעיתים קרובות עם הכותב השני (נגר-רון, 2014). ברזילאי (2010) מציינת כי חלק חיוני בתהליך המחקר הנרטיבי כרוך בהתבוננות עצמית, דבר המאשש את טענתה של הרץ (Hertz,

(1996) על כך שהמעשה הרפלקסיבי מהווה חלק בלתי נפרד מתהליך המחקר. למרכיב הרפלקסיביות במחקר זה חשיבות ניכרת, וזאת בגלל ההקשר התרבותי הייחודי שלו ובשל המעורבות העמוקה של אחת החוקרות בחברה הדתית-הלאומית. על כן נערכו דיונים רבים ומתמשכים בין החוקרים לבין עצמם וביניהם לבין הממצאים במגמה להגביר את אמינות המחקר (Dodgson, 2019). דיונים חוזרים ונשנים אלו שקיימו החוקרים, אפשרו להעמיק את המהימנות ואת האמינות של הממצאים דרך טריאנגולציה תאורטית ופרספקטיבית בין תאוריות שונות של אבהות; פרספקטיבות שונות של החוקרים; ספרות מחקרית; וממצאי המחקר (Denzin, 1978). כמו כן, במהלך המחקר התקיים דיאלוג מתמיד בין הכותבים על אודות סוגיות של מודעות למיצוב (Positionality). מודעות זו נועדה לוודא שהחוקרים מבינים באופן מיטבי את המשמעויות התרבותיות של התופעה הנחקרת.

ניתוח נתונים

הראיונות נותחו על-פי השיטה של ליבלר, תובל-משיח וזילבר (Lieblich, Tuval-Mashiach, & Zilber, 1998), שיטה המתבססת על הקשבה לקול הפנימי של המרואיין ולרבידים הסמויים העולים מבין השורות. בפרדיגמה הנרטיבית הסיפור מנותח תוך התייחסות לארבעה היבטים עיקריים: ההיבט ההוליסטי, ההיבט הקטגוריאלי, ההיבט התוכני וההיבט הצורני. במחקר זה נעשה שימוש בשילוב של שניים מתוך ארבעת ההיבטים: הוליסטי-תוכני והוליסטי-צורני. ההיבט התוכני אפשר להקשיב לסיפוריהן של המשתתפות כפשוטם, ללא פרשנויות, תוך התייחסות לתוכן המפורש והסמוי. בגישה הנרטיבית מייחסים חשיבות רבה לקולו של המספר, להיגיון הפנימי ולמשמעות שהוא מקנה להתרחשות (Chase, 2005). ההיבט הצורני התמקד במבנה ובעושר הספרותי שבסיפור: בסגנון, במטפורות, במוטיבים מרכזיים, בסדר הצגת המאורעות, בקשר שלהם לציר הזמן, במידת השמירה על קשרים סיבתיים ובתיאור אישי של הגיבורה.

ממצאי המחקר

ממצאי המחקר מתייחסים לשלוש תמות מרכזיות השזורות בכל סיפורי החיים של המשתתפות: תפיסת הרב, להיות בת הרב והמסע לגיבוש זהות נפרדת.

תפיסת הרב

תמה זו עוסקת בנקודת מבטן של המשתתפות במחקר על תפקיד הרב בקונטקסט התרבותי שבו הן גדלו – המגזר הדתי-לאומי. מתוך הראיונות עלו שלושה רכיבים עיקריים שקשורים בתפקיד הרב: הרב כמשאב הקהילה, הרב כחלוץ לפני המחנה, הרב כאיש סוד.

הרב כמשאב ציבורי

בעיני המשתתפות האב-הרב נתפס כמשאב ציבורי. המשתתפות מגדירות את המגזר הדתי-לאומי כחברה תובענית כלפי חבריה וכלפי רבניה. המשתתפות מתארות מצבים רבים הממחישים כיצד חברי החברה הציונית-הלאומית דורשים זמינות ומסירות טוטלית של הרבנים, ולעיתים אף מתעלמים מהצרכים האישיים והמשפחתיים שלהם. תפיסה זו העלתה מצד המשתתפות ביקורת נוקבת על החברה שבה צמחו, אשר אינה רואה את הרב כאדם נפרד בעל צרכים משלו, אלא כדמות המספקת את צורכיהם בכל עת.

כך גאולה (35), נשואה ואם לשניים, מתארת את מחשבותיה בנוגע לתפיסת החברה הציונית-דתית את אביה הרב. גאולה מקיימת אורח חיים דתי ועוסקת בתחום החינוך:

...זה מכניס אותי למחשבות מול הציונות הדתית ועד כמה היא משתמשת במשאבים הרבניים שלה בצורה לא הוגנת ונצלנית... אני רואה את אבא שלי מתפרפר יום וליל ממקום למקום. כמובן, שבהתנדבות מלאה. הוא לא חולם לקחת כסף על הדברים האלה, ולי זה מאוד מאוד מאוד חורה. בגלל שאני הבת שלו, אני יודעת שזה הרבה פעמים עולה על חשבון הזמן האישי להשקיע בדברים אחרים ואין לזה מספיק הוקרה בסוף...

גאולה, בדומה למשתתפות אחרות במחקר, רואה את תפקיד הרב דרך הפריזמה האישית שלה כבת לרב. היא מתארת מציאות אשר בעיניה דורשת מהרבנים רמת זמינות ותפקוד שאינם לגיטימיים.

בעיני המשתתפות להיות רב פירושו נוכחות מלאה בחיים הציבוריים. שחר (40), נשואה ואם לארבעה, המקיימת אורח חיים דתי, מדברת בכאב רב על אביה שנפקד מילדותה עקב תפקידו כרב:

... אבא שלי היה יוצא ארבעה ימים בשבוע לחתונות. בתור ילדה את רואה את אבא מחתן בחתונה של זה, חתונה של זה, כאילו מחלק חתונות בחינם. מי משלם על הדלק הרב שהוא מוציא בנסיעות האלה.

שחר מדברת על חוויית הניצול שחוותה כילדה מחמת היחס של הקהילה כלפי אביה, על כך שזמנו וחיינו נתפסים כמשאב הקהילה. היא מדברת גם על הפן הפרקטי: המחיר הכלכלי שאביה נדרש לשלם כדי לבצע את תפקידו כרב.

חלוץ לפני המחנה

הממצאים מתארים את האב כמנהיג ציבור, הנושא על עצמו אחריות כבדה סביב הכרעות ציבוריות והלכתיות, אדם החשוף לאהדה עמוקה או לחלופין לעוינות עזה מצד חברי הקהילה. כמו כן, המשתתפות מדגישות שבילדותן חשו דאגה עמוקה לאביהן וחוסר אונים בראותן אותו כה חשוף בפני הקהילה. תהילה (31), נשואה ואם לשלושה, מקיימת אורח חיים דתי ועוסקת בתחום העיצוב, מתארת תמונה של אביה מותקף ברחוב בגלל דעותיו ביחס לסוגיית "סירוב פקודה" בזמן פינוי גוש קטיף:

ההתערבות עם האידיאולוגיה מאוד העמיסה עליי - בזמן הפינוי מגוש קטיף, אבא היה בצד שאמר לא לסרב פקודה. אז הרגשתי נורא עם זה שאנשים היו נגדו בקטע לוחמני, תוקפני כזה, ממש ללכלך עליו. יצא לי ללכת פעם איתו ברחוב ותקפו אותו. פיזית. מישהו פנאט. היה בזה משהו מערער. ואז באו מלא אנשים להגן עליו ואני חמקתי הצידה...

תהילה מספרת על החשש מפגיעה פיזית ותדמיתית באביה עקב דעותיו מעוררות ההתנגדות. הילדה עדה לתוקפנות כלפי אביה - לא רק הרב בעל הדעה מושפע מההתנגדות לו, אלא גם חיינו הפרטיים ומשפחתו.

אני חושבת שהיה לי מאוד קשה אם הוא היה רב שהיו הרבה חולקים עליו והיו לא אוהבים אותו... ברגע שהוא רב מוערך ונערץ על-ידי רוב האנשים זה מאוד מקל עליי...

שולי (30), נשואה ואם לשני ילדים, המקיימת אורח חיים דתי, מדברת לכל אורך הריאיון בגאווה ובאהבה רבה על אביה – הערכה לדמות הרב שהוא אביה, ושמחה על שייכותה אליו. בהקשר זה שולי מציינת כי העובדה שאביה הינו דמות רב אהובה ומוערכת באופן כמעט גורף על-ידי הציבור מקלה את ההתמודדות שלה עם ההשלכות של היותה בת רב. לעומתה, נעמה (38), נשואה ואם לשלושה, המקיימת אורח חיים חילוני, מתארת את קשייה כבת לרב שפסיקותיו עוררו מחלוקת בקרב חברי קהילתו:

נלחמו בו גם דתית, אמרו שהפסקים שלו לא טובים, היו לו אויבים. הרגשתי שזה עוטף אותי, חונק אותי. אפילו בלי שאבא שלי כזה, זה מה שזה סוחב סביבו כרב.

בתיאורה את התנגדות חלק מהציבור לאביה ואת המאבק ביניהם, נעמה משתמשת בשדה סמנטי של עולם המלחמה (נלחמו, אויבים). היא חוזרת על המילה "מחנק" מספר פעמים לאורך הריאיון כולו, דבר המדגיש את חוויית הדריכות הפנימית שליוותה אותה לאורך כל שנות התבגרותה. לתפיסתה, מה שחשוב לחברה הדתית-לאומית הוא שרבנים ייצגו את הערכים ואת האמונות של הקהילה, ולא את ערכיו ואת אמונותיו שלו עצמו. רעות (25), סטודנטית לעבודה סוציאלית, המנהלת אורח חיים חילוני, מספרת על יתרונות היותה בת הרב:

זה פותח דלתות, אני לא אשקר, כאילו ברור שיש מקומות מסוימים שהגעתי אליהם בזכות זה שאבא שלי הוא רב. זה יצר בי איזו תחושה של ייחודיות וחשיבות עצמית שעזרה לי כשהרגשתי חסרת ביטחון.

לצד הכעס והדאגה המובאים בדברי המשתתפות, קיימת מידה רבה של הכרה ושל מודעות שמיקומו של אב כחלוץ לפני המחנה ומעמדן כבנות רב, הקנו להן בתקופת התבגרותן רווחים משניים שנראה שענו בשלב התפתחותי זה על צרכי נראות וערך.

איש הסוד

בהיבט זה מתארות המשתתפות בהערכה ובמידה של הערצה את תפקידו הרגיש של הרב כאיש סוד של הקהילה. אולם, היותו של הרב שותף בפרטיותם של כל כך רבים מחברי הקהילה הופך את האב הפרטי שלהן לאב הקהילה, ואת רגעי האינטימיות איתו למשאב נדיר. לצד תחושות הגאווה, המשתתפות חשות כמיהה רבה לקרבה ולפרטיות עם אביהן. כך רחל (62), מבטאת בדרך כה ציורית:

אבא שלי היה של כולם, לטובת הכלל והציבור. היה לו חדר בבית, שהיה החדר בו הוא עבד. כילדה וכמתבגרת אני זוכרת את עצמי מתבוננת על החדר הזה, שעברו בו כל כך הרבה אנשים שאני מכירה ולא מכירה. הדלת הייתה נסגרת ואבא שלי, הרב, היה מחזיק במפתחות הלב של כל כך הרבה אנשים.

רחל נשואה, אם לשישה ילדים וסבתא ל-20 נכדים, פנסינורית המקיימת אורח חיים דתי, מתארת את תפיסתה כילדה את תפקידו של אביה, ומשתמשת בדימוי של "מפתח הלב" על-מנת לתאר את עוצמת המפגשים בין אביה לאנשים בקהילה, את האמון ואת רמת השיתוף של הציבור כולו. כשדיברה על כך, נראה היה שחזרה להיות הילדה המתבוננת באביה, שהפך להיות אבא של כולם. מוריה (32), חוקה, המקיימת אורח חיים חילוני ועוסקת בתחום ההנדסה, מרחיבה על תפקידו של אביה כאיש סוד:

הצורך להתייעץ עם אבא שלי ולהעריך אותו... אולי זה צורך הגיוני אבל הוא עדיין נראה

לי מוזר. זה משתנה מרב לרב, הנושאים שאנשים מתייעצים עליהם. לא ברור לי למה אנשים מתייעצים עם רב על דברים כל כך אישיים.

מוריה חוזרת בדבריה מספר פעמים על מילים המתארות פליאה וחוסר הבנה (תמוה, מוזר), בהתייחסות החברה לאביה כאיש סוד, כדמות מייעצת, מכוונת ומלווה, גם בנושאים אישיים שאינם קשורים בהכרח או באופן ישיר לעולם ההלכתי.

להיות בת הרב

תמה זו עוסקת בתיאור מורכב של חוויית הגדילה כבת לרב. היא כוללת שני תתי-נושאים: בת הרב כשלוחה של האב; הכמיהה לאב-הרב והערצה כלפיו. כל סיפורי החיים שנאספו במחקר זה עומדים סביב ציר הדואליות ביחס לאב, סיפורים השזורים לאור ובצל הקשר עם האב ובשל תפקידן כבנות רב.

בת הרב כשלוחה

סיפורי החיים של המשתתפות מעלים מוטיב חוזר: האב-הרב נתפס כשליח ציבור, והבת – כשלוחה שלו. שלומית (31), נשואה ואם לשלושה, המקיימת אורח חיים דתי ועוסקת במקצועות הסיעוד, מתארת זאת בצורה בהירה:

גדלתי עם אחריות וגדלתי עם תפקיד. גדלתי עם זה שאנשים בסאב-טקסט גם מצפים שתהיי, תוכיחי, כלומר תהיי נאמנה, תהיי בעצם שליחה של אבא שלך בכל מקום.

שלומית מתארת בדבריה את התחושה המתלווה להיותה בת הרב, ומשתמשת במילים "תפקיד" ו"ציפייה" על-מנת להגדיר את תחושתה. היא מרחיבה את המונח "תפקיד בת הרב", כאשר היא מייחסת לו את המילה "שליחות". לבת הרב לא רק תפקיד, אלא גם רמת מחויבות גבוהה ומתמדת.

הציטוט הבא מתוך סיפור החיים של נעמה (38), ממחיש מהי המשמעות שהמשתתפות מייחסות לחוויית הגדילה בהשפעת האב-הרב:

זה בעיקר פשוט מחזק ומהדק את מי שאני. זה תמיד יהיה בהשפעתו של אבא, זאת התחושה. כאילו תמיד, תמיד, תמיד, כל דבר שאני אעשה, אני ארגיש שזה משפיע עליו, הוא שם ברקע. תמיד הבחירות שלי – לעומתו.

נעמה מדגישה איך כל בחירה וכל צעד בחייה נמדדים ונבחנים ביחס לאביה ולאמות המידה המצופות מבת הרב. מצב זה מעורר כעס ותסכול. כפי שמירב (29), מבטאת זאת:

גם הרגשתי, כאילו זה פוגע באבא, בתור היותו רב... אתה מקבל על עצמך עול, שאתה לא צריך לקבל על עצמך. לי יש את החיים שלי האישיים, ואני אחווה אותם כמו שאני רוצה לחוות אותם. ואבא, יש לו את החיים שלו, ושיתמודד איתם. גם אם הוא צריך נגיד לענות לאנשים על שאלות לגבי הילדים שלו... שיתמודד עם זה. אני לא צריכה לחטוף את החרא הזה. כנראה שלא לכל ילד מתאים להיות ילד של רב, צריך להיות מאוד מכיל ומאופק.

כשמירב, רווקה וסטודנטית לריפוי בעיסוק, המקיימת אורח חיים המשלב את ערכי הדת עם החילוניות, בגמישות לדבריה. מספרת בריאיון על הצורך שלה בנפרדות, ועל הרצון להגן על אביה, היא מדברת

בכעס ובנחרצות על הציפייה מהציבור ומאביה, לא להיות אדם נפרד בעל בחירות אישיות, ושעליה לתת דין וחשבון על מעשיה ועל בחירותיה בשל הקשר שלה לאביה הרב.

הכמיהה וההערצה לאב

לצד התביעה להתגייסות הבת למשימות האב-הרב, המשתתפות מביעות כמיהה לנוכחות האב. עידית (30), נשואה ואם לשניים, המקיימת אורח חיים דתי ועוסקת בחינוך, מתארת את ההעדרות המתמשכת של האב, לצד כמיהה עמוקה לאותם רגעי קרבה שזכורים לה מילדותה:

הוא אף פעם לא היה... אבל כשהוא היה, הנוכחות שלו הייתה משמעותית פי 5,000 מאשר אבא שנמצא כל הזמן אבל האיכות שלו ירודה... כשהוא היה אני זוכרת את הנוכחות שלו בצורה ממשית. הוא היה מאוד מאוד אבא... היינו מבקשים ממנו "אבא תקפיץ אותי", ואימא שלנו הייתה אומרת "זה לא תקפיץ אותי זה תביא אותי", ואבא שלי היה אומר "בשביל מה אני אבא שלך, אם לא בשביל להביא אותך?" הוא היה שם!

עידית מתארת את עוצמת רגעי הנוכחות של אביה אל מול ההעדרות הפיזית המרובה שלו מהבית. היא מדברת על הדברים באופן מאוד חי, ניתן היה לחוש את הנוכחות החיה שלו בתוכה אל מול חללי העדרותו.

הוא תמיד אמר לנו שאנחנו מספר אחד אצלו ברשימה, אנחנו יודעים כמה הוא אוהב את הילדים שלו. וכשאתה מתקשר הוא עונה לך תמיד. מצד אחד ההרגשה היא שהוא עונה תמיד, מצד שני ההרגשה היא שהוא תמיד עסוק... מה שחסר לי זה העומק, הוא תמיד שם בשבילי - אבל יותר בדברים שאני צריכה קונקרטי, לא בדברים העמוקים.

הדס (33), נשואה ואם לשניים, המקיימת אורח חיים דתי ועוסקת בסיעוד, מדברת על ידיעה פנימית, שהאב נוכח ומעורב ונמצא בתוך החיים שלה, למרות האינטנסיביות של העשייה שלו בחוץ. עם זאת, לדבריה של הדס, לא ניתן מענה לצרכים הרגשיים העמוקים שלה. דוגמה זו משקפת באופן מדויק את הדואליות של המשתתפות ביחס לנוכחות ולהעדרות של אביהן.

ממש חשוב לי להגיד שאני מאוד מאוד מאוד אוהבת את אבא שלי, ואני מעריכה אותו על גבול מעריצה אותו כבן אדם. יש לי אליו נשיאת עיניים מטורפות. אני זוכרת שגם כאבא ולא רק כרב, הוא אחד האנשים הכי חמים ומשמחים ועדינים ורגישים שאני מכירה. באמת אני די במיקום הראשון מהאנשים שאני אוהבת בעולם הזה ממש. כאילו בצורה הכי עוצמתית שיכולה להיות לזה.

הדס מתארת בצורה מאוד ציורית וחמה את אהבתה ואת הערצתה כלפי אביה, ומשתמשת במילים "נשיאת עיניים", מילים המיוחסות פעמים רבות לדמות נערצת ואף נעלה. עם זאת, היא מפרטת את תכונות האב שהיא מעריכה, כך שההערצה אינה עיוורת. יודגש כי אמירות אלו של הדס נאמרו לאחר תכנים מורכבים וכואבים שהעלתה סביב העדרותו של אביה. נראה כי נבהלה מעוצמת הדברים הקשים שהעלתה, וחשה צורך להגן על דמותו ועל תדמיתו. ניתן לראות את האמביוולנטיות בתחושות כלפי האב, הנוגדות אחת את השנייה אך חיות יחד בכפיפה אחת. כך מירב (29), מעידה:

כל העולם מאוהב בבן אדם הזה. עכשיו, אתה מאוד מאוד מאוד אוהב אותו מצד אחד ומצד שני אין שם את מה שאתה באמת צריך...

מירב מספרת על הצורך העמוק בתמיכתו של אביה, ומבטאת את חוסר האונים שחשה כשכָּאָבָה לא מקבל נראות ומענה מספקים מצידו. בריאיון ניתן היה להרגיש את הכאב ואת האמביוולנטיות כלפי הקשר עם האב, הרצון בקרבה והפחד מחוסר הרציפות. מירב מתארת את היחס של הציבור כלפי אביה כקשר אהבה רומנטי, ואולי כך נותנת ביטוי לרגשותיה שלה.

המסע לגיבוש זהות נפרדת

התמה השלישית עוסקת בניסיון המשתתפות לתאר את סיפור חייהן כמסע לגיבוש זהות נפרדת, מסע המתרחש לאור ובצל דמות האב. המשתתפות מנסות להציע אפילוג בונה לסיפור חייהן. הן מתארות מסע שבו אפשר ליצוק משמעות חיובית לסיפור חייהן כבנות הרב. ניסיון זה מבקש להתיר פתרון משמעותי לקונפליקט הנובע מהקשר עם אביהן כ"בנות הרב". תמה זה כוללת שלושה חלקים, או פתרונות: לפרום ולרקום מחדש, על הגשר ודרכי אבות - סימן לבנות.

לפרום ולרקום מחדש

בחלק זה משתתפות המחקר מתארות שלב במסע התפתחותן, המבקש להרחיק נדוד מהאב ומדרכו, באופן המאפשר להן לבחון מחדש את זהותן כזהות הנבדלת מהסביבה שבה גדלו ומאחריות התפקיד שהוטל עליהן כבנות לרבנים. מוריה (32), מתארת את ניסיונה למצוא איזה מרחב אישי לסיפור חייה:

אני לא לאורו או בצל של אף אחד. אני פה! אף אחד לא בוחן אותי. אני יכולה לבחור מה מתאים לי, מה לא מתאים לי, איזו מין דתייה אני רוצה להיות, איזה מצוות יותר מתחברת אליהן, בדקתי את הגבולות של עצמי מול עצמי... הרשיתי לעצמי.

מוריה מדגישה לאורך כל סיפור חייה את הטוב שהפיקה מהמרחק. היא בחרה להתרחק מכל תבנית ולחקור את הבחירות של עצמה אל מול הציפיות ממנה כבת רב. היא נשארה בעולם הדתי, אך בתוכו הלכה לאזורים שאינם מוכרים לה ושלא גדלה על-פיהם. מתוך השהות באזורים אלו, היא מתארת את הרגע שבו אור הזרקורים ירד, ואין צל או אור - יש רק את עצמה. נעמה (38), מתארת את מסע חייה כמסע מורכב וכואב של שחרור:

לקח כמה שנים עד שפרמתי את השבת, הכשרות, ויותר מכול את הבתולים הקדושים, שכל הזמן שמרתי לדרך חזרה. ואני הבנתי שאני לא רוצה להיות כבולה לעולם הזה, לחברה הזאת, לאמונות האלה... נפשי במקום אחר. רק אחרי שהתחננתי אז יכולתי להרגיש שיש לי בית בתוך הרוח שלי, כאילו שהרוח שלי לא אבודה, יש לה מקום. הפעולה הזאת של הפרימה הייתה מכאיבה אבל הכרחית עבורי כדי לרקום את הזהות שלי הנבדלת, ואז גם מול אבא שלי זה כבר הרבה יותר מולו ולא מול איך החברה תופסת את זה...

המשתתפות מתארות באופן חי את התהליך האישי שעברו, את המאבק בין קול הקהילה לבין הקול הפנימי המבקש מקום וביטוי עצמי. הן מתארות מאבק מאוד מטלטל ועוצמתי, ולצד זאת בוחרות לתאר את התהליך שעברו כפעולה מתמשכת הדורשת עדינות, תשומת לב ויסודיות, כדרכה של פעולת הפרימה.

“על הגשר”

בהיבט זה מתוארת התנועה בין הרצון להיות קרובה, לחקור ולהכיר, לבין הרצון להתרחק, ומהנקודה הזו למצוא את הזהות העצמית. הביטוי “על הגשר” מסמל את הרצון של המשתתפות לשמור על קשר עם האב בלי לאבד את הקשר לערכיו, אך גם ללא הזדהות מלאה הדורשת ויתור על עצמיותן. הן מתארות דרך זו כמלאה ייסורים וחיבוטים נפשיים ועיסוק מתמיד בגלוי ובסמוי שבתוכן. וכך יעל (23), מסבירה:

איך הוא לא רואה אותי... זה מובן מאליו כזה שאני אשאר בדת. כשאחים שלי שניהם יצאו בשאלה אז הם לא הסתירו את זה אף פעם. כי זה היה מאוד חד, ברור, ההורים הבינו שעושים ככה, אבל אני...אני תמיד לא בדיוק...אני מחפשת, עדיין לא יודעת מי אני. אני כאילו לא מגדירה אף פעם כדי שלא אצטרך להתעמת באמת.

יעל פותחת את דבריה בשאלה נוקבת לאביה – כיצד אין הוא רואה אותה ואת התחבטויותיה הרוחניות? היא מספרת על התנועה הפנימית שבה היא נמצאת מול בחירותיה. מתרחקת ומתקרבת, חוקרת ונסוגה. היא משווה בינה לבין אחיה: הם בחרו לצאת בשאלה באופן מוחלט, ולהיות גלויים, ואילו היא נמצאת במקום ללא הגדרה, נמנעת מעימות, ומחליטה החלטה שתגרום כאב לאביה. מירב (29), משתפת:

היום אני חיה את החיים שלי כמו שאני רוצה לחיות אותם, בצורה מלאה, אבל עדיין מול ההורים שלי, מתוך הקשיים הרגשיים והנפשיים שלהם אני מגוננת עליהם תמיד... התפקיד הזה של בת הרב הוליד בי מקום מאוד מפוצל באישיות שלי.

מירב משתמשת במילה פיצול על-מנת לתאר את העמדה הנפשית שבה היא נמצאת – עמדה שיוצרת ניתוק בין חייה ובחירותיה בפועל, לבין האופן שבו היא מציגה אותם להוריה. היא מדברת על כך שאינה חווה אותם כעמידים מספיק כדי לשאת את בחירותיה. היא נמצאת על הגשר, ובעיצומו של מסע ארוך בדרך לחיים שלמים יותר, שבהם תחוש קרובה לעצמה ומתוך כך גם לאביה. וכך לדברי רעות (25):

אני כל החיים שלי גדלתי בתחושה שהתפקיד הזה של בת הרב משתלט על החיים שלי וחודר לי לתוך המרחב, מפריע לי להתבלבל קצת ולא לדעת מי אני, התחושה שלי מולו היא של אלוהים קטן, הוא נמצא בכל מקום. היום אחרי הרבה שנים אני מכירה בכך שאני אדם שחייב מרחב ושאיני לא חייבת לדעת הכול... יחד עם ההבנה הזאת אני מרגישה שאני עוד מתקשה ליישם את זה מול אבא שלי, כי שם הכול ידוע מראש... גם מהצד שלי וגם מהצד שלו. זה עוד בתהליך... להכניס את המרחב הזה גם לתוך היחסים שלנו.

רעות מתארת את הדיאלוג הפנימי שלה מול אביה, ושוזרת לאורכו את המילה “מרחב”, כמבטאת התחלה של פתרון לאמביוולנטיות, שהיא מרגישה לאורך חייה. בציטוט היא מקבילה את האב לאלוהים קטן, נראה כי הקבלה זו מקשה עליה לחוש חירות “להתבלבל”. היא מתארת את ההבנה כי אזורי “אי-הידיעה” הם האזורים שבהם היא חווה חופש מהגדרות ומתחושה כי היא אמורה “לדעת”, ואת התחושה הזו הייתה רוצה ליצוק ליחסיה עם אביה.

דרכי אבות - סימן לבנות

בהיבט זה, המשתתפות מתארות את תהליך גיבוש הזהות שלהן. לאחר בירור והתבוננות הן מצאו את הדרך להפנים את ערכי האב, אך עם בניית דרך ייחודית ושונה במשהו מהאב. וכך מספרת גאולה (35):

אני מרדתי בגבולות בהתחלה. וההורים שלי לא פחדו מהמרידות שלי, מה שגדלתי עליו בבית זה שמצוות מעקה ייעודה הוא שתוכל להסתובב בחופשיות על הגג, חייב את המעקה הזה. כדי שאני ארגיש חופשייה באמת בעולם הזה אני חייבת גבולות, אין בית בלי גבולות. אז כן היה לי קשה עם מיליון ואחד דברים בבית שלי, ובעצם זה שאבא שלי איש ציבור ורב ויש לו מיליון תלמידים, והבית שלנו מגויס כולו למשימה משפחתית ויש ממני ציפיות... אז כן מרדתי בזה וחיפשתי את הגבולות שלי. אבל בסופו של דבר אני הפנמתי משהו מאוד חזק בבית שלי, אבא שלי הוא דוגמה אישית חזקה לזה. וזה הולך איתי ובסופו של דבר עם כל השיטוטים שלי... חזרתי לבית שלי.

גאולה מתארת דרך המושג "גבולות" את התהליך שעברה - החל מבדיקת הגבול העצמי, הדתי והפוליטי, תוך כדי התרחקות זמנית, וכלה בחזרה אל הבית, שאותו היא מתארת כחזק ונכון לה. דרך הדוגמה של מצוות מעקה, היא מספרת על הגבולות כמאפשרים חופש, ועל ההפנמה של עולם ההלכה כעוגן. היא חוזרת הביתה, אך בונה לעצמה בית משלה, בעל ערכים זהים, אך נבדלים, שבהם היא בוחרת. כך מתארת תהילה (31):

בסך הכול תמיד הסכמתי לדברים, גם דברים שעצבנו אותי. היה דבר אחד שאני זוכרת שעשיתי שהוא לא הסכים, ללכת עם מכנסיים מתחת לחצאית. החלטתי שאני הולכת עם זה והוא שנא את זה וצחק על זה, ואמר שזה מגעיל, וכל הזדמנות הוא טרח להבהיר כמה זה מגעיל לפי דעתו, אבל אני הרגשתי שאני עושה משהו בניגוד לרצונו וזה היה לי כל כך כיף. אז היום אני מרגישה שמצאתי לי את שלי, והשלי הזה מוכר וגדלתי עליו וינקתי ממנו וצמחתי ממנו. וזה טוב לי.

תהילה מתארת את תהליך בניית הזהות שלה ואת בדיקת הגבול מול האב, ולא בעקיפין. הדיאלוג הישיר והפתוח עם אביה, על אף העדרותו הפיזית ועיסוקיו הרבים, היה נוכח בחייה. נראה שערוץ התקשורת איתו אפשר לאביה הרב להישאר קרוב, ומתוך כך למצוא את זהותה. לאורך הריאיון ניתן היה לחוש כי האמביוולנטיות פחות משמעותית בהשוואה למשתתפות אחרות, וכי אביה של תהילה אומנם נעדר, אך היה מעורב באופן משמעותי בחייה.

דיון

ממצאי המחקר מתייחסים לשאלת המחקר מהו מקומו של האב בסיפורי החיים של נשים, בנות רבנים בחברה הדתית-לאומית, וכן לארבעה צירים מרכזיים כפי שתוארו בסקירת הספרות: אבהות כנרטיב היסטורי-תרבותי; מקומו של האב ביחסי אב ובת; חשיבות חקר האבות מקבוצות תרבותיות ייחודיות; וכוחו של המחקר הנרטיבי בחקר אבהות.

ראשית, ממצאי המחקר מצביעים על המקום המשמעותי שהאב-הרב תופס בסיפורי החיים של בנותיהם, בנות החברה הדתית-לאומית. נוכחות האב בסיפורי החיים הינה מרכזית ומלווה בביטויי כמיהה לקרבה ולאהבה. כל סיפורי החיים של המשתתפות מסופרים לאור ובצל הקשר עם האב-הרב, אשר לו תפקיד משמעותי בעיצוב אישיותן ובחירותיהן לאורך כל חייהן. במובן זה, ממצאי המחקר מחזקים תפיסות ותאוריות אבהות ג'נרטיביות (Hawkins & Dollahite, 1997). תפיסות אלה מעניקות לתפקיד האב משמעות מכרעת בטיפוח התפתחות ילדים, מתבגרים ואף מבוגרים, ומייחסות מקום מיוחד לאב בהתפתחות הזהות שלהם (Fox & Bruce, 2001). כמו כן, ממצאי המחקר עולים בקנה אחד עם תפיסות התפתחותיות של למב, כפי שהובאו בסקירת הספרות, באשר לתפקידים הרבים של האב בהתפתחות ילדים, לרבות תפקיד המדריך הרוחני של ילדיו (Lamb, 2010). ממצאים אלה מעלים תהיות ביחס לתפיסות "מהותניות" ונטולות הקשר תרבותי של המושג "מעורבות אבות" (father engagement) כפי שעולה מתוך המחקר, מעורבותם של אבות הינה תופעה רב-ממדית, מורכבת, משתנה ותלויה הקשר היסטורי-תרבותי. המחקר שלנו מראה שגם אבות אלה אשר "נעדרו" פיזית מבתם בגלל עיסוקיהם הרבים כרבנים, נותרו "נוכחים" ביותר בסיפור חייהן של בנותיהם הבוגרות. וזאת בדומה למחקרי אבהות שונים המתארים את הדהודו של האב בחיי ילדיו על אף העדרותו הפיזית (Gerson, 1993).

כמו כן, הבנת הרקע התרבותי של המשתתפות הינה חיונית להבנת המשמעות של מקום האב בסיפור חייהן. ובכך מחקר זה מצטרף לסדרת מחקרים המעוגנים בתפיסה הבנייתית-היסטורית-תרבותית של אבהות, המתארים אבהות כהבניה דינמית ומורכבת המושפעת מהקשרים תרבותיים והיסטוריים (LaRossa, 2017).

שנית, בהשוואה לתשומת הלב המועטה המוקדשת בספרות ליחסי אב ובת, המחקר מחדד את מרכזיותו של האב בחיי הבת, הן כילדה, הן כמתבגרת והן כאישה בוגרת. מרכזיות זו מלווה בכמיהה יוקדת לקרבה לאב ולהערצה כלפיו, וזאת לצד תחושת חסך מתמיד. כמו כן, המחקר מבליט את מקומו של האב בתהליך גיבוש זהות נפרדת של בנות. סיפורי החיים של המשתתפות סובבים סביב הקשר עם האב, אשר לו תפקיד משמעותי בעיצוב אישיותן ובחירותיהן. נראה כי דפוס נוכחותו הנעדרת של האב היוו קושי רב במסע חייהן.

ממצאי המחקר מעלים את הצורך בבחינה תרבותית של תאוריות התפתחות, בהקשר ייחודי של תרומת האב להתפתחות בתו. ממצאי המחקר מעלים שאלות ביחס לדעה שדמות האב מהווה מודל מגדרי המסייע לבת לבנות ביטחון עצמי ולאשר את נשיותה (Lamb, 2010). במחקר שלנו דמות האב מתוארת על-ידי המשתתפות כדמות שהקשתה מאוד על תהליכי גיבוש הזהות ורכישת ביטחון עצמי. על-פי קיציס (2017), בנים של רבנים נתפסים כאובייקט שקוף, ומצויים על-פי רוב באור ובצל דמות האב-הרב. גם במחקר הנוכחי נראה שמצבן של בנות הרב אינו שונה ממצבם של בני הרב. המחקר מחדד עד כמה מקומו של האב היה מכריע בהתפתחות בחירותיהן וזהותן של המשתתפות, שרבות מהן בחרו להתרחק מהשפעה זו. התרחקות זו אפשרה להן לחוות עצמן מחדש דרך עיני הסביבה החדשה, ולגבש זהות נבדלת, היונקת הן מהסביבה שבה גדלו והן מקיומן הנפרד. ממצאים אלו מאששים את הספרות שחקרה בנים של אנשי דת הגדלים בתוך חוויה של חוסר פרטיות. חוויה זו קשורה בחיים במרחב חדר ומפולש (קיציס, 2017). לסיכום, ממצאים אלה עולים בקנה אחד עם מחקרים המצביעים על חשיבותם של אבות בהתפתחות בנותיהם (Nielsen, 2001; Williamson, 2004).

שלישית, ממצאי המחקר מראים כיצד תפיסות האב בסיפור החיים של המשתתפות מושפעות מתפיסות דתיות ייחודיות של הרב והאב בחברה הדתית-לאומית. כפי שלרוסה מחדד (LaRossa, 2014), השאלה אינה "מה עושים האבות?" אלא "כיצד הם מיוצגים?" חקר האבות על-פי גישה היסטורית-תרבותית עוסק בחקר ייצוגי אבות ובשאלה כיצד ייצוגים אלה משתנים לאורך זמן. בהקשר זה, ניתן לשער שסיפורי החיים של המשתתפות משקפים תמורות בחברה הדתית-הלאומית המתוארת דרכם. במחקרים נמצא כי המשמעות החברתית והדתית שמייחסים ילדי איש דת לתפקידו של האב ממלאת פונקציה מתווכת ומרככת לנוכחותו, להעדרותו ולתפקודו של האב (Johnson, 2010). ראיית תפקיד האב כשליחות תרבותית וחברתית מקילה את ההתמודדות עם הקשיים הקשורים בעיסוק האב (Mickey, 1991, Wilson, & Ashmore). לעומת זאת, ראיית התפקיד הדתי של האב כעבודה שגרתית נטולת משמעויות דתיות וחברתיות מקשה את התמודדותם של בני המשפחה עם עיסוקו של האב (Johnson, 2010; Wilson, 2010). במחקר הנוכחי המשתתפות הביעו אמביוולנטיות רבה כלפי עיסוקו של האב-הרב. בהקשר רחב יותר, אמביוולנטיות זו משקפת במידה רבה את הדואליות של החיים בחברה הדתית-הלאומית כחברה הנעה בין הדת למודרנה, ואת המורכבות הכרוכה בתפקיד הרב כמנהיג של חברה חצויה זו.

ולבסוף, מניתוח המחקר והראיונות ניתן לראות את כוחו של הריאיון הנרטיבי, המאפשר מרחב מספק להתבוננות לתוך עולמו הפנימי של המרואיין. האפשרות לספר סיפור מעניקה משמעות, ומקלפת בזהירות הגנות הטומנות בתוכן גילויים ורזים של תובנה. מסיפורי החיים עולה המורכבות של הגדילה ושל ההתפתחות לאור ובצל אבהות בתוך קונטקסט תרבותי זה. מתוך הנרטיבים עולה סיפור האבהות של אב-רב במגזר הדתי-לאומי, האבהות הרבנית נחשפת כטקסט בפני עצמו, ודרכו ניתן להמשיך וללמוד על הבניה של אבהות.

לסיכום, מחקר זה מחזק את הצורך להכיר במקום החשוב שאבות ממלאים בהתפתחות ילדים, תוך התייחסות ייחודית לתרומתם של אבות בהתפתחות זהותן ורווחתן של בנותיהם. וזאת, תוך מודעות ורגישות להקשרים תרבותיים-היסטוריים שונים ומשתנים של יחסי אב-בת. המחקר חידש את תרומתם של מחקרים נרטיביים להבנה עמוקה של מורכבות האבהות בהקשרים שונים. מחקרים אלה מאתגרים תפיסות גירעוניות, מהותניות ואוניברסליות של אבהות.

השלכות לפרקטיקה, פיתוח שירותים ומחקר

ממצאי המחקר מצביעים על הצורך לקדם תוכניות הכשרה וקורסים אקדמיים העוסקים בלימודי אבהות תוך התייחסות למקומם ולחשיבותם של אבות בהתפתחות בנים ובנות. חשוב לחשוף אנשי טיפול למאפייני אבהות בקהילות תרבותיות שונות. כמו כן, יש צורך בפיתוח שירותים המודעים להקשרים אלה בחברות התרבותיות השונות בישראל. נוסף על כך, יש צורך בפיתוח סדר יום מחקרי המשלב חקר אבות כחלק מרכזי במחקרי משפחה, ילדים ונוער תוך התייחסות להקשר תרבותי ייחודי.

מגבלות המחקר והמלצה למחקרי המשך

במהלך המחקר עלו נושאים, שקוצר היריעה הקשה על פיתוחם. מקומה של האם הוזכר, אך לא הורחב; האם נתפסה על-ידי המשתתפות כדמות שותפה לשליחות האב. לאם ישנו מקום משמעותי בהתפתחות הבת, ונראה כי יש צורך במחקר המשך אשר יבדוק מה היה מקומה של האם בתהליך. המחקר הנוכחי אינו שלם ללא שמיעת קולו של האב. מעניין יהיה להשלים את התמונה במחקר המשך.

נקודות המפתח

- המחקר מחזק את הצורך בקידום מחקרי אבהות בקרב החברה הדתית-לאומית בישראל.
- המחקר ממחיש את המורכבות הרבה של המושג "מעורבות אבות" על רקע שונות דתית ותרבותית.
- ממצאי המחקר מאתגרים תפיסות בינריות של מעורבות אבות. המחקר מראה שאבות המיוצגים כאבות "נעדרים" מסוגלים להשפיע עמוקות על התפתחות ילדיהם.

מקורות

אילוז, א., (2012). **גאולת הנפש המודרנית - פסיכולוגיה, רגשות ועזרה עצמית**. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד. קו אדום כהה.

בן-ארי סמירה, ק. (2015). **האב הסמוי מעין: על הנכחת האב בשיח הפסיכואנליטי**. תל אביב: רסלינג.

ברזילאי, ש. (2010). "הציץ ונפגע": סיכויים וסיכונים במפגש האינטראקטיבי בריאיון הנרטיבי. בתוך: ר. תובל-משיח וג. ספקטור-מרזל (עורכות), **מחקר נרטיבי: תיאוריה, יצירה ופרשנות** (עמודים 133-154). תל אביב: מכון מופ"ת.

ברטל, י. (2007). **קוזק ובוזוי: עם וארץ בלאומיות היהודית**. תל אביב: עם עובד.

גורדון, ר. (2007). שבת בבוקר יום יפה: מאבקן של נשים בקהילה האורתודוקסית לשותפות בבית הכנסת ובריטואלים דתיים. בתוך: ד. ברק-ארז, ש. יניסקי-רביד, י. ביטון וד. פוגץ' (עורכות), **עיונים במשפט, מגדר ופמיניזם** (עמודים 143-186). קריית אונו: נבו.

דומברובסקי, מ. (2012). תלמודי התורה הציוניים: ביטויין החינוכי של מגמות ההתבדלות וההסתגרות בציונות הדתית. בתוך: י. ארנון, י. פרידלנדר וד. שוורץ (עורכים), **סוגיות בחקר הציונות הדתית: התפתחויות ותמורות לדורותיהן** (עמודים 241-271). רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2019). **שנתון סטטיסטי לישראל**. ירושלים. נדלה מתוך: https://www.cbs.gov.il/he/publications/DocLib/2019/Shnaton70_mun.pdf

חורי, י. (2013). **המעבר לחיים עצמאיים של חניכים בפנימיות דתית-לאומיות בישראל** (חיבור לשם קבלת תואר מוסמך). ירושלים: אוניברסיטה העברית, בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית.

כהן, א. (2002). **הציונות הדתית - בין חרדים לאומיים לדתיים ליברליים: השתקפות הפילוג החברתי-דתי בציונות הדתית במערכת החינוך** (חיבור לשם קבלת תואר מוסמך). רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, המחלקה למדעי המדינה.

כהן, א. (2004). הכיפה הסרוגה ומה שמאחוריה: ריבוי זהויות בציונות הדתית. **אקדמות, טו**, 9-30.

כהן, א. (2005). הציונות הדתית, ההתנתקות והשבר - לאן? **אקדמות, טז**, 23-29.

כץ, י. (1999). הישיבות התיכוניות והאולפנות לבנות במערכת החינוך העל יסודי. בתוך: א. פלד (עורך), **יובל למערכת החינוך בישראל, ג**, 1025-1033. ירושלים: משרד החינוך.

לויצקי, נ. (2009). איכותו של המחקר האיכותני: המקרה הנרטיבי. בתוך: ע. ליבליך, א. שחר, מ. קרומר-נבו ומ. לביא-אג'אי (עורכים), **סוגיות במחקר נרטיבי: תבחיני איכות אתיקה: סיכום קבוצות עניין** (עמודים 29-49). תל אביב: העמותה לחקר האדם הרב-מימדי, איגוד החוקרים האיכותניים והמרכז הישראלי למחקר איכותני של האדם והחברה.

- מאיר, מ. (2009). מדגל לטלית – ציונות ולאומיות בעת קהילתית ואינדיבידואלית. **דעות**, 41, 4-8.
- נגר-רון, ס. (2014). על דיבור, שתיקה ו"רפלקסיביות בזמן אמת" בראיונות עם נשים בעלות שוליות מרובה. בתוך: מ. קרומר-נבו, מ. לביא-אג'אי וד. הקר (עורכות), **מתודולוגיות מחקר פמיניסטיות** (עמוד 112-133). תל אביב: מגדרים, הקיבוץ המאוחד.
- ספקטור-מרזל, ג. (2016). המחקר הנרטיבי כפרדיגמת מחקר פרשנית. **שבילי מחקר**, 17, 63-71.
- עגני, מ. (2018). **פרספקטיבה של אבהות: חווית האבהות של גברים בעלי עסקים עצמאיים** (חיבור לשם קבלת תואר מוסמך). חיפה: אוניברסיטת חיפה, בית הספר לעבודה סוציאלית.
- פלח-גליל, ר. (2004). **בעקבות האב האבוד: בנים מתבגרים מגלים מחדש את אביהם** (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור). ירושלים: האוניברסיטה העברית, בית הספר לעבודה סוציאלית. ולרווחה חברתית.
- פפר, א. (2007). **בין תורה לדרך ארץ: כיצד צמחה הקהילה החרדית-לאומית ולאן מועדות פניה**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- פריינטה, ב. ואור, א. (2006). החברה הציונית-דתית בישראל: זהויות בקונפליקט? באיזה מובן? **מגמות**, (2), 276-247.
- פרל, ג. ופלד, ע. (2005). חוויית אבהותם של גברים אלימים כלפי בת זוגם. **חברה ורווחה**, (3), 340-307.
- פרץ, נ. (2010). **לגרום לאבות לטפל: חופשת לידה לאבות בישראל – המלצות למדיניות**. ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל. נדלה מתוך: http://taubcenter.org.il/wp-content/files_mf/h2010.15_parental_leave29.pdf
- צבר-בן יהושע, נ. ודרגיש, ר. (2001). מחקר סיפר. בתוך: נ. צבר-בן יהושע (עורכת), **מסורות וזמרים במחקר האיכותי** (עמודים 491-861). לוד: דביר.
- קיציס, ש. (2017). **דמות דיוקנו: אבות-רבנים בציונות הדתית בעיני ילדיהם**. תל אביב: רסלינג.
- ואר-סטריאר, ד. וסטריאר, ר. (2006). אבות מהגרים בישראל: מתיאוריית הגירעון לתיאוריית האבהות מכוונת. **חברה ורווחה**, 4, 405-431.
- שגיא, א. (2003). **אתגר השיבה אל המסורת**. ירושלים: מכון שלום הרטמן, אוניברסיטת בר-אילן והקיבוץ המאוחד.
- שגיא, א. (2010). על המשבר של הציונות הדתית. בתוך: ד. הכהן ומ. ליסק (עורכים), **צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל** (עמודים 156-176). שדה בוקר: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
- שוורץ, ד. (2010). הציונות הדתית על פרשת דרכים: מהרחבת אופקים לפינוי יישובים. בתוך: ד. הכהן ומ. ליסק (עורכים), **צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל** (עמודים 177-212). שדה בוקר: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
- שוורץ, ד. (2012). הציונות הדתית כתופעה תרבותית – מבוא. בתוך: י. ארנון, י. פרידלנדר וד. שוורץ (עורכים), **סוגיות בחקר הציונות הדתית: התפתחויות ותמורות לדורותיהן** (עמודים 10-3). רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- שוורץ, ד. (2014). קיצור תולדות המיניות בציונות הדתית: בעקבות ספרם של י. אנגלנדר וא. שגיא, גוף ומיניות בשיח הציוני הדתי החדש. **אקדמות**, כט, 167-197.
- שלג, י. (2010). **מעברי ישן ליהודי חדש: רנסנס היהדות בחברה הישראלית**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

- שפירא, א. (2011). הציונות הדתית בין חרדיות למודרנה. **אקדמות**, כו, 117-139.
- שקדי, א. (2003). **מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני - תיאוריה ויישום**. תל אביב: רמות.
- תובל-משיח, ר. וספקטור-מרזל, ג. (עורכות). (2010). **מחקר נרטיבי: תיאוריה, יצירה ופרשנות**. תל אביב: מכון מופ"ת.
- Abedini, Z., Mirnasab, M., & Azar, M. F. (2017). A comparative study of early maladaptive schemas, behavioral problems and self-esteem between single parent and two parent female adolescents. *Global Journal of Human Social Science Research*, 17(3), 71-78. Retrieved from: <https://socialscienceresearch.org/index.php/GJHSS/article/view/1994>
- Baum, N., & Negbi, I. (2013). Children removed from home by court order: fathers' disenfranchised grief and reclamation of paternal functions. *Children and Youth Services Review*, 35, 1679-1686. doi: 10.1016/j.childyouth.2013.07.003
- Cabrera, N. J., Ryan, R. M., Mitchell, S. J., Shannon, J. D., & Tamis-LeMonda, C. S. (2008). Low-income nonresident father involvement with their toddlers: Variation by father's race and ethnicity. *Journal of Family Psychology*, 22(4), 643-647. doi: 10.1037/0893-3200.22.3.643
- Calvó-Armengol, A., & Jackson, M. O. (2009). Like father, like son: Social network externalities and parent-child correlation in behavior. *American Economic Journal: Microeconomics*, 1, 124-150. doi:10.1257/mic.1.1.124
- Capps, R. C., Bronte-Tinkew, J., & Horowitz, A. (2010). Acculturation and father engagement with infants among Chinese and Mexican-origin immigrant fathers. *Fathering*, 8, 61-92. doi:10.3149/fth.0801.61
- Carter, K. (1993). The place of story in the study of teaching and teacher education. *Educational Researcher*, 22, 5-18. doi: 10.3102/0013189X022001005
- Chase, S. E. (2005). Narrative inquiry: Multiple lenses, approaches, voices. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *The Sage handbook of qualitative research* (3rd ed., pp. 651-679). London, UK: Sage.
- Crespi, I., & Ruspini, E. (2015). Transition to fatherhood: New perspectives in the global context of changing men's identities. *International Review of Sociology*, 25(3), 353-358. doi:10.1080/03906701.2015.1078529
- Dalton, R. D. (2004). *Lamenting lost fathers: adult daughters search for the message of the father*. New York, NY: iUniverse.
- Denzin, N. K. (1978). *The research act: A theoretical introduction to sociological methods* (2nd ed.). New York, NY: McGraw-Hill.
- Dodgson, J. E. (2019). Reflexivity in qualitative research. *Journal of Human Lactation*, 35, 220-222.
- Eriksson, M., & Nasman, E. (2008). Participation in family law proceedings for children whose father is violent to their mother. *Childhood*, 15, 259-275. doi: 10.1177/0907568207088426
- Fetterman, D. M. (1989). *Ethnography: Step by step*. London, UK: Sage.
- Finzi-Dottan, R., Dayan-Gazith, E., Borosh, T., & Golubchik, P. (2016). Involvement and warmth of fathers with mental illness: The role of the caregiving system, parental self-efficacy, social support and child characteristics. *Community Mental Health Journal*, 52, 972-982. doi: 10.1007/s10597-016-0011-9
- Fogiel-Bijaoui, S., & Rutlinger-Reiner, R. (2013). Guest editors' introduction: Rethinking the family in Israel. *Israel Studies Review*, 28(2), vii-xii. doi:10.3167/isr.2013.280201
- Freud, S. (1961). The ego and the id. In J. Strachey (Ed. & Trans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (Vol. 19, pp. 1-66). London, UK: Hogarth. (Original work published 1923).

- Gadamer, H. G. (2002). *Truth and method* (2nd rev. ed.). (J. Weinsheimer & D. G. Marshall, trans.). New York, NY: Continuum.
- Gerson, K. (1993). *No man's land: Men's changing commitments to family and work* New York, NY: Basic Books.
- Gudmundsdottir, S. (1996). The teller, the tale and the one being told: The narrative nature of the research interview. *Curriculum Inquiry*, 26, 293-306. doi:10.1080/03626784.1996.11075463
- Hawkins, A. J., & Dollahite, D. C. (Eds.) (1997). *Generative fathering: Beyond deficit perspectives*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Hedenbro, M., Shapiro, A. F., & Gottman, J. M. (2006). Play with me at my speed: Describing differences in the tempo of parent-infant interactions in the Lausanne triadic play paradigm in two cultures. *Family Process*, 45, 485-498. doi: 10.1111/j.1545-5300.2006.00184.x
- Hertz, R. (1996). Introduction: Ethics, reflexivity and voice. *Qualitative Sociology*, 19, 3-9. doi: 10.1007%2FBF02393245
- Herzog, J. M. (2001). *Father hunger: Explorations with adults and children*. Hillsdale, NJ: Analytic Press.
- Hetherington, E. M. (1972). Effects of father absence on personality development in adolescent daughters. *Developmental Psychology*, 7, 313-326. doi: 10.1037/h0033339
- Hofferth, S. L., Pleck, J. H., Goldscheider, F., Curtin, S., & Hrapczynski, K. (2013). Family structure and men's motivation for parenthood in the United States. In N. J. Cabrera & C. S. Tamis-LeMonda (Eds.), *Handbook of father involvement: Multidisciplinary perspectives* (pp. 57-80). New York, NY: Routledge/Taylor & Francis Group.
- Jaffe, E. D. (1983). Fathers and child welfare services: The forgotten clients? In M. E. Lamb & A. Sagie (Eds.), *Fatherhood and family policy* (pp. 129-138). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Johnson, L. (2010). *Exploring the relationship between work, family and religion among clergy families*. Unpublished doctoral dissertation, Loyola University, Chicago. Retrieved from: https://ecommons.luc.edu/luc_diss/271/
- Jones, K. A. (2007). Assessing the impact of father-absence from a psychoanalytic perspective. *Psychoanalytic Social Work*, 14, 43-58. doi: 10.1300/J032v14n01_03
- Jovchelovitch, S., & Bauer, M. W. (2000). Narrative interviewing. In M. W. Bauer & G. Gaskell (Eds.), *Qualitative researching with text, image and sound: A practical handbook* (pp. 57-74). London, UK: Sage.
- Kaplan, D., & Knoll, E. (2019). A cultural model of parenthood as engineering: How caregiving fathers construct a gender-neutral view of the parent role. *Journal of Family Issues*, 40, 363-389. doi: 10.1177/0192513X18811387
- Lamb, M. E. (2010). How do fathers influence children's development? Let me count the ways. In M. E. Lamb (Ed.), *The role of the father in child development* (5th ed., pp. 1-26). Hoboken, NJ: Wiley.
- LaRossa, R. (2004). The culture of fatherhood in the fifties: A closer look. *Journal of Family History*, 29, 47-70. doi: 10.1177/0363199003261811
- LaRossa, R. (2011). *Of war and men: World war II in the lives of fathers and their families*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- LaRossa, R. (2017) MISSING Grounded Theory Methods and Qualitative Family Research - journal of marriage and family
- Lavee, Y., & Katz, R. (2003). The family in Israel: between tradition and modernity. *Marriage & Family Review*, 35(1-2), 193-217. doi: 10.1300/J002v35n01_11

- Lieblich, A., Tuval-Mashiach, R., & Zilber, T. (1998). *Narrative research: Reading, analysis and interpretation*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Lindsay, G., Strand, S., Cullen, M. A., Cullen, S., Band, S., Davis, H., & Evans, R. (2011). *Parenting early intervention programme evaluation* (Research report DFE-R121A). London, UK: Department of Education.
- Lundberg, S., McLanahan, S., & Rose, E. (2007). Child gender and father involvement in fragile families. *Demography, 44*, 79-92. doi: 10.1353/dem.2007.0007
- Mahler, M. S., Pine, F., & Bergman, A. (1975). *The psychological birth of the human infant: Symbiosis and individuation*. New York, NY: Basic Books.
- Mahoney, A., Pargament, K. I., Tarakeshwar, N., & Swank, A. B. (2001). Religion in the home in the 1980s and 1990s: A meta-analytic review and conceptual analysis of links between religion, marriage, and parenting. *Journal of Family Psychology, 15*, 559-596. doi: 10.1037/1941-1022.S.1.63
- Mason, J. (1996). *Qualitative researching*. London, UK: Sage.
- Mickey, P. A., Wilson, R. L., & Ashmore, G. W. (1991). Denominational variations on the role of the clergy family. *Pastoral Psychology, 39*, 287-294. doi: 10.1007/BF01020700
- Morgan, J. V., Wilcoxon, S. A., & Satcher, J. F. (2003). The father-daughter relationship inventory: A validation study. *Family Therapy, 30*(2), 77-94.
- Nielsen, L. (2001). Fathers and daughters: hy a course for college students? *College Student Journal, 35*, 280-316.
- Nielsen, L. (2007). College daughters' relationships with their fathers: A 15-year study. *College Student Journal, 41*, 112-122.
- Nielsen, L. (2012). *Father-daughter relationships: contemporary research and issues*. London, UK: Routledge Academic.
- Nielsen, L. (2014). Young adult daughters' relationships with their fathers: Review of recent research. *Marriage & Family Review, 50*, 360-372. doi: 10.1080/01494929.2013.879553
- Seidman, I. E. (1991). *Interviewing as qualitative research*. New York, NY: Teachers College Press.
- Shenkman, G., & Shmotkin, D. (2014). "Kids are joy": Psychological welfare among Israeli gay fathers. *Journal of Family Issues, 35*, 1926-1939. doi: 10.1177/0192513X13489300
- Strier, R. (2014). Unemployment and fatherhood: Gender, culture and local context. *Gender, Work and Organization, 21*, 395-410. doi: 10.1111/gwao.12044
- Strier, R. (2015). Fathers in Israel: contextualizing images of fatherhood. In J. Roopnarine (Ed.), *Fathers across cultures: The importance, roles, and diverse practices of dads* (pp. 350-367). Westport, CT: Praeger.
- Teitler, J. O. (2001). Father involvement, child health and maternal health behavior. *Children and Youth Services Review, 23*, 403-425. doi: 10.1016/S0190-7409(01)00137-2
- Wilcox, W. (2005). *Soft patriarchy, new men: How Christianity shapes fathers and husbands*. Chicago, IL: Bibliovault OAI Repository, University of Chicago Press.
- Williamson, M. (2004). The importance of fathers in relation to their daughters' psychosexual development. *Psychodynamic Practice: Individuals, Groups and Organisations, 10*, 207-219. doi: 10.1080/14753630410001699885

Wilson, C. B. (2010). Understanding stress and the quality of life for adolescent children of clergy: A retrospective study. *Dissertation Abstracts International: Section A. Humanities and Social Sciences*, 71(08).

Wineburgh, A. L. (2000). Treatment of children with absent fathers. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 17, 255-273. doi: 10.1023/A:1007593906296

סוקרים ספרים

חשיבה מדעית, שיטות מחקר ועיבוד נתונים כמותי

רמי בנבנישתי

רעות, ישראל: הוצאת יער ייעוצים (2020).

ספר אלקטרוני הנגיש בספריות של כל האוניברסיטאות בארץ וברבות מהמכללות. 413 עמודים

ספר זה מלווה את תהליך ביצוע המחקר הכמותי מראשיתו של שלב הרעיון ועד סיכום ממצאי המחקר והדיון בהם. ככזה הוא משלב בין גופי הידע של כתיבה מדעית, שיטות מחקר וסטטיסטיקה. הספר כתוב באופן בהיר, קולח וישיר, וניכר כי כתיבתו של בנבנישתי מתבססת על מפגשיו עם דורות של סטודנטים בקורסים מתודולוגיים ואחרים. פרקיו התאורטיים של הספר (למשל, "מהו מחקר?" או "גישות במחקר"), כמו גם חלקיו היישומיים ("ניתוחי שונות" או "מודל רגרסיה לוגיסטית") שזורים בדוגמאות עדכניות רבות, המחברות את הקורא למציאות החיים החברתיים, ובכך הופכות את החומר העיוני למעניין ולרלוונטי. הספר מורכב מ-17 פרקים, המחולקים לתת-נושאים שונים, שרק על חלקם ייכתב כאן, אולם כולם ראויים במידה שווה.

הפרק הראשון, המבוא לספר, דן בשאלה "מהו מחקר?" וסוקר הגדרות שונות למושג "מחקר" ולמטרותיו של המחקר המדעי. בנבנישתי מסכם בהגדרו מחקר כ"תהליך מכוון ושיטתי לאיסוף מידע ולעיבודו כדי ליצור ידע". פרק זה דן גם בסוגי המחקר השונים, בפרדגימות השונות של המחקר המדעי, ובהנחות המוקדמות העומדות בבסיסן של פרדיגמות אלה.

הפרק השני מציג את מבנה המחקר הכמותי, תוך התייחסות כללית לכל אחד ממרכיבי המחקר הנדונים בהרחבה בפרקים הבאים.

הפרק השלישי עוסק בסקירת הספרות המדעית, בזיהוי המסגרות התאורטיות ובזיקוק הידע האמפירי הרלוונטי. הפרק מדגים היטב את "תהליך המשפך" – מקריאה רחבה על עולמות התוכן הכלולים במחקר שלנו אל קריאה הממוקדת בקונטקסט המסוים של המחקר, ובמשתנים שאותם נרצה לבחון. חלק זה של הספר הוא מדריך לכל דבר. במיוחד חשוב ומעניין תת-הפרק העוסק בשאלות המנחות שעל החוקר לשאול את עצמו בעת סקירת הידע הקיים בתחום.

הפרק הרביעי עוסק בשאלות ובהשערות המחקר, ומודגם בו תהליך המעבר משאלת המחקר הרחבה אל ניסוח השערות מחקר קונקרטיות, וכן מובא דיון המדגים את הרמות השונות של שאלות והשערות המחקר: שאלות תיאוריות, השערות קשר והשערות סיבתיות וההבדלים המהותיים ביניהן.

הפרק החמישי מוקדש לשני מעברים: האחד – המעבר בין המושג המופשט המופיע בהשערת המחקר, למשל דחק הורי, אל עבר הגדרה מושגית קונקרטית ומקובלת, והשני – המעבר מאותה הגדרה מושגית אל ההגדרה התפעולית (האופרטיבית) של המושג. זו מתייחסת לאופן שבו יימדד המושג במחקר נתון. עוד מובאים שלושת הקריטריונים שבהם הגדרה תפעולית טובה צריכה לעמוד: מיצוי, בלבדיות ורגישות.

הפרקים השישי והשביעי דנים במושגים אופרטיביים שונים - רמות המדידה האפשריות של משתנים והמושגים של תוקף ומהימנות כלי המחקר כמושגים מרכזיים להערכת טיב המדידה שיבצע החוקר. אלה הם פרקים עשירים ומקיפים במידע, מסבירים היטב את המונחים, ומציגים את הסוגיות המרכזיות העומדות בפני החוקר, הן בפיתוח כלי מדידה והן באיתור כלי המדידה המתאימים ביותר למחקר נתון.

הפרק השמיני עוסק בכלי המחקר. סוגיות רבות מובאות כאן, ביניהן, השיטה לאיסוף הנתונים באמצעות דיווח עצמי (שאלונים או ראיונות); הכלים המסייעים להגביר את ההשתתפות במחקר; הדרך להבטיח את האובייקטיביות של משתתפי המחקר; אופן השימוש בשאלות פתוחות וסגורות; הגדרת תוכן השאלות ואופן ניסוחן; ובמיוחד הצורך להתאים את שפת השאלון לקהל היעד של המחקר. סוגיות אלו מומחשות היטב בעזרת דוגמאות מאירות עיניים, שיסייעו רבות לחוקרים השוקלים באילו כלי מחקר לבחור.

הפרק התשיעי מציג את נושא המדגם במחקר ואת שיטות הדגימה האפשריות. דיון מפורט וברור מובא בשאלת הייצוגיות של המדגם, בהגדרת אוכלוסיית המחקר (מומלץ לקרוא את הדוגמה על צעירות שילדו לפני גיל 18), בצורך במסגרת דגימה ובפערים האפשריים בין מסגרת הדגימה לאוכלוסיית המחקר. כן מובאות השיטות ההסתברותיות שבאמצעותן בוחר החוקר את מדגם המחקר מתוך מסגרת הדגימה, בדרך שתבטיח את ייצוגיות המדגם.

הפרק העשירי דן במערך המחקר - סדרת הפעולות שהחוקר מתכוון לנקוט כדי לבחון את השערות המחקר שלו, ואת השיקולים המנחים את בחירת מערך המחקר. הפרק נחלק לשני סוגים עיקריים של מערכי מחקר: מערכי מחקר ניסויים (experimental) או ניסויים למחצה (quasi-experimental) המתאימים לבחינת השערות סיבתיות ומערכי מחקר תצפיתיים או מתאמיים (correlational or observational), שנועדו לענות על השערות לגבי קשרים בין משתנים. באמצעות הדוגמאות מציג בבנישתי את התנאים שבהם צריך לעמוד על-מנת לטעון לקשר סיבתי, וכחלק מזאת את מושג התוקף הפנימי של המחקר ואת האימונים האפשריים לו.

הפרק האחד-עשר דן במחקרי התערבות, שנועדו להעריך את ההשפעה של התערבות מסוימת על משתנה תוצאה כלשהו באמצעות מערך מחקר סיבתי או סיבתי-למחצה. כן מוצגות הסכנות לתוקף הפנימי, העלולות להתעורר גם בהקשר זה.

הפרק השניים-עשר עוסק בתוקף החיצוני של המחקר - המידה שבה ניתן להכליל את ממצאי המחקר על קבוצות, על מצבים, על זמנים ועל מקומות אחרים. בתוך כך מופיעה התייחסות לתוקף החיצוני של המחקר ב"מחקרי מעבדה" ובמחקרי התערבות ולמגבלות העשויות להתעורר בהקשר זה לתוקפו החיצוני של המחקר.

הפרק השלושה-עשר עוסק בהיבטים אתיים במחקר, ביניהן הסכמה מדעת להשתתף במחקר, התנהגות נאותה ויושרה במחקר, הטעייה בדיווח על ממצאי המחקר ואתיקה בפרסום מחקר בכתבי עת מדעיים. זהו פרק חשוב לקריאה, לא רק משום שהוא פורש בפני החוקר את הסטנדרטים האתיים שבהם יש לעמוד, אלא במיוחד משום שהוא חושף את קיומם של כשלים והטעויות בעת עריכת מחקר ופרסומו, ובכך "מטלטל" את האמון הבסיסי והגורף שאנו נותנים במחקרים מדעיים. אין הכוונה כאן

לומר כי יש להחזיק בעמדה חשדנית מוקדמת, אלא כי יש לנהוג בזירות ובקפדנות רבה בתהליך עריכת המחקר ובפרסום ממצאיו, גם כאשר אלה מאכזבים.

הפרק הארבעה-עשר עוסק בהסקה סטטיסטית ובבדיקת השערות, ובתוך כך מתייחס למהות ולניסוח השערת האפס והשערת המחקר, לסיכוי לטעות ולסוגי הטעויות האפשריות (מסוג ראשון ומסוג שני). לסוגי השערות (השערות עם כיוון וללא כיוון), מובהקות סטטיסטית וגודל האפקט. במיוחד מומלץ לקרוא את תת-הפרק הראשון שמסביר היטב את רעיון ההסקה הסטטיסטית.

הפרק החמישה-עשר הוא מדריך מפורט ושיטתי להכנת קובץ הנתונים למחקר, לבחירת העיבודים הסטטיסטיים ולביצועם, על-מנת לענות על השערות המחקר. כלל המבחנים הסטטיסטיים המוצגים בפרק, וכן הפקודות המקדימות להן, מלווים בסרטוני הסבר והדגמה (באמצעות מסך תוכנת SPSS) המונחים על-ידי בנבנישתי עצמו. פרק זה מכסה יריעה רחבה של עיבודים סטטיסטיים, החל מסטטיסטיקה תיאורית ועד מודלים רב-משתנים (לינאריים ולוגיסטיים). מופיעה גם התייחסות חשובה לנושא של משתנים מתערבים מסוג משתנה-ממתן ומשתנה-מתווך. אני סבורה כי פיתוח נוסף של פרק עיבוד הנתונים והצגתם, ירחיב עוד יותר את קהל היעד של הספר.

הפרק השישה-עשר דן בסקירות ספרות שיטתיות וניתוחי-על, ומפרט את הדרישות הקפדניות שבהן יש לעמוד בעת כתיבת מחקר מסוג זה, וכן את השלבים המובנים לעריכת המחקר.

הפרק האחרון בספר מוקדש לפרק הדיון בממצאי המחקר. חלק זה של המחקר המדעי מחבר את ממצאי המחקר למאגר הידע הקיים, באמצעות מבנה מקובל ויחסית קבוע שעליו עומד בנבנישתי. האפילוג מעיד על כך שצפויים להתווסף לספר פרקים חדשים.

שיטות מחקר כמותיות הוא לא רק ספר לימוד שיטתי וברור, אלא גם ספר מעניין. הוא אומנם אינו רומן-רומנטי, ומי שרוצה לקרוא את כולו יצטרך לפנות לכך משאבי זמן לא מבוטלים, אך הוא אינו מייגע ועמוס, ומספר את סיפור העלילה של עריכת מחקר מדעי-כמותי. בנבנישתי מצליח להנגיש לקהל היעד של הספר, סטודנטים בקורסים מתודולוגיים, תלמידי מוסמך ודוקטורט וחוקרים בתחילת דרכם, יריעה נכבדה של חומר עיוני, המתובלת בדוגמאות מגוונות ועדכניות ביותר (ראו למשל את הדוגמה המתייחסת למגפת הקורונה בפרק הדין בייצוגיות המדגם). הוא ספר מומלץ גם כי מרבית פרקיו יכולים לעמוד בפני עצמם – וכך, מי שמבקש ללמוד נושא חדש או להעמיק את הבנתו בתחום מסוים, יכול לגשת אל הפרק הדין בנושא שמעניין אותו.

סוקרת: נטע אחדות בר שדה

אימהות לסבית בישראל: סיפורים של הורות תחת חובת הוכחה

אלונה פלג

תל אביב: הוצאת רסלינג, 2020. 231 עמודים.

הספר מביא את סיפורי החיים של הדור הראשון של זוגות נשים בישראל, המתמודדות עם סטיגמה חברתית כפולה: סטיגמה ביחס לזהותן המינית וסטיגמה ביחס למשפחה ללא אב.

סיפורי החיים המתוארים בספר מציגים חוויית חיים מורכבת של נשים במשפחות חד-מיניות מתוכננות ללא אב. מצד אחד מתארות הנשים כי חלות עליהן חובת הוכחת הכשירות לאימהות, חובת הוכחת הנורמליות בפני החברה וגם בפני עצמן, כמי שנשאו בתוכן להט"בפוביה מופנמת זה שנים ארוכות. מצד שני, ולצד הדיאלוג הפנימי עם האם האידיאלית (שהינה הטרוסקסואלית), מתקיימת חוויה של ייחודיות, של רבגוניות מבורכת, ושל יכולת לראות את היתרונות הלא-מבוטלים שהורות חד-מינית-נשית מביאה איתה.

בפרק הראשון מציגה המחברת רקע היסטורי-התפתחותי של נשים לסביות בעולם המערבי. היא מדגישה כי לצד המאבק ההומו-לסבי בסוף שנות ה-60 ובתחילת שנות ה-70 של המאה הקודמת, נשים לסביות רבות לא מצאו את עצמן בתנועת השחרור הגיית (Gay Freedom Movement), שהייתה בעלת אוריינטציה גברית מובהקת, ובחרו לקחת חלק בתנועה הפמיניסטית, שראתה את הלסביות בעיקר כזהדהות של נשים עם נשים. כמו כן נדון ההקשר החברתי-משפטי של המאבק לשוויון זכויות, והשפעתו על השיח הפסיכיאטרי, מה שהוביל להוצאת ההומוסקסואליות מה-DSM בשנת 1973.

נוסף על כך, היא משרטטת על ציר כרונולוגי את התפתחות הקטגוריה "אם לסבית", החל מסוף המאה ה-19 – כאשר המונח "לסבית" לא נתפס כעולה בקנה אחד עם המונח "אימהות", ואלה אף נתפסו כמושגים סותרים, המייצגים עולמות תוכן שונים – ועד ימינו. כיום ישנן יותר משפחות המבוססות על יחידה הורית של שתי אימהות, ואף מחקרים התפתחותיים עכשוויים התומכים בכך.

בפרקים הבאים מתועדים סיפורי האימהות עצמן, דרכן מבקשת המחברת לבדוק את משמעות המעבר להורות בקרב נשים לסביות בישראל בפרספקטיבות שונות של התייחסות, זאת מתוך ראיית החשיבות לבסס ידע חדש ומשמעותי על הבנייה של סטיגמה, על איכות חיים ועל רווחה נפשית בקרב ילדים והורים במשפחות חד-מיניות.

הסיפורים עצמם מרתקים, דומים ושונים, וקשה לתמצתם לכדי שורות ספורות אלו. הם מאששים את חוויית לחץ המיעוטים (Meyer, 2003), המקשרת את הסטיגמה החברתית, את הדיכוי ואת ההדרה של קבוצות מיעוט בחברה עם הקושי לייצר חוויית חיים מיטיבה ורווחה נפשית, וממקמים חוויה זו כאתגר התפתחותי הן עבור האימהות והן עבור הילדים.

מתוך הסיפורים עולות כמה תמות מרכזיות המבחינות את המשפחה החד-מינית-לסבית ממשפחות הטרוסקסואליות. ביניהן ניתן למצוא את הצורך לפצות על מבנה משפחתי שאינו הטרונומרטיבי באמצעות הרעפה של חום ואהבה על הילדים; הימנעות מתחושות של כעס כלפיהם; לעיתים גם גוננות יתר. במקרים אחרים ניתן לראות עיסוק מתמיד ב"יציאה מהארון" כהליך שאינו

נגמר, למשל סביב מעברים בין מסגרות חינוכיות, מעברי דירה, מפגש עם אנשים חדשים וכן הלאה. יתרה מזאת, הקושי הנובע מהשוני בקשר הביולוגי בין האימהות וילדיהן חוזר ועולה ביחסים עם הילדים, אבל בעיקר ביחסי הזוג, כמי שנותנות משמעות כזו או אחרת להבדלים אלה ביניהן. לעיתים פערים אלה משתקפים גם דרך התייחסות של המשפחה המורחבת להורות של בנות הזוג ("הילד שלך", "הילד שלה").

מעבר לכך, נראה כי בכל הסיפורים שזורה נימה אפולוגטית, המנסה להתמודד עם סטיגמות – חברתית, חינוכית ופסיכולוגית – הן ביחס לחסרונה של דמות אב והן ביחס להתפתחות נורמלית של הילדים במשפחה חד-מינית, ובכלל זה, גם התפתחותם עם זהות מינית הטרוסקסואלית ולא להט"בית. ממד נוסף שחזר ברוב הסיפורים, היה הצורך של האימהות להעביר מסרים לילדיהן שאין כל שוני במשפחה שלהם, וכל משפחה שונה בדרכה. כך למשל מספרת אחת האימהות כי קנו לגן את הספר של יהודה אטלס ויעל משאלי "כל אחד והמשפחה שלו" שמנרמל את השונות בכלל המשפחות.

בפרק האחרון מציעה המחברת מתווה להכרה, לשוויון ולהכלה של משפחות חד-מיניות בישראל. היא פונה בחלק זה למעצבי מדיניות בחברה, לאנשי חינוך וטיפול בהצעות מעשיות ליצירת מרחב בטוח ומאפשר למשפחות להט"ביות.

"הציבור מוצא את עצמו נחשף בפני 'זן חדש' של לסביות והומואים. את הסטריאוטיפים והייצוגים המוכרים של הלסבית הגברית, הבודדה והמוזנחת, ושל ההומו הנשי, ההולל והנלעג מחליפים עתה ייצוגים של נשים וגברים מנומסים ומהוגנים..." (עמוד 37).

מתוך סיפורי הנשים עולה תהייה: האם הדרך היחידה להיות "הומו מוצלח" או "לסבית טובה" היא להיות הורים? האם המטרה היא "לביית" את הקהילה הלהט"בית וליישר קו עם החיים ההטרוסקסואלים? נראה כי דווקא שיח מנרמל על אודות משפחות הומו-לסביות, והישענות על מחקרים המשווים בין משפחות הטרוסקסואליות ולסביות, עשוי להגביר עוד יותר את חובת ההוכחה ביחס לנורמטיביות של ההורות. ניתן להציע כי בעקבות ההתפתחות וההכרה בתאוריה הקווירית (באטלר, 2003), יוכלו זוגות חד-מיניים לשאת בגאון את הנבדלות, ואולי אף להוות השראה לחברה ההטרוסקסואלית לאמץ מאפיינים שאינם נחשבים הטרונורמטיביים, כמו תפקידי מגדר לא סטריאוטיפיים ביחס לתפקידי אבות ואימהות.

לסיום, אני רוצה לצטט את מילותיה של יעל לוי-חזן (2020), שראו אור רק לאחר מותה:

התביעה הכפולה להטרונורמטיביות מוחקת שונות מגדרית, הן בקרב הורים/הורות להט"בים והן בקרב ילדים, באצטלה של טובת הילד ותוך שקידה על טיפוח זהות מגדרית תקינה בקרב ילדים. כשאני חושבת על הציווי "לא לבלבל את הילדים" אני חשה בבת אחת את המניפולציה של ההטרונורמה: הבלבול מוצג לא רק כמצב בלתי רצוי, אלא כפתולוגי, כזה שעוד לפני שנשהה בו ונבדוק אם הוא מתאים למידותינו, נבקש להסירו מעלינו כנגע. הבלבול, כך אומרת לנו התרבות, הוא חוסר סדר, מבוכה, טירוף. להיות במצב של בלבול פירושו להיות בחוץ.

ספרה של אלונה פלג, המתבסס על מחקרה, הינו בראש ובראשונה תיעוד חשוב ונחוץ של זוגות נשים שסללו את דרכן לאימהות, הן עבור עצמן והן עבור אלה שימשיכו בעקבותיהן. מתוקף היותו כזה, הינו

בעל ערך עבור אימהות לסביות בהווה, ומי שמתכוונות להיות אימהות במסגרת של משפחה חד-מינית בעתיד. יתרה מכך, הספר מהווה מסמך סוציולוגי ייחודי של התקופה שבה הוא נכתב, ואין ספק שלאורך הזמן יהווה גם מסמך היסטורי חשוב. נוסף על כך, כמטפלת, אני רואה את הערך של למידה מתוך היכרות עם הסיפורים האישיים, מתוך צניעות ואי-ידיעה, ולא רק בהסתמך על מחקרים כמותיים שנעשו ממרחק על מושא המחקר. בהקשר הזה הספר נותן נקודת מבט מעניינת ואף הכרחית לאנשי חינוך וטיפול, העובדים עם הורים במשפחות להט"ביות ועם הילדים עצמם.

סוקרת: דפנה גרינר

מקורות

באטלר, ג. (2003). חיקוי ומרי מגדרי, בתוך: י. קידר, ע. זיו, וא. קנר (עורכים). **מעבר למיניות: מבחר מאמרים הומו-לסביים ותאוריה קווירית** (עמודים 329-346). תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

לוי-חזן, י. (2020). הורות קווירית. **מפתח, כתב-עת לקסיקלי למחשבה פוליטית, 15**, 34-44.

Meyer, I., H. (2003). Prejudice, social stress, and mental health in lesbian, gay and bisexual populations: Conceptual issues and research evidence. *Psychological Bulletin, 129*, 674-697. doi: 10.1037/0033-2909.129.5.674.

חדש על המדף

במדור הפעם נסקרים שישה ספרים שהגיעו אל המערכת במהלך חודשי הסתיו והחורף של שנת 2020-2021. ביניהם נמצא ספר על סוגיית ביטחון אנושי בישראל (קנין והרבון), ספר על פסיכואנליזה ותרבות (אראל-ברודסקי), ספר על ביבליותרפיה (גרנות), ספר על הקשת האוטיסטית (מילר זמיר), ספר על עדות ופסיכואנליזה (רוזנברג ושיפר) ולבסוף, ספר על חלומות (בוונשטיין).

עירית קנין ועירית הרבון (עורכות). (2020). **הביטחון כסוגיה אזרחית: התרופפות הביטחון האזרחי-פוליטי-תרבותי בישראל.** חיפה: הוצאת פרדס. 266 עמודים.

ספר מאמרים זה מאפשר מבט מקיף על סוגיית הביטחון האנושי בישראל. מדובר במושג שיוצא מארצות הברית בשנות ה-90 של המאה הקודמת. ביטחון אנושי מכיל שבעה מרכיבים: כלכלי, תזונתי, בריאותי, סביבתי, אישי, קהילתי ופוליטי. עשרת הפרקים בספר, נוסף על ההקדמה שנכתבה על-ידי העורכות, מציגים היבטים שונים של פרשנויות למושג זה. עם המחברים נמנים אקדמאים מתחומים שונים: חינוך, מדעי המדינה, עבודה סוציאלית ומגדר ואף פעילים חברתיים.

נושאי פרקי הספר מגוונים מאוד, ואולי משתרעים על קשת רחבה מדי של תחומים. בכל זאת, ניתן לראות כי העיסוק בביטחון צבאי מעסיק חלק ניכר מהכותבים כעמוד תווך. הספר לא נותן משקל שווה לכל מרכיבי הביטחון האנושי, אך עוסק בסוגיות חשובות של מגדר, של ייצוג מיעוטים, של השפעת השיח הצבאי על החברה האזרחית ואף של ייצוג בספרות של טראומה ואתיקה.

רוני אלפנדרי

הילית אראל-ברודסקי (עורכת). (2020). **שתי וערב: פסיכואנליזה, אמנות ותרבות.** תל אביב: הוצאת רסלינג. 324 עמודים.

ספר מאמרים מרתק זה מצטרף למדף הגדל והולך של ספרים שיצאו לאחרונה בעברית בסוגה של המחקר הבין-תחומי של תרבות ופסיכואנליזה. בספר 13 פרקים, מלווים בהקדמת העורכת ובאחרית דבר. בהקדמה משרטטת אראל-ברודסקי את האופק העצום שיש לנושאי הספר, ומאפשרת לקורא היכרות חשובה עם הרעיונות המרכזיים המלווים את המפגש בין פסיכואנליזה לתרבות. כל אחד מהפרקים כתוב בידי מחבר ישראלי בעל-שם בתחומו, והם עוסקים במגוון נושאים שונים, המתפרשים על פני הטווח הרחב שבין פסיכואנליזה לפרשנות, והם מהווים כר עשיר למושאי תרבות חשובים ומיוחדים כמו גוף וריקוד, ספרות ופסיכואנליזה, צילום, אופרה, הורות, אדריכלות ואף עולם הסייבר. גיוון זה מרשים במיוחד בהיותו אספקלריה של ההתרחשות הפסיכואנליטית הבין-תחומית המתקיימת בישראל בימים אלו. הספר ערוך בידי המיומנות של הילית אראל-ברודסקי, פסיכואנליטיקאית בכירה, שטווה את החוטים הצבעונים השונים שתי וערב לכלל מארג תרבותי מעשיר ומלמד. מומלץ ביותר לכל מי שתרבות ופסיכואנליזה קרובים לליבו ומעוניין בהרחבת אופקים מעמיקה.

רוני אלפנדרי

ליאור גרנות (2020). **כיצד מרפאת הביבליותרפיה? כתיבה, ילדות, שיר**. חיפה: הוצאת פרדס. 371 עמודים.

ספרה של הביבליותרפיסטית הבכירה ליאור גרנות מצטרף למדף הספרות. הספר מבוסס על עבודת הדוקטורט של גרנות בתוכנית לתרבות ופרשנות באוניברסיטת בר-אילן, ונשען על שני עמודי התווך של היותה קלינאית ואשת ספר. היא משתמשת בהמשגות פסיכואנליטיות וספרותיות רבות ומרחיבות מבט בכדי לשרטט את דרכה של הביבליותרפיה בחדר הטיפולים. הספר מפרש טקסטים ספרותיים רבים בכלים פסיכואנליטיים והרמנויטיים. בספר שלושה פרקים ומבוא תאורטי מקיף. הפרק הראשון עוסק באיכויות השירה, ומצליח לתהות על איכויותיה הטיפוליות. הפרק השני מוקדש לפרשנות מרתקת של ספרות ילדים, המאפשרת שימוש בתובנות המוטמעות בסוגה זו כחלק מהעבודה הטיפולית עם מבוגרים. הפרק השלישי עוסק בסוגיה חשובה: מקומה של הכתיבה כחלק מהמעשה הטיפולי. הספר כתוב בשפה עשירה מאוד, ומומלץ ביותר לכל מי שקריאה, כתיבה וטיפול קרובים לליבם.

רוני אלפנדרי

יהודית מילר זמיר (2020). **לראות את הקשת: המפגש המופלא עם הקשת האוטיסטית**. חיפה: הוצאת פרדס. 158 עמודים

ספרה של יהודית מילר זמיר נכתב על בסיס ניסיונה האישי כמורה בכיתה של כתיסר תלמידים הנמצאים על הרצף האוטיסטי, שאותם היא לימדה במשך כשש שנים. הספר מהווה מעין יומן אישי-מקצועי שבו מספרת המחברת על ניסיונה ועל חוויותיה במפגשים השונים עם התלמידים ועם הוריהם. כל אחד מארבעת פרקי הספר גדוש בציטטות מפי התלמידים עצמם, המובאים בהקשרים חינוכיים שונים. הספר אינו מתיימר לתרום תרומה גדולה מבחינה תאורטית להבנת הקשת האוטיסטית, אולם ייחודו הוא בהבאת הסיפורים האישיים בתוך מסגרת חינוכית, שעשתה כל מאמץ להעניק להם כר פורה להתפתחות אישית ולימודית. הספר יעניין כל אדם, איש חינוך או איש טיפול, העובד עם הקשת האוטיסטית.

רוני אלפנדרי

ציפי רוזנברג שיפר (2020). **עדות היא מצב נפשי: חוויית העדות במבט פילוסופי, ספרותי ופסיכואנליטי**. ירושלים: הוצאת כרמל. 157 עמודים.

המושג "עדות" מהווה עמוד תווך במחשבה הפילוסופית והפסיכואנליטית של העשורים האחרונים. ספרה של ציפי רוזנברג שיפר, המבוסס על עבודת הדוקטורט שלה בתוכנית לפרשנות ותרבות באוניברסיטת בר-אילן, מציע מבט מעמיק על היבטים מגוונים של המושג "עדות". המחברת מבחינה בין עדות מדוברת לעדות כתובה, וממחישה הבחנה יפה זו בעזרת דוגמאות רבות. בספר שני חלקים. החלק הראשון עוסק במגוון הפרשנויות התאורטיות, הספרותיות והמשפטיות של המושג. המחברת משכילה לפנות למספר רב מאוד של מקורות בכדי להראות את מרכזיות המושג בשיח העכשווי. החלק השני של הספר עוסק בביטוי הפסיכואנליטיים של המושג, כפי שהוא משתקף בתאוריות השונות וביישומן הקליני. חלק זה יהווה מקור השראה לקלינאים רבים שאולי תוהים מהי הפונקציה המרפאת במעשה הטיפולי. הספר כתוב באופן בהיר ומפורט מאוד, ומומלץ לאנשי טיפול ולכל בר-תרבות שמושג חשוב זה מעסיק אותו.

רוני אלפנדרי

אודי בונשטיין (2020). **חולם מלא: איך להבין חלומות?** חיפה: הוצאת פרדס. 448 עמודים.

רבות נכתב על אודות מרכזיות החלום בהווה האנושית, ועל מרכזיות פרשנות החלום בהווה הטיפולית. אודי בונשטיין, פסיכולוג קליני בכיר, מיטיב לתאר הוויות אלו בספרו המקורי, שבו הוא סוקר את התפתחות המחשבה הפסיכואנליטית על אודות החלום, תוך שהוא נותן מקום ראוי לתאורטיקנים המרכזיים שעסקו בנושא. בונשטיין מתמודד עם שלל הרעיונות שהתפתחו בשדה עשיר זה במאה האחרונה, בעזרת מגוון רב של מקורות תאורטיים, אמפיריים וקליניים. זאת בכדי להציע לקורא בעברית מבט אינטגרטיבי ומהודק על תופעת החלום. בספר ארבעה פרקים: השניים הראשונים מוקדשים לסקירה היסטורית ועיונית בהקשרים שונים, כולל ההקשר המקומי; והשניים האחרונים מוקדשים לביאור מגוון טכניקות טיפוליות, שבעזרתן ניתן לעבוד עם החלום בחדר הטיפולים. בסוף הספר השכיל בונשטיין להשאיר דפי רשומות ריקים שבהם יכול הקורא לרשום את חלומותיו שלו. הספר מומלץ מאוד לכל העוסקים בפרקטיקה הטיפולית וכמובן לכל מי שחולם.

רוני אלפנדרי

הבעת תודה

מערכת 'חברה ורווחה' מודה לשופטים שהקדישו מזמנם להכנת חוות דעת על המאמרים, ומוקירה את תרומתם החשובה לכתב העת.

ד"ר מני מלכה	פרופ' אלכסנדר אבירם
ד"ר ערן מלקמן	ד"ר רונית אבן-זהב
ד"ר יוחאי נדן	ד"ר דורית אולניק - שמש
פרופ' אפרת נטר	ד"ר מירן בוניאל - ניסים
ד"ר תמר סגיב - שיפטר	פרופ' רמי בנבנישתי
פרופ' ורד סלונים - נבו	ד"ר ערן בר-כליפה
פרופ' חביאר סימונוביץ'	ד"ר ורד גולן - שנער
ד"ר גבריאלה ספקטור - מרזל	פרופ' גלעד גל
פרופ' שלהבת עטר-שוורץ	פרופ' עמנואל גרופר
ד"ר מיכל פינקלשטיין	פרופ' בלהה דודזון - ערד
פרופ' עינת פלד	ד"ר מעיין דוידוב
ד"ר זאב פרידמן	ד"ר ניבי דיין
ד"ר ליאת קורן	ד"ר רוני הולר
פרופ' מיכל קרומר - נבו	פרופ' דפנה הקר
פרופ' אורית קרניאלי - מילר	דר' שרון זיו - ביימן
פרופ' תמי רונן - רוזנבאום	פרופ' מונא חורי כסאברי
ד"ר דוד ריבנר	פרופ' באדי חסייסי
ד"ר תהילה רפאלי	ד"ר רפאל יונגמן
ד"ר אביהו שושנה	ד"ר אילה כהן
ד"ר גיא שילה	ד"ר שגית לב
פרופ' מרים שיף	פרופ' יצחק לבב
פרופ' מיכל שמאי	פרופ' רות לנדאו
פרופ' אוריה תשבי	ד"ר גליה מורן

חברה ורווחה

SOCIETY and WELFARE

Quarterly for Social Work

March 2021 | VOL. 41 No. 1

Hevra Urevaha (Society and Welfare) is a quarterly journal, which aims to broaden and enhance the theoretical, empirical, and practical knowledge of social workers as well as other helping professionals in Israel. The journal publishes articles that deal with a broad range of aspects relating to social work practice, research, theory and education, that enhance understanding of various social and welfare issues and may contribute to interventions and policy. The editorial board of Society and Welfare will only consider original articles that meet academic criteria, that have not been published previously, and that deal with the journal's fields of interest as determined by the board from time to time. All manuscripts are subject to peer-review.

The following types of articles are included in the journal: empirical research (quantitative or qualitative – up to 9,000 words); descriptions of unique interventions (“practice wisdom” – up to 6,000 words); review articles and critiques of a theoretical approach or policy (up to 6,000 words); “perspective” articles describing an innovative approach to dealing with a substantive social or welfare issue (up to 3,000 words). Manuscripts should be submitted in an updated version of Microsoft Word, double spaced using 12-point Times Roman or David font, and should be prepared in accordance with the detailed guidelines for authors. Manuscripts should be submitted to the editorial office at the following e-mail address: socwelf@gmail.com.

For more details, see the guidelines for authors published on the Society and Welfare page of the Ministry of Social Affairs and Social Services website.

http://www.molsa.gov.il/CommunityInfo/Magazine/Pages/RM_05_03.aspx

Editorial Office:

Prof. Varda Soskolne
Louis and Gabi Weisfeld School of Social Work
Bar-Ilan University
Ramat Gan 5290002
E-Mail: socwelf@gmail.com

Business office, distribution and internet:

Lea Cohen
Division of Planning Research and Training
Ministry of Labor, Welfare, and Social Training
2 Kaplan St., Jerusalem 91008
Tel. 01-6752513

Design & Accessibility: Ronen David, ACC Studio www.acc.org.il

Editorial Board:

Yosef (Asi) Aharonov
Ministry of Social Affairs

Shalhevet Attar-Schwartz
Hebrew University

Liat Ayalon
Bar-Ilan University

Asher Ben-Arieh
Hebrew University

Eli Buchbinder
Haifa University

Ayala Cohen
Tel-Hai Academic College

Orly Dvir
Association of Social Workers

Yael Giron
Zefat Academic College

Hillah Haim-Zweig
Ministry of Social Affairs

Yaira Hamama-Raz
Ariel University

Inbal Hermoni
*The Association for the
Promotion of Social Work*

Carmit Katz
Tel-Aviv University

Eyal Klonover
Ashkelon Academic College

Orit Nuttman-Shwartz
Council of Social Work

Einat Peled
Tel-Aviv University

Ronit Reuven – Even Zahav
Ruppin Academic Center

David Roe
Haifa University

Vered Slonim-Nevo
Ben-Gurion University

Alan York
*The Association for the
Promotion of Social Work*

SOCIETY AND WELFARE

quarterly for
social work

www.molsa.gov.il

Prof. Varda Soskolne
Editor in Chief

Dr. Rony Alfandary
Book Review Editor

Dana Schiller
Hebrew Editor

Mimi Schneiderman
English Editor

Hadar Eini
Administrative Coordinator

March 2021

VOL. 41
1

Published by the Ministry
of Social Affairs and
the Association for the
Promotion of Social Work,
in collaboration with the
Israeli Association of
Schools of Social Work

ISSN 0334-4029

TABLE OF CONTENTS

5	From the Editor's Desk Varda Soskolne
8	Mental Health Literacy among Palestinian-Israeli Students Noor Abo-Ras, Fadi Elshekh, Rafael Youngmann and Efrat Neter
25	Support, Supervision, Risk: Rehabilitation Policy for Released Prisoners in Israel Netanel Dagan and Rotem Shaer-Efodi
49	The Relationship between Egalitarianism and Spousal Undermining: A Comparative Analysis of Men and Women Liat Kulik
80	The Mate Selection Process and Marital Life Perceptions of Young Haredi Men Who Have Experienced Parental Divorce Nati Becker
103	"I'm a Very Sensual Woman: And I'm Also Very Religious": Young Religious Women's Perspectives on Sexuality in Young Adulthood Maor Kaplan, Efrat Lusky-Weisrose and Dafna Tener
125	"You're Not Just a Father": Life Stories of Daughters of Rabbis in the National Religious Sector Sarah Cohen and Roni Strier
148	Book Reviews
154	New on the Shelf
157	Acknowledgements
161	English Abstracts

MENTAL HEALTH LITERACY AMONG PALESTINIAN- ISRAELI STUDENTS

Noor Abo-Ras, Fadi Elshekh, Rafael Youngmann and Efrat Neter

Background: Mental Health Literacy (MHL) refers to people's knowledge and beliefs about mental health conditions. It facilitates the recognition, management, and prevention of morbidity. The Palestinian population in Israel is at risk for mental illness due to its minority status.

Aims: Examination of MHL, as reflected in identifying distress situations and beliefs among potential helpers, as well as in first aid and appropriate interventions. We also examined sources of information about mental health (MH) among Palestinian students in Israel.

Methods: An online cross-sectional survey in Arabic was administered to a convenience sample of 306 students. Scenarios of depression and post-traumatic stress disorder (PTSD) from the Australian National Literacy Survey of MH and Stigma were adapted to the local context. Respondents were asked to identify the condition and indicate suitable potential helpers, first aid, and interventions, as well as to report on their information sources about MH.

Results: About half of the participants correctly identified the depression case, and 76.8% correctly identified the PTSD case. Professional providers were judged to be suitable for referral whereas non-professional helpers were judged to be less suitable. A majority of the participants (78.4%) reported using the Internet as a major source of information on MH.

Discussion: This is a first documentation of MHL among young, educated adults in the Palestinian population in Israel. Under-detection of depression may delay or altogether prevent help-seeking for oneself or fail to provide assistance to others. Interventions on first aid and access to treatment at local and regional clinics should be promoted, whereas the negative consequences of delayed treatment should be explained and communicated.

Key words: Literacy, mental health, students, Israeli-Palestinian population, minority

SUPPORT, SUPERVISION, RISK: REHABILITATION POLICY FOR RELEASED PRISONERS IN ISRAEL

Netanel Dagan and Rotem Shaer-Efodi

Background: The issue of rehabilitating released prisoners has been central in Israel since the establishment of the State. However, criminological-historical analyses have not yet been carried out to examine the development of released prisoner rehabilitation policy and the discourse that accompanies it.

Aims: This study aimed to characterize the attitudes and discourses regarding rehabilitation of released prisoners from the establishment of the State of Israel until today. The research sought to examine the processes, narratives, attitudes, and perceptions of policymakers in the field.

Method: Content analysis of policy documents, which included: Archival documents; legislative material, guiding Supreme Court cases, and reports of professional committees.

Main findings: Four major themes emerged, and can be located along a chronological axis: Until the 1980s, the discourse was characterized by support for the released prisoner, and the prisoner's conceptions were based on the medical model. The 1980s and 1990s were characterized by organizational institutionalization, and by re-integrative community rehabilitation programs. In the early 2000s and from 2006 to the present, the policy and discourse were accompanied by mandatory supervision and rehabilitation. The discourse emphasized risk, and the concept of rehabilitation was justified and framed as a utilitarian tool as well as a means of reducing risk and increasing economic efficiency.

Conclusions: In Israel, there have been narrative and practical transformations in the policy of rehabilitating released prisoners. Despite this, there has been consistent support for rehabilitation of released prisoners. In addition, it has been found that the policy of rehabilitating prisoners is in line with the discourse that accompanies it.

Key words: Rehabilitation, early release from prison, supervised release, risk assessment, rehabilitative discourse.

THE RELATIONSHIP BETWEEN EGALITARIANISM AND SPOUSAL UNDERMINING: A COMPARATIVE ANALYSIS OF MEN AND WOMEN

Liat Kulik

Background: The normative changes that have taken place in our time are affecting the spousal relationship, including a change toward an egalitarian lifestyle.

Aims: To test the relationship between egalitarianism and spousal undermining. Undermining behavior refers to negative aspects of spousal relationships such as unpleasant behavior, criticism, insulting, psychological lowering, envy, and behavior that causes the partner to feel unwanted or rejected. Egalitarianism in couplehood was tested using three measures: egalitarianism in gender role attitudes, egalitarianism in the family's livelihood, and egalitarianism in the division of household tasks. Another aim was to test whether different aspects of couplehood (as tested by conflict resolution patterns and closeness between the partners) mediate the association between the egalitarianism measures and spousal undermining.

Method: The research sample included 313 participants (145 men, and 168 women) who are in a permanent spousal relationship. The research data were collected through online questionnaires, and data processing was performed via path analysis.

Findings: Among men, greater egalitarianism in gender role attitudes was related to higher appraisal of the quality of the spousal relationship. Furthermore, among men, the women's income advantage (compared to a situation of equality in income between the partners) was related to a low sense of closeness to the partner, and this, in turn, was related to a high level of spousal undermining. Among women, the woman's income advantage (compared to a situation of equality in income between the partners) was related to women's use of aggressive patterns for resolving conflicts in couplehood, and these in turn were related to the experience of spousal undermining.

Conclusions: Egalitarianism in couplehood is related to higher quality relationships among both genders. This trend is more prominent among men than among women.

Practical recommendations: Marital therapists should reflect the contribution of adopting an egalitarian lifestyle to the quality of spousal relationships, and should adapt their professional interventions uniquely to each gender.

Key words: spousal undermining, egalitarianism in gender role attitudes, patterns for division of housework, patterns for resolving conflicts

THE MATE SELECTION PROCESS AND MARITAL LIFE PERCEPTIONS OF YOUNG HAREDI MEN WHO HAVE EXPERIENCED PARENTAL DIVORCE

Nati Becker

Background: The implications of parental divorce for children's life experiences and, specifically, for the children's mate selection process and marital life perceptions have been discussed in the research literature, albeit not in the context of populations with unique cultural characteristics.

Aims: To examine the experience of the mate selection process (shiduch) and the marital life perceptions of young Haredi men who have experienced parental divorce.

Methods: The study was based on a naturalistic-constructivist qualitative approach. Semi-structured in-depth interviews were conducted with 22 men, all of whom were ultra-Orthodox young adults aged 18-25. All of the participants were single, living in Israel and studying in Haredi institutions. Some of them (15) were in the mate selection stage, and some (7) are due to enter that stage in the near future.

Main findings: The participants described an experience of fear and a pattern of avoidance at the pre-mate selection stage. In the mate selection stage, they described an experience of compromise and concession; and toward the future marriage stage they described a positive attitude. Most of the research findings are culture-based.

Conclusions: There are pros and cons to the cultural and religious background of young Haredi men who have experienced parental divorce when it comes to dating and establishing their own home. The main advantage is their religious faith, which places most of them in the resilience group. The main disadvantage is the encounter between negative social labeling of ultra-Orthodox divorced children and the mechanism of social supervision around matchmaking and marriage in ultra-Orthodox society, which may affect the stability and quality of the marital relationship.

Implications for practice/policy: In the social work profession, there is a need to gain a deeper understanding of the unique cultural characteristics of divorced families in ultra-Orthodox society, and to develop solutions such as guidance programs for young people who have experienced parental divorce.

Key words: Divorce, ultra-Orthodox society, mate selection process, marital life perceptions.

“I'M A VERY SENSUAL WOMAN: AND I'M ALSO VERY RELIGIOUS”:

YOUNG RELIGIOUS WOMEN'S PERSPECTIVES ON SEXUALITY IN YOUNG ADULTHOOD

Maor Kaplan, Efrat Lusky-Weisrose and Dafna Tener

Background: Perceptions of religion may affect young women's sexuality, alongside the influence of other social agents such as parents, the peer group, and the community.

Aims: The present qualitative study sought to describe and analyze young religious women's perceptions of their sexuality.

Methods: The analysis was based on semi-structured in-depth interviews with 14 young women who attended religious educational institutions, regarding their perceptions of and experiences with sexuality during adolescence and young adulthood. The interviews were analyzed using the qualitative thematic analysis approach.

Main findings: For most of the participants, sexual experiences didn't begin with the wedding, and in fact were shaped in early life stages within different spheres of life: the personal space, the interpersonal space, and the public-general space. Concomitantly, sexuality was shaped by a constant internal dialogue with religious-halakhic norms, which functioned as a central context. The religious context created internal challenges and conflicts and, at the same time, sometimes constituted a resilience factor in the process of constructing sexuality.

Conclusions and implications for practice/policy: This study brings to the forefront the vital experiences of the young religious women in the field of sexuality, and indicates that even in the absence of sexual intercourse they experience sexual challenges that affect their religious identity and self-image. This study highlights the need for educational and therapeutic discourse that will normalize sexual experiences among adolescents and open discourse about the conflicts that arise.

Key words: Sexuality, sexual abuse, young adulthood, cultural aspects, religious society

“YOU’RE NOT A RABBI YOU’RE JUST A FATHER”:

LIFE STORIES OF DAUGHTERS OF RABBIS IN THE NATIONAL RELIGIOUS SECTOR

Sarah Cohen and Roni Strier

Background: Fatherhood is a growing field of research in Israel. Studies in the world and in Israel highlight the important role of fatherhood constructions among different cultural groups. However, fatherhood in the context of the national religious society has not been explored in Israel.

Aim: This article examines the role of fathers who are rabbis in shaping the life stories of their daughters in national religious society in Israel.

Method: The article is based on narrative qualitative research conducted among 13 women, all daughters of rabbis. The study examined the participants' descriptions of their fathers' presence in shaping their life stories.

Findings: The study findings reflect the fathers' centrality in shaping the participants' identities and life trajectories. The participants' life stories combine conflicts in relation to the father and his rabbinic role with a longing for his presence and closeness. Theoretically, the findings reinforce the notion that fatherhood is a dynamic construction influenced by different cultural and religious contexts.

Conclusions: The findings of the study confirm the fathers' centrality in the development of their children's identity. The study challenges classic psychodynamic perceptions that underestimate the father's role in child development. The findings also reinforce the notion that fatherhood is a dynamic historical construct influenced by culture, gender, and religious contexts.

Implications for practice: The findings of the study highlight the need to integrate fathers into intervention programs, social services, and social policies, as well as the need to develop an agenda that integrates research among fathers as a key aspect of research on families, children, and youth in different cultural contexts.

Key words: Fatherhood, father-daughter relationship, fatherhood theories, narrative research, national religious society